

Kulturmiljöprogram för Hammarö kommun, Värmlands län

Kulturmiljöprogram för Hammarö kommun, Värmlands län
© Hammarö kommun 2017

Den huvudsakliga texten bygger på Kulturmiljöprogrammet från 1990 som är författad av Göran Wettergren tillsammans med en arbetsgrupp.

De delar som handlar om skärgården och kustanknutna lämningar bygger helt på den inventering av Hammarö skärgård som utfördes 2014 av Björn Wallbom och Lena Thor, Värmlands Museum (Rapport 2014:33).

Övriga tillägg och redaktionell bearbetning är utförd 2014-2017 av Cecilia Wingård och Annika Östlund, Kulturlandskapet.

Foton: Där fotograf ej anges är bilder tagna av Cecilia Wingård och Annika Östlund, Kulturlandskapet.

Omslagsbild: Vy över Vänern och delar av Skoghall från Grytudden.

Topografisk grundkarta: Tillhandahållen av Hammarö kommun.

Övriga kartor: Framställda av Kulturlandskapet.

Redigering och layout: Cecilia Wingård, Kulturlandskapet

Innehåll

Kapitel 1 - Inledning och läsanvisning	5
Kapitel 2: Geologi och geografi	11
Kapitel 3: Sten-, brons- och järnålder	15
Tema: Det gamla bondelandskapet	25
Kapitel 4: Medeltiden (1050-1520 e kr)	29
Kapitel 5: Nya tiden (1520 e Kr och tiden därefter)	33
Kapitel 6: Reformen och utveckling	37
Tema: Fisket	47
Tema: Sjöfart	51
Kapitel 7: Industrialiseringen - brukstiden	57
Kapitel 8: Folkrörelser	67
Kapitel 9: Villabygget	73

Utpekade kulturmiljöer

Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka	78
Miljö 2: Östra och Västra Hovlanda	84
Miljö 3: Tye	90
Miljö 4: Djupsundet	96
Miljö 5: Gråberg	100
Miljö 6: Larbergs gård	104
Miljö 7: Askhult	108
Miljö 8: Bråten	112
Miljö 9: Sydöstra Hammarö	114
Miljö 10: Fiskvik	116
Miljö 11: Rud	118
Miljö 12: Timmerköjan	124
Miljö 13: Västra Skagene	128
Miljö 14: Svenshult	134
Miljö 15: Tyenäset	138
Miljö 16: Skage fyr	142
Miljö 17: Sättersholmarna	146
Miljö 18: Östra Söön och Söököjan	150
Miljö 19: Skoghall	154
19 A) Rölon	158
19 B) Kolonien, Lunden	160
19 C) Björkhagen	164
19 D) Edsviken	166
19 E) Vidön, Prästängsvägen och Udden	168
19 F) Clevekvarteret och "Regnbågen"	172
19 G) Realskolan, Nyskolan och slöjd- och gymnastikhuset	175
19 H) Skoghalls kyrka	178
19 I) Folkets Hus	181
19 J) Lunnevi	184
19 K) Skoghalls fyr	185

	19 L) Skoghalls bruket	186
	19 M) Garpen	190

Utpekade enskilda objekt

	Enskilt objekt 1: Lunserudsstugan - Mörängen 1:32	192
	Enskilt objekt 2: Mörmö gård - Mörmön 5:33	194
	Enskilt objekt 3: Götetorps gård	298
	Enskilt objekt 4: Lindenäs 1:1 - Komministerboställe	200
	Enskilt objekt 5: Västra Hovlanda 1:17	204
	Enskilt objekt 6: Bråten 1:57	206
	Enskilt objekt 7: Hägensbergs skola - Gråberg 1:23	208
	Enskilt objekt 8: Götetorps skola - Götetorp 3:17	210
	Enskilt objekt 9: Jakobsbergsbron	212
	Enskilt objekt 10: Färjeläget Djupsundet - 'Fallgrens stuga' - Mörmön 5:33	216
	Enskilt objekt 11: Grosshandlarvillan på Stenudden - Rud 4:208	218
	Enskilt objekt 12: Utteråsen - Larberg 1:3	220
	Enskilt objekt 13: Punkthusen på Tallvägen - Mörmön 52:1	222
	Enskilt objekt 14: Skoghallsparken - Nolgård 1:175	224

Andra kulturhistoriskt värdefulla företeelser, miljöer och objekt

	I: Fritidshus	228
	II: Haga/Trumängen	232
	III: Gunnarskär	236
	IV: Vidöåsen	238
	V: Götetorp	240
	VI: Hammar	242
	VII: Gunnar Eriksson	244

Kapitel 1 - Inledning och läsanvisning

Inledning

Att skydda och vårda vår kulturmiljö är en viktig nationell angelägenhet som idag engagerar allt fler människor. Den snabba samhällsomdaning som ägt rum i vårt land under 1900-talet, och särskilt från tiden efter andra världskriget och framåt, har i grunden omgestaltat vår byggda och odlade miljö. Moderniseringar, strukturomvandlingar, bebyggelseutveckling och förändrade boendevillkor har lett till ett starkt ökat intresse för bevarande av vårt kulturella arv. Det har blivit viktigt att ta tillvara sådana tillgångar i vår omgivning som inte kan återskapas om de en gång försvinner.

Ökade krav har riktats mot myndigheter och enskilda då det gäller att bevara, vårda och levandegöra kulturmiljön. Samhällets insatser har också ökat under senare år, men ännu återstår mycket arbete innan kulturmiljövårdens intressen säkerställs på ett tillfredsställande sätt. **Ansaret för kulturmiljön delas av alla.** Stat, kommun, länsmuseum, intresseorganisationer och enskilda har alla ansvar att på bästa sätt förvalta den materiella miljö som människor skapat i vårt land.

Det är viktigt att allmänna och enskilda insatser på kulturmiljövårdens område sker målmedvetet och inte avskilt eller utan samband med annan samhälllig verksamhet. Kunskap om och förståelse för de kulturhistoriska värdena i miljön är en förutsättning för ett framgångsrikt arbete. Information och vägledning är i många fall alternativ och komplement till detaljreglering och skyddsbestämmelser. Insatserna för att möta människors intressen har därför stor betydelse.

Hammarö kommun antog 1990 ett kulturmiljöprogram. Detta program har nu reviderats. Äldre beskrivningar har uppdaterats, beskrivningar av nyare bebyggelse och värdet på dessa har tillkommit, och skärgården och dess kulturmiljövärden har fått egna beskrivningar. Förhoppningen är att detta leder till ett bättre helhetsperspektiv på kulturmiljön. Ett annat syfte

med revideringen av kulturmiljöprogrammet är att det ska utgöra ett bra stöd i samband med planering och bygglovsgivning för bedömning av åtgärders påverkan på enskilda byggnaders och hela miljöers värden. Förhoppningen är också att privatpersoner (fastighetsägare) här ska kunna hitta råd och riktlinjer för hur bebyggda kulturmiljöer kan bevaras eller utvecklas. Slutligen bedömdes det som viktigt att göra det reviderade kulturmiljöprogrammet lättillgängligt via kommunens hemsida.

Den huvudsakliga texten bygger på Kulturmiljöprogrammet från 1990 som är författad av Göran Wettergren tillsammans med en arbetsgrupp. Texten är reviderad och kompletterad 2014-2017 av konsultföretaget Kulturlandskapet, Fjällbacka.

Till grund för revideringar av äldre texter samt nyskrivna texter ligger bland annat rapporter från de arkeologiska undersökningar som ägt rum på Hammarö sedan det ursprungliga kulturmiljöprogrammet antogs. Även de riktade inventeringar som Kulturlandskapet har gjort som en del av arbetet med revideringen har givit värdefull ny kunskap. Rivningsdokumentationer har bidragit till beskrivningar av vissa bebyggelsemiljöer. Värdefull information har också inhämtats från kontaktperson på Stora Enso, från medlemmar i hembygdsföreningen samt från politiker och tjänstemän på kommunen.

Läsanvisning

Programmet inleds med ett kapitel om geologi och geografi. Resten av innehållet är primärt uppbyggt kring en tidsaxel som börjar i stenålder och avslutas med villabyggandet på 1900-talet. Perioderna överlappar till viss del varandra och de olika kapitlen har fått sitt namn utifrån huvudsakliga inriktning. Varje kapitel har en allmän beskrivande text som belyser epoken såväl ur samhällshistoriskt perspektiv som i lokalhistoriskt perspektiv.

Insprängt mellan de olika tidsperioderna

ligger tematiska texter som behandlar i tur och ordning det gamla bondelandskapet, fisket och sjöfarten – tre näringar som varit viktiga för Hammaröborna. Dessa teman binder samman de olika tidsepokerna. Tema-avsnitten har givits en ljusgrå bakgrund för att skilja dem från huvudtexten.

Sist i dessa beskrivande texter finns hänvisningar till vilka miljöer eller objekt som anknyter till aktuellt kapitel eller tema.

Därefter följer de utpekade kulturmiljöerna samt utpekade enskilda objekt – de sistnämnda utgörs i de flesta fall av enskilda byggnader. I dessa texter beskrivs karaktärsdragen, de särskilda värden som miljöerna eller objekten besitter samt de förhållningssätt dessa kräver. I de flesta utpekade kulturmiljöer återfinns exempel eller objekt från olika tidsepoker. Även här finns

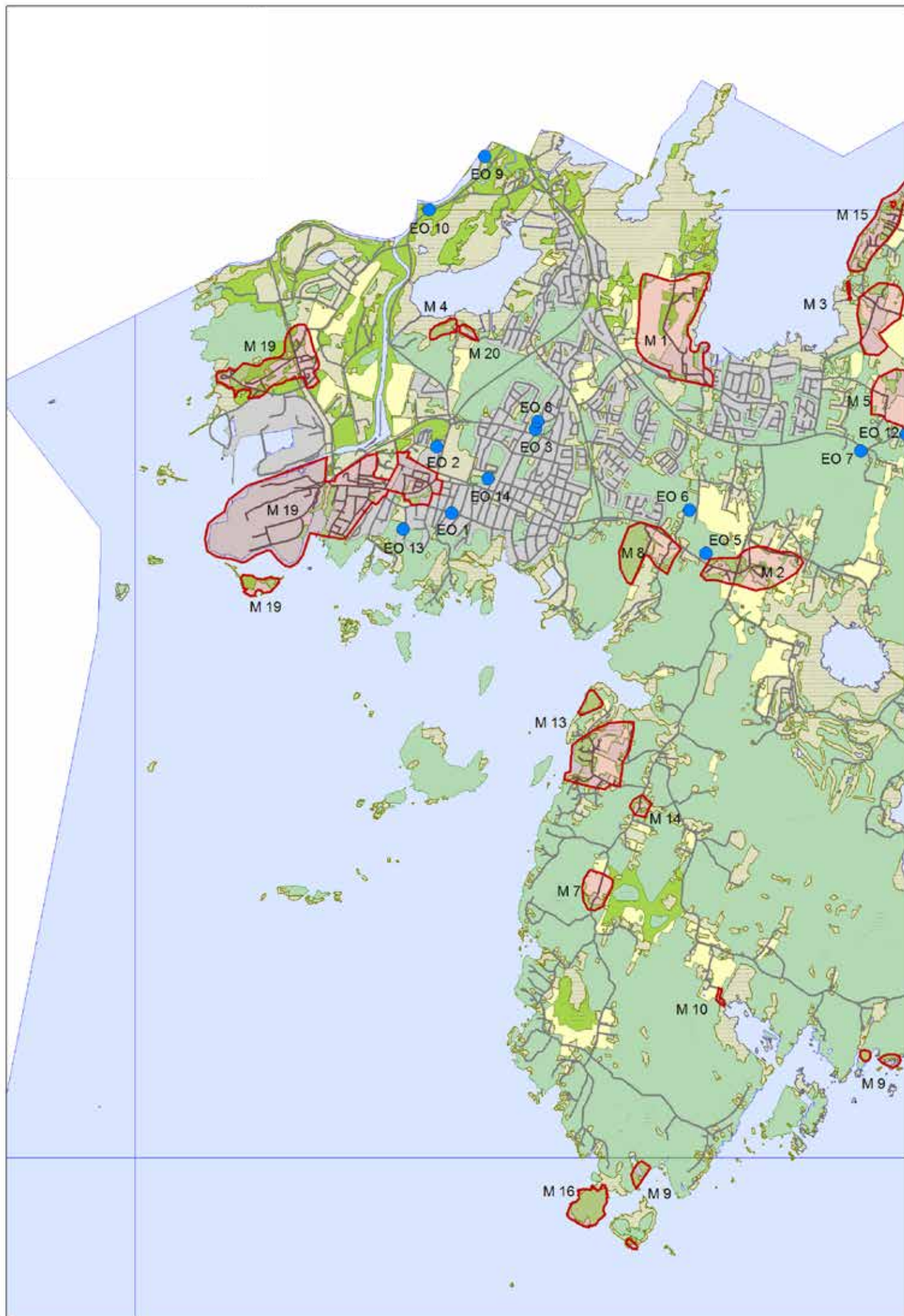
hänvisningar till vilka kapitel, teman, miljöer eller objekt som anknyter till kulturmiljön eller det enskilda objektet. De utpekade kulturmiljöerna (Miljö 1 – 20) har fått en röd markering på textsidan och på kartorna. De enskilda objekten (1 – 14) har fått en blå markering.

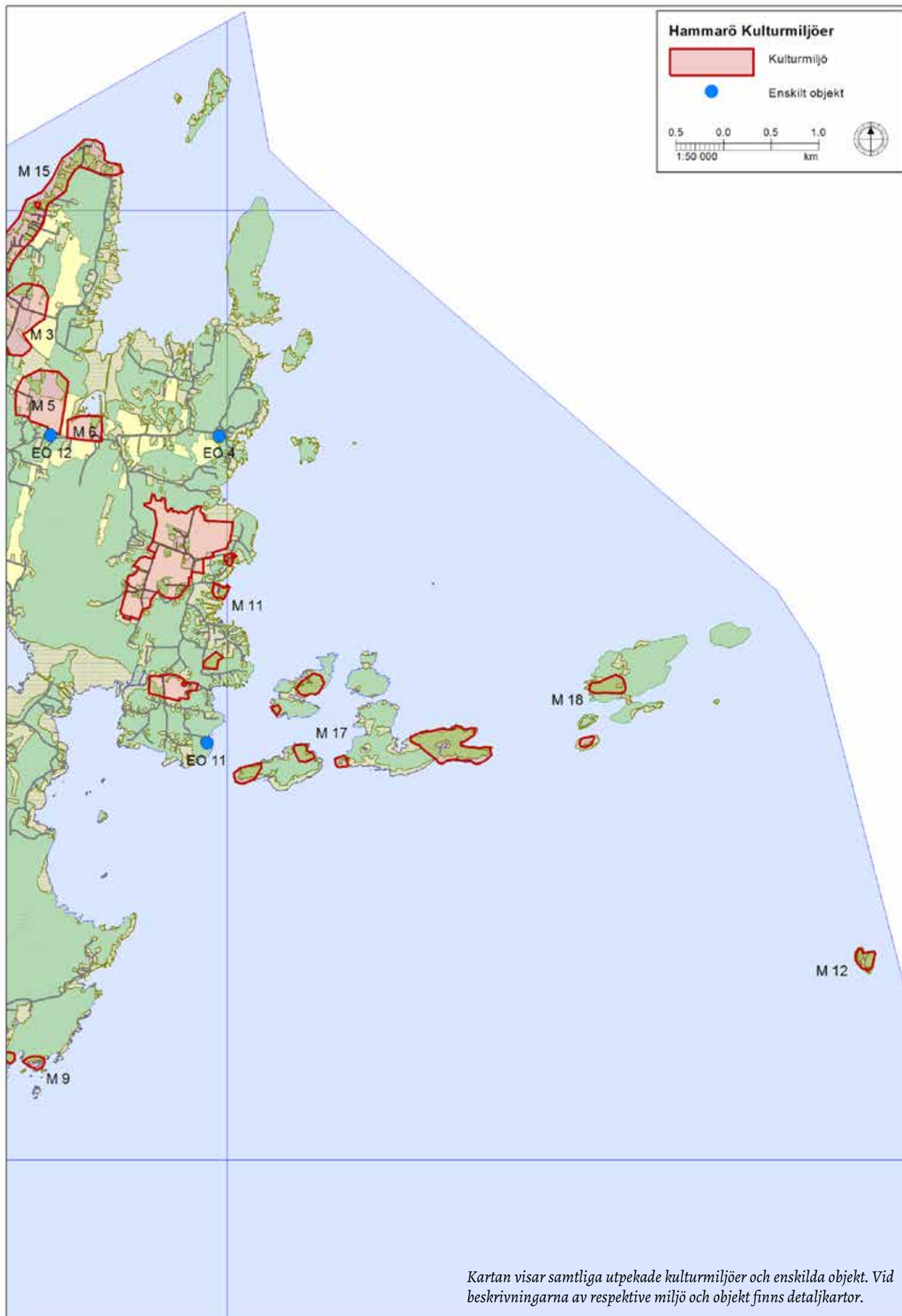
Avslutningsvis finns beskrivningar av andra kulturhistoriskt värdefulla företeelser, miljöer och objekt, det rör sig om viss villa- och fritids- husbebyggelse. Dessa miljöer och objekt har av olika skäl inte bedömts vara tillräckligt skyddsvärda för att pekas ut som kommunala kulturmiljöer. Anledningen till att de ändå beskrivs här är för att Hammarö kommun önskar uppmärksamma de enstaka värden som ändå finns här och som bör bevaras. Dessa företeelser, miljöer och objekt har fått en orange markering på textsidor och kartor.

Ovan: Vass i kanten av Sättersviken. Foto taget från vägen till Tenngårdsholmen. Till höger: Sättersvikens utlopp till Torsängsviken vid Tenngårdsholmen.

Kapitel 2: Geologi och geografi

Hammarö kommun omfattar omkring 5 000 hektar landareal fördelade på Hammarön, Vidön samt en mängd mindre skärgårdsöar. Kommunen åtskiljs i norr från Karlstad genom Hammarösjön och Dingelsundsådran, en av Klarälvens västra älvgrenar. I övrigt omges Hammarö av Vänern. Ytmässigt hör kommunen till de minsta i landet. Invånarantalet uppgår 2016 till 15 725 personer enligt SCB.

Naturförhållandena karaktäriseras av en utomordentligt flack topografi med endast mycket begränsade områden belägna mer än 15 meter över nuvarande vänernivå. Kommunens högsta punkt återfinns på Rävön, 75 meter över havet. De lösa jordlagren är normalt mycket tunna och växtligheten är därför genomgående förhållandevis mager. Mer sammanhängande jordbruksytor finns på Hammaröns norra del medan gles skogsmark dominerar öns södra partier.

Geologiskt tillhör Hammarö den stora sydvästsvenska järngnejsformationen, som täcker en stor del av västra och sydvästra Sverige. Denna, som här utgörs av en närmast jämn yta, ett så kallat peneplan, räknas till landets äldsta berggrund med en uppskattad ålder av omkring 1800 miljoner år. Bland bergarterna i den speciella Hammaröformationen märks förutom förgnejsade graniter också amfibolit, hyperit, kvartsiter och vulkaniska bergarter. En utpräglad bandstruktur kännetecknar berggrunden och vissa amfibolitband kan följas mycket långa sträckor. Särskilt tydligt framträder de vid Bonäsudden-Rägarösviken och söderut mot Hammarö sydspets.

Vänern bildades efter den senaste istiden. Söder om den avsmältande isranden var Sverige för omkring 11 000 år sedan täckt av en långsgående vattenmassa som skapade en förbindelse

Tallar vid Brännäs, Rud

Is och vatten har slipat berget, här vid Rud.

S:t Olofs gryta på Grytudden, söder om Skoghall.

Vänern i aftonljus. Bilden är tagen från badplatsen på Getinberget, mot nordost och Laxdalen.

mellan Kattegatt och Bottenhavet. Den pågående landhöjningen gjorde att sjöar som Vänern och Vättern för omkring 10 000 år sedan skars av från havet. Den större yta Vänern då täckte kallas för Storvänern.

Inlandsisen och Storvänern har haft stor inverkan på Hammarös geologi. De grova dragen i landskapet är formade genom erosion och förkastningar. Ytformerna har sedan finslipats i samband med istiderna. Infruset och osorterat stenmaterial avlastades vid avsmältningen som ett moräntäcke av varierande tjocklek. Den så kallade *Snarkstenen* vid Tye är ett exempel på de större moränblock som isen avsatte. Roterande stenar i isälvarna svarvade ut jättegrytor som *S:t Olofs gryta* i Skoghall. Hela Hammarös yta var vid senaste isavsmältningen täckt av vatten. När ön successivt höjde sig ur havet utövade bränningar och strandströmmar en stark påverkan på de lösa jordlagren. Moränen förekommer huvudsakligen som tunna lager eller utfyllningar i berggrundssvackor. På flera håll går berget i dagen. Socken- och kommunnamnet anses höra samman med naturförhållandena och *hammar*, med grundbetydelsen "sten", har tolkats som antingen utskjutande klippudde eller grusbacke.

Med tanke på att Hammarö, liksom Vänerns övriga omgivningar, har ett tämligen flackt

Det inre av södra Hammarö präglas av större sammanhängande skogslandskap.

landskap med få höjder över 60 m ö h, så förstår man att Hammarö som en sammanhängande ö är en relativt sen företeelse. Hela området har snarare utgjort en skärgård med uppstickande kobbar och skär långt fram i tiden.

Vågornas bearbetning resulterade i utspol-

Jordbrukslandskap vid Västra Skagene.

ning och omlagring av stora mängder ler-, sand- och gruspartiklar. Karaktäristiskt för Hammarön är att vänerleran avsattes i långa smala stråk som följer sprickor i den underliggande berggrunden. Dessa stråk har senare kommit att utgöra öns huvudsakliga odlingsytor. Genom landhöjningen har fastmarksarealen fortlöpande ökats. Höjningen på Hammarö är idag 0,35 cm/år i förhållande till havet. Sedan Vänern avsnördes från västerhavet är den reella landhöjningen i förhållande till vänerytan 0,10 cm/år vilket utgör skillnaden mellan landhöjningen för sjöns norra och södra del. Härutöver har det allt längre söderut förflyttade Klarälvsdeltat för med sig betydande mängder sand som grundat upp och påverkat framförallt kommunens nordligaste del.

I nordiskt västgeografiskt sammanhang hör Hammarö till den södra barrskogsregionen men den naturliga vegetationen är kraftigt kulturpåverkad av senare tiders odlings- och bebyggelseutveckling. Det är främst i strandzonerna i anslutning till renspolade hållmarker, i smärre barrskogspartier och vissa våtmarksområden som naturliga växtsamhällen idag återfinns. Mer eller mindre avsnörda vänervikar på Hammaröns östsida och Klarälvens sedimentområden med översvämningsmark i norr uppvisar en klart avvikande och frodigare vegetation än vad som finns på andra håll på Hammarö. Innan alträd och videbuskage tog överhanden utgjorde sankängsslåttern här ett betydelsefullt inslag i öns agrara verksamhet. I dagens jordbruksmiljöer är den nuvarande vegetationen i allt väsentligt ett resultat av människans och betesdjurens markpåverkan.

Källor

SGU kartgenerator (http://maps2.sgu.se/kartgenerator/maporder_sv.html)

Utsikt från Stora Holmen vid Skage fyr. Vindkraftverken på Gässlingen skymtar vid horisonten.

Läs mer

Kap 4 Medeltiden (1050 – 1520 e Kr)

Miljö 5: Gråberg

Kapitel 3: Sten-, brons- och järnålder

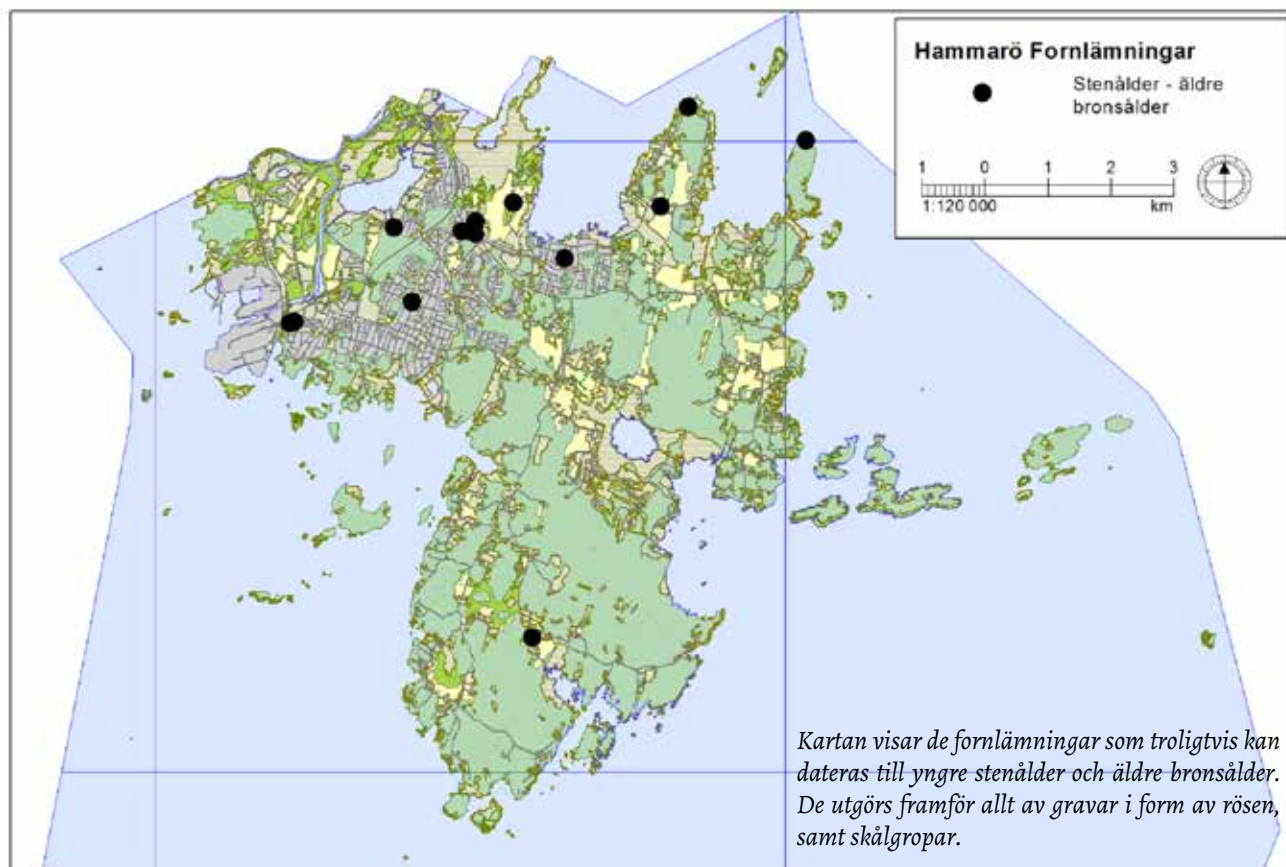
Stenålder och äldre bronsålder (tiden fram till 1100 f Kr)

Under stenåldern har endast mycket små delar av Hammarön ha legat över den dåtida Vänerns yta, och spår efter mänsklig verksamhet från den äldre stenåldern (ca 8200-3800 f Kr) saknas helt.

De tidigaste bosättningarna i Värmland tillkom redan innan någon del av Hammarö rest sig ur Störvänern. Det är troligt att Hammarös successivt allt mångtaligare öar säsongsmässigt eller tillfälligtvis besöktes från fastlandet. Skärgårdslandskapet bör ha gett goda förutsättningar för jakt och fiske. Från yngre stenålder (ca 3800-1800 f Kr) härstammar möjligen några stenyxor som hittats på ön, men dessa är fåtali- ga och tyder inte på någon större aktivitet. Den tunnackiga yxan som har hittats i Fiskvik är från yngre stenålder, men Fiskvik hade ännu inte rest sig ur sjön vid denna tid. Kanske är yxan tappad från en båt? Skafthålsyxorna som hittats vid

Djupsundets gård respektive Götetorp kan lika gärna vara från bronsålder eller till och med järnålder. Även Djupsundet och Götetorp låg till stor del under vatten under stenålder. Någon stenåldersboplats har inte påträffats på Hammarö, och heller inga gravar från denna tid. Först kring ca 2000 f Kr uppträder större sammanhängande landmassor på Hammarö. Den flintdolks som hittats vid Lövnäs bör vara från slutet av yngre stenålder eller början av bronsålder. Flintdolkar hittas ofta i sammanhang som visar på skörd eller tåkt av djurfoder. Lövnäs kanske var en fin strandäng, eller lämplig för lövtåkt?

Sten kom både under bronsåldern och övergången till järnåldern att vara den huvudsakliga råvaran vid föremålstillverkning. Bronsen, som via långväga handelsexpeditioner importerades från väst- och sydeuropa, var sannolikt dyrbar och knappast vanligt förekommande. Från Värmland finns endast ett fåtal bronsfynd och benämningen bronsålder för perioden 1800 -

500 f Kr är därmed inte helt adekvat.

De gravformer man traditionellt hänför till bronsålder är rösen och röseliknande stensättningar. Många av deras konstruktionsdrag är samma över hela det nordiska utbredningsområdet. De förekommer utmed kusterna och de större sjösystemen, inte sällan uppförda högst uppe på bergskrön eller på terrasser med vidsträckt utsikt. Av Värmlands omkring 1000 rösen och röseliknande stensättningar är åtskilliga belägna utmed norra Vänerkusten.

Rösen

Hammarös enda idag bevarade gravröse är beläget i ett sådant topografiskt läge på *Rävöns* norra bergsplåtå, tillika kommunens högsta punkt. Röset med sina 12 meters diameter utgör ett imponerande byggnadsverk. Förutom röset på Rävön har tidigare funnits åtminstone ett. I *Djurklous* reseskildring från Värmland 1867 noteras att ett röse på *Tyenäsets* norra udde var "flere gånger kringkastadt". Idag återstår inget av denna anläggning. Även vid *Torp* finns uppgifter om ett borttaget röse, men med tanke på att det i området finns ett stort antal röjningsrösen är det kanske rimligt att anta att även detta röse

innehöll röjningssten snarare än en grav.

Längs Vänerns stränder ligger en rad rösen på dåtida öar och näs. De två rösena på norra Hammarö bör sättas i relation till de många rösen som finns på fastlandssidan. Olika teorier har framförts kring rösenas monumentala placering. Har läget valts för att hedra den döde eller för att anläggningarna ska kunna ses av förbipasserande? Rösena är sannolikt placerade längs med farlederna mellan bygderna i denna innerskärgård.

Stenröset som gravform har använts under lång tid. Från mellersta Värmland finns exempel på rösen som anlagts under bronsålderns första hälft medan utgrävningar på andra håll knyter gravtypen till äldre järnålder och århundradena närmast efter Kristi födelse. Eftersom gravröset på Rävön inte är arkeologiskt undersökt, eller några fynd härifrån är kända, kan anläggningens ålder inte med säkerhet avgöras, men det bör med hänsyn till dess monumentalitet dateras till äldre bronsålder (ca 1800 – 1100 f Kr).

Frågan om huruvida det funnits en bofast grupp på Hammarö vid denna tid får nog hållas öppen. Det är mycket möjligt att det har funnits, men de båda rösena bör inte ses som bevis.

Grav i form av en stensättning på Hammars udde. Gravtypen är låg, och kan ofta vara överväxt av mossor eller gräs och kan därmed vara svår att se.

Yngre bronsålder och äldre järnålder (cirka 1100 f Kr - 550 e Kr)

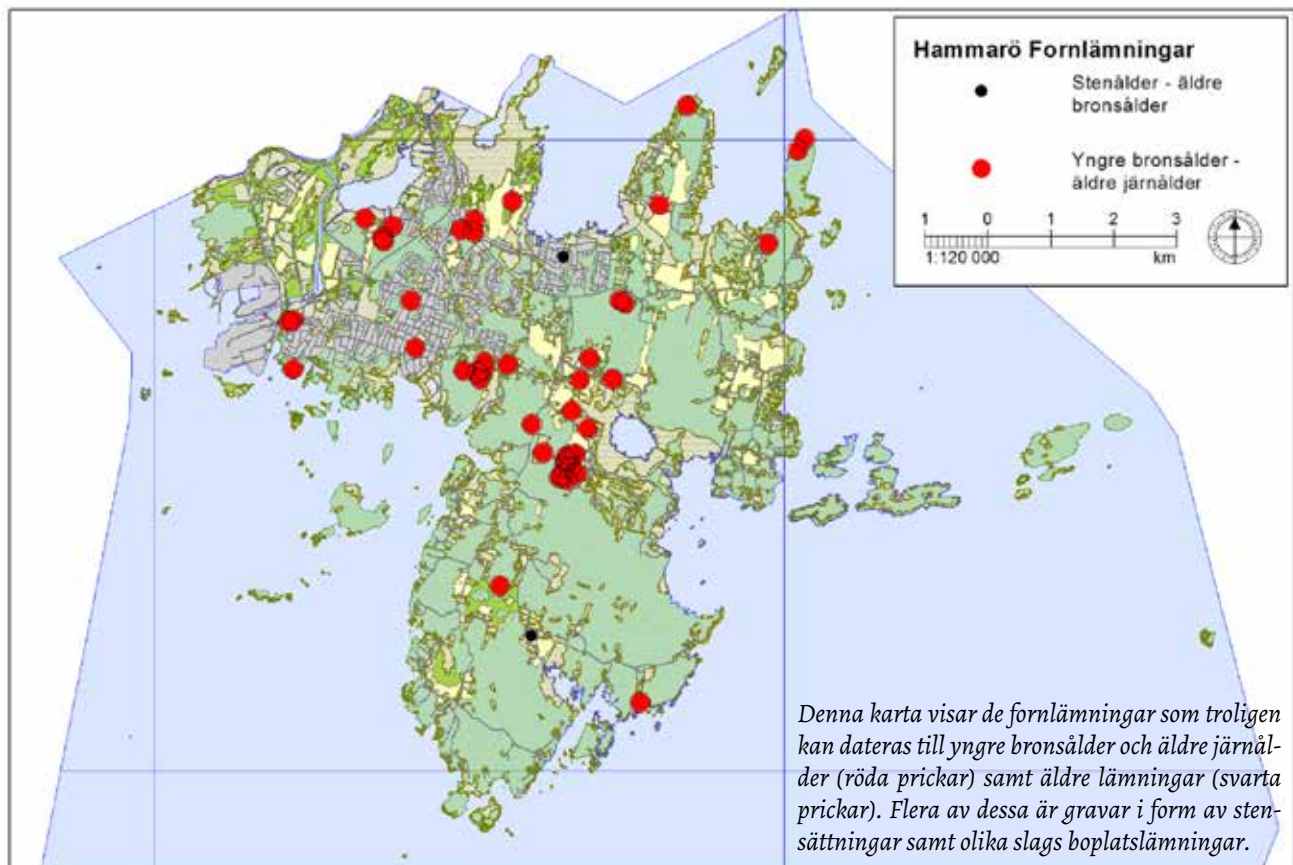
Den successiva sänkning av medeltemperaturen som inleddes vid slutet av äldre stenålder innebar stora variationer och skiftningar mellan varmare och svalare klimat. Mot slutet av yngre bronsålder (ca 1100 – 500 f Kr) och under äldre järnålder (ca 500 f Kr – 550 e Kr) blev klimatet allt svalare och fuktigare. Den värmekrävande vegetationen gick tillbaka, lövträden minskade i omfattning och barrskogen ökade. Norrifrån spred sig ett nytt trädslag, granen, över länet. Gravskick och gravformer förändrades. Kremering blev det dominerande och gravarna antog alltmer anspråkslösa former. Från andra håll vet vi att gravgåvorna blev färre och enklare. Människan anpassade sig till det kärvare klimatet. En ny tid med nya förutsättningar stod för dörren.

Redan under äldre bronsålder börjar man i Skandinavien bränna sina döda, och under yngre bronsålder blir detta allt mer vanligt. Samtidigt blir gravarna successivt mindre monumentala. Från denna tid och från den efterföljande perioden (äldre järnålder) kan flera av de regist-

rerade stenfyllda stensättningarna vara. Dessa stensättningar är ofta (liksom många rösen) belägna på mindre höjder och bergsklackar, ofta i skogsmark eller vid kusten.

Under århundradena före Kristi födelse vann kunskapen om en ny metall, järn, insteg i vårt land. Den nya metallen måste ha inneburit något av en revolution. Råvaran fanns i hembygdsens sjö- och myrmalm. Nu kunde skäror, yxor, knivar, pilspetsar, spännen och andra vardagsföremål smidas av inhemsk råvara, tillgänglig över större delen av landet.

Den fortgående klimatförsämringen innebar att årstiderna kom att spela en större roll än tidigare för levnadsförhållandena. Boskapen fick tas in och utfodras vintertid och bättre hus fick byggas, både för folk och få. Nya odlingsmarker röjdes och de gamla utnyttjades intensivare. Åkerbruket bedrevs under enkla former som ensädesbruk med korn och havre som de viktigaste sädesslagen. Möjligen vann den köldhårdiga rågen visst insteg under denna tid. Nu etablerades också ett av det äldre agrarsamhällets mest betydelsefulla ägoslag – ången – vars tillkomst i hög

grad kan spåras i sambandet mellan tidsskedets klimat- och kulturutveckling. Slåtterytorna utgjordes till en början av madängar eller våtängar men efterhand framröjdes även slåttermarker i lövskogarna. Här hamlades träden och gräs- och örtvegetationen slogs till vinterfoder.

Bebyggelse

Runt Kristi födelse har vattennivån sjunkit så att Hammarö börjar bli igenkännligt för dagens ögon. Den idag uppodlade marken återfinns främst på lägre liggande nivåer med olika glaciala och postglaciala sediment – detta innebär att möjligheterna till odling var försvinnande små ända fram till ca 500 f Kr. Undantagen utgörs av lämningarna efter järnåldersgården vid *Sätter*, samt av områdena vid *Bråten* och *Klöverud/Jonsbol*.

Den verkliga "kolonisationen" av Hammarö äger troligen rum främst under järnålder. Från århundradena kring Kristi födelse finns de första säkra spåren efter stadigvarande bosättning på Hammarö. Vid *Sätter* har man undersökt en boplatz från äldre järnålder. Arkeologerna har bland annat hittat stolphål (som visar var byggnader har stått), kulturlager, eldstäder, gropar

och rännor. Fynden dominerades av bränd lera och keramik. Dessutom påträffades brända ben och några få järnföremål. Den brända leran kan komma från bebyggelse som brunnit, men troligare är att den härrör från olika typer av ugnskonstruktioner. Boplatsen har utgjorts av en gårdsenhet som bestått av ett bostadshus, några mindre byggnader samt ytor för olika typer av produktion. Bostadshuset har utgjorts av ett treskeppigt långhus som varit cirka 19-22 meter långt och omkring 7,5 meter brett. Intill bostadshuset har det funnits en mindre byggnad som kan ha utgjorts av en lada. Undersökningens resultaten och dateringarna visar att gården brukats under en relativt kort period.

Vid *Klöverud/Jonsbol* finns förutom skålgropar även röjningsrösen och eventuellt stensättning- ar. Det är inte otänkbart att bebyggelsen här kan vara samtida med *Sätter*. Arkeologiska undersökningar skulle med stor sannolikhet påvisa metalltida bebyggelse, troligtvis från järnålder. Detta antagande är baserat på fynd av bland annat sländtrissor och skålgropar samt eventuellt gravar i form av stensättningar. Det är också fullt möjligt att lämningar efter metalltida bebyggelse skulle kunna hittas vid *Bråten*.

Domarringen vid Gunnarskär.

Domarringen på Hammars udde.

Det finns en stor mängd undersökta boplatser från järnåldern i Sverige. Från bland annat Uppland finns belägg för både ensamgårdar, gårdsgrupper och byar så tidigt som från 200-100-talen f Kr. På gårdarna fanns förutom ett stort hus ofta mindre hus placerat vinkelrätt mot det stora. En annan tendens är att husen blir längre under äldre järnålder än de varit under bronsålder. Samtidigt som husen blir längre blir de också smalare. Det arkeologiska materialet ger också en bild av att bosättningarna från och med äldre järnålder blir stabilare. Tecken på detta är att gårdarna innehåller flera hustyper och att man upprättar hägnadssystem och fågator.

Idag finns ett drygt tjugofemtal platser i Värmland från vilka det finns boplatsslämningar som kan dateras till järnåldern. Många av dem innehåller dateringar från såväl bronsåldern som järnåldern. Trots dateringarna från dessa platser är det få av dem där man haft möjligheter att undersöka själva bostadshusen. Främst har undersökningarna kommit att beröra utkanten av boplatserna, områden med många eldstäder, gropar, enstaka stolphål, grophus med mera.

Gravar

De spår i landskapet som kan avslöja var järnåldersmänniskorna uppehållit sig för näringsfång och boende kan vara svåra att hitta. Det kan ibland vara lättare att hitta gravarna, men vissa gravanläggningar från äldre järnålder saknar markeringar ovan jord och upptäcks vanligen först vid markarbeten av olika slag. Sådana flatmarksgravfält är kända från en handfull platser i länet, däribland *Gunnarskär* i Skoghäll. År 1911 undersöktes här sex gravar av Knut Kjellmark varvid påträffades brända ben, kol, en järnspik, fragment av en benkam, två flintbitar, en lerkärlsbit samt järnslag. Senare har enligt uppgift tillvaratagits också en sländtrissa av täljsten på platsen. Det är oklart om någon mer grav än den idag befintliga domarringen varit markerad ens med en sten.

Benämningen domarring har uppstått ur folktraditionen i sen tid då man trodde att de utgjorde gamla tingsplatser. Deras primära funktion som gravar är dock fastlagd genom arkeologiska utgrävningar. Sammanlagt finns ett 20-tal domarringar i länet, några belägna enstaka medan andra ingår i samlade gravfält. Flertalet undersökta domarringar innehåller brandgra-

var från järnålderns första hälft där de brända benen placerats i ett lerkärl eller träask tillsammans med personliga tillhörigheter som smyckens, redskap och ibland vapen.

Hammarös andra kända domarring, den vid *Hammar*, består av betydligt fler stenar än den på Gunnarskär. Emanuel Ekman skriver 1765 att den då bestod av elva stenar resta i krets kring en tolfte. Efter skadegörelse, bland annat i samband med grustäkt, bildar stenarna idag en ore-gelbunden cirkel. På samma ändmorän några få meter från domarringen finns ytterligare gravar i form av tre övertorvade stensättningar, vilka kan vara samtida eller äldre.

Stensättningar finns i Sverige belagt både från bronsålder och järnålder. På Hammarö är de stenfyllda stensättningarna främst koncentrerade till öns norra och mellersta del, med störst antal vid *Sätter* och *Bråten* samt vid *Torp*. Med undantag för några särskilt höglänta områden där gravarna kunnat anläggas tidigt, blir ändå intrycket att de flesta snarare härrör från

andra halvan av järnåldern. Förutom vid *Sätter*, *Bråten*, *Torp* och *Hammar* finns stensättningar även bland annat vid *Hovlanda* och *Djupsundet*. Stensättningarna visar troligen på järnålderns nyetablerade bosättningar.

Det är oklart hur relationen mellan domarringarna och de stenfyllda stensättningarna ska tolkas. Det kan röra sig om gravformer med olika datering, men det kan hända att de bör förknippas med olika traditioner, social organisation och näringsfång som gett upphov till olika gravläggningstraditioner.

Skålgropar

Till de lämningar som vanligen räknas till bronsålder hör hållristningarna. Några figurristningar har inte hittats på Hammarö, men på några platser på Hammarö har runda fördjupningar i berghällar, så kallade skålgropar eller älvkvarnar, konstaterats. Skålgropar är mycket svåra att datera, och kan vara gjorda alltifrån yngsta stenålder till sen historisk tid, men brukar vanligt-

Nyupptäckta skålgropar vid Tye med Östra Tye i bakgrunden

De mjuka kullarna bland träden utgörs av gravhögar på gravfältet på Hammars udde.

vis knyts till bronsålderns figurristningar. Man vet att seden att smörja och offra värdeföremål i groparna levte kvar långt in i vår egen tid, många gropar kan därför ha tillkommit betydligt senare. Länets kanske största samlade bestånd av skålgropar finns strax intill före detta *Realskolan* i centrala Skoghall, där ett 100-tal gropar har registrerats. Det finns uppgifter om att skolbarnen själva knackade in skålgropar här, men det är troligt att här även finns forntida skålgropar – det går tyvärr inte att avgöra åldern så länge de är gjorda med knacksten och inte med järnverktyg. Vid *Jonsbol* finns tre lokaler med skålgropar med sammanlagt ett trettiotal skålgropar.

Under 2014 har två nya skålgropslokaler upptäckts på Hammarö. Vid *Tye* finns en liten häll i betesmarken med sex skålgropar, och i anslutning till domarringen på *Hammars udde* finns ett block med inhuggna skålgropar.

Merparten av skålgroparna på Hammarö kan troligtvis inte dateras till bronsålder, då de platser de är belägna på bör ha legat under vatten vid denna tid. Snarare bör de dateras till äldre järnålder. Påfallande är att de huggits in på platser där sjön har legat i omedelbar anslutning, vilket ofta är fallet även i övriga Sverige.

Yngre järnålder (cirka 550 e Kr - 1050 e Kr)

I takt med boskapsskötselns och åkerbrukets expansion skedde förändringar i landskapets bebyggelseutveckling. Mycket talar för att man i järnåldersbygdernas gravbestånd kan belägga den fasta bondebygdens definitiva konsolidering och samhälleliga organisation. Mönstret i bebyggelsebilden pekar mot att det var under denna tid som samverkansformer och ägosystem förändrades i riktning mot ökad effektivisering och specialisering på jordbrukets, hantverkets och handelns områden. Det är under järnålderns femtonhundrade år som det agrara kulturlandskapet började formas och som med små förändringar kom att äga bestånd till 1800-talets genomgripande jordbruksreformer.

Under senare delen av järnåldern skedde dels en förtätning av bosättningen i de etablerade bygderna, dels kolonisation av nya områden. Till gårdarna hörde gravbacken, eller ättehagen, som ofta var belägen strax intill bebyggelsen. Eftersom järnålderns bosättningar ofta sammanfaller med dagens är eventuella rester av de forntida husen antingen helt utplånade eller svåråtkomliga för studium. Vid *Hammar* har

dock en boplatz från yngre järnålder undersökts. Här hittades bland annat ett kulturlager, en kokgrop, stolphål, gropar och årderspår. Fynden bestod av bland annat keramik, slagg, brända ben, skärvsten, ett bryne, en nitbricka och en brodd.

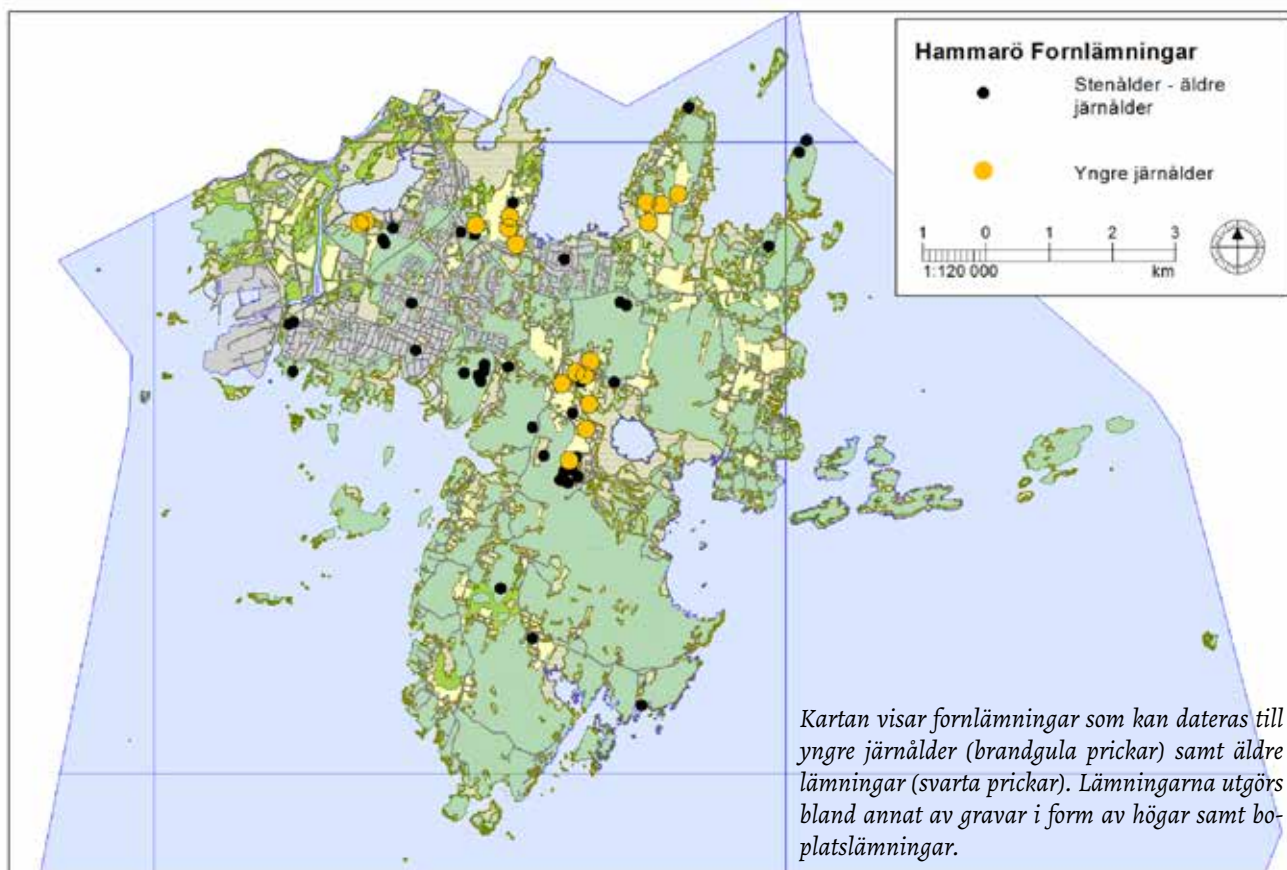
De lösfynd från Hammarö som med säkerhet kan dateras till yngre järnåldern är få, och tillåter inte några långtgående slutsatser. Från området mellan *Hovlanda* och *Torp* finns en vikingatida spjutspets av järn, funnet vid dikesgrävning 1948. Sländtrissor hittas ibland som lösfynd, och bör generellt dateras till järnålder. De användes för att ge tyngd åt och stabilisera sländan vid spinning av garn. Sländtrissor har hittats vid *Tye* (2 st), vid *Hammarö kyrka* (2 st) samt vid *Jonsbol* (1 st). Vid *Tye* har även hittats en oval eldslagningssten av kvartsit.

Gravar

Om lösfynden är få, så ger gravlokaliseringarna en tydligare bild av förhållandena. Typiskt för tiden är högar eller övertorvade enkla stensättningar, ibland olikformade. I vissa fall har graven byggts direkt över den plats där likbålet brunnit varefter man täckt den med jord och

sten. Högarna kan dateras till järnålderns yngre fasen. Gravarna har ofta samlats till gravfält för att kanske fungera som en gårds lokala begravningsplats under flera generationer. Hittills har 36 högar och stensättningar registrerats, jämte sex gravfält med ytterligare 44 gravar. Deras lägen visar att gårdar som *Hammar*, *Hovlanda* och *Tye* bör vara etablerade vid denna tid. Även vid *Sätter*, *Djupsundet*, *Torp* och *Bråten* kan bosättningar finnas, även om det är möjligt att detta är platser som snarare var brukade under äldre järnålder för att senare överges innan de på nytt togs i bruk under medeltid eller senare.

Delar av kommunens största gravfält vid *Hammar* undersöktes 1911 av Knut Kjellmark. Den största högen, benämnd "Drottninghögen", lämnade det rikaste fyndmaterialet. Förutom brända ben, kol och järnfragment påträffades också bland annat tre lerkärl, en järngryta, ett miniatyrsvärd av brons, glaspärlor, en pincett, en bronsring och delar av en benkam. Andra högar uppvisade kam, bryne och järnföremål vid sidan av brända ben och kol. Genom föremålen har gravfältet i huvudsak kunnat dateras till vikingatid (800 - 1050 e Kr) men några gravar vi-

Runstenen i Hovlanda.

sar fynd som hör samman med folkvandringstid och vendeltid, det vill säga ett par århundraden tidigare (ca 400 – 800 e kr).

Samma år undersöktes även ett liknande gravfält, men av mindre omfattning, öster om *Hovlanda*. Här på den så kallade Spjällkullen sägs bonden Anders Pärsson under 1700-talet ha funnit en täljstenskruka i jorden, men vid 1911 års utgrävning av fem högar påträffades enbart brända ben och kol. Anläggningarnas utseende och konstruktion medgav inte några mer detaljerade dateringar än yngre järnålder. Enligt Fernows beskrivning av Värmland ska vid Västra Hovlanda ha funnits ytterligare gravhögar, men dessa har sannolikt förstörts i samband med 1800-talets nyodlingar och intensivare markanvändning.

Vid Tye finns ett antal gravhögar, några kända sedan tidigare, några nyupptäckta. De representerar troligtvis en vid denna tid etablerad bebyggelse.

Samhällsförändringar

Högarna pekar på att det vid denna tid förekommit en social skiktning på Hammarö, vilket även fyndmaterialet från gravfältet vid Hammar och

runstenen vid Hovlanda pekar på. Hammar har troligen redan under järnåldern trätt fram som Hammarös mäktigaste gård – möjligen i konkurrens med Hovlanda med sitt gravfält, runstenen och ryktet om en kyrka tidigare än den vid Hammar. Denna ställning skulle Hammar behålla långt fram i tiden.

Under årtusendet efter Kristi födelse återupptogs eller intensifierades bronsålderns handelsförbindelser för att kulminera under de sista århundradena med vikingafärderna. För byggandet och utrustandet av vikingaflottorna fordrades omfattande förberedelser och stora ekonomiska resurser. Färderna vittnar om ett expansivt samhälle statt i stora och omvälvande förändringar. Hur stor den värmländska medverkan i vikingatågen var kan vi bara gissa. Under de långväga resorna i öster- och västerled tog man starka intryck av andra länders politiska organisation, livsstilar, religioner och föremål. Minnesmärken restes i hembygden över resenärer som inte återvände. En sådan anförvant lät kanske rista stenen vid *Hovlanda*, idag en av fyra bevarade förhistoriska runstenar i länet. Sedan den först uppmärksammades 1683 har den korta ofullständiga inskriften uttytts på olika sätt. Den

allmänt accepterade uppfattningen numera är att den lyder "Björn reste denna sten efter Esger, sin ..." och att den utförts omkring år 1025.

Den övervägande delen av Europa var vid denna tid kristnat, och de internationella kontakterna vikingarna hade underlättade sannolikt kristendomens genombrott här hemma. Även om det dagliga livet i mångt och mycket förblev detsamma innebar övergången från forntid till medeltid på 1000-talet att nya normer och värderingar successivt satte sin prägel på människorna, och att gamla maktförhållanden befästes och nya tillkom. Nu lades grunden för Sverige som ett enat rike, såväl politiskt som ekonomiskt och judiciellt.

Källor

SGU kartgenerator (http://maps2.sgu.se/kartgenerator/maporder_sv.html)

1911. Knut Kjellmark. *Berättelse till vitterhets historie och antikvitets akademien över av undertecknad sommaren 1911 utförda undersökningar av fornlämningar på Hammarö, Hammarö sn, Karlstads hd, Värmlands län.*

Läs mer

Kapitel 4 Medeltiden (1050 – 1520 e Kr)

Tema: Det gamla bondelandskapet

Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka

Miljö 2: Östra och västra Hovlanda

Miljö 3: Tye

Miljö 4: Djupsundet

19 G) Realskolan, Nyskolan och slöjd- och gymnastikhuset

Tema: Det gamla bondelandskapet

Förändringarna i odlingslandskapet från järnåldern fram till 1800-talets stora omskiftningar var få och obetydliga. I den odlade bygden var Värmland ett "mulens och liens" landskap kringgärdat av skogsmarker och vatten. Mer än 95% av länets befolkning levde på landsbygden med boskapsskötsel, ängshävd, svedjebruk och åkerbruk. Kring gårdar och byar låg särskilda ängar och åkrar. Detta var inägorna där var bonde, eller vart hushåll, ägde sin del. Utanför inägorna låg utmarken med skogar, vattendrag, kärr- och strandängar som samfällt utnyttjades för slåtter, bete, jakt och fiske. Till utmarken hörde också alla de småtorp som växte upp i befolkningsökningens och hemmansklyvningens spår.

För ensamgårdarna fanns ingen ägoblandning och möjligheterna till fri expansion gjorde

att bebyggelse och markanvändning kunde bilda spontana former. För byarna var förhållandet ett annat. Där fick den enskilde bonden anpassa sig till övriga bönder men kunde också påräkna stöd från dessa när så behövdes. Varje gård hade här del i varje ny åker, god eller dålig, som togs upp. Uttrycket "tomt är tegs moder" syftar på tegars bredd som beroende av gårdstomtens bredd. Antalet tegar i åker och äng som den enskilde byamannen disponerade var på sina håll mycket stort. Tegbegränsningarna inuti ett inägosystem utgjordes tidigast av en obrukad markremsa. Efterhand påfördes sten från brukningsytorna och gränserna fick formen av stensatta vallar eller långsträckta odlingsrösen. På andra håll utgjorde diken avgränsning mellan delägarna.

Bodar vid Askhults by. Källa: Hammarö hembygdsförenings arkiv

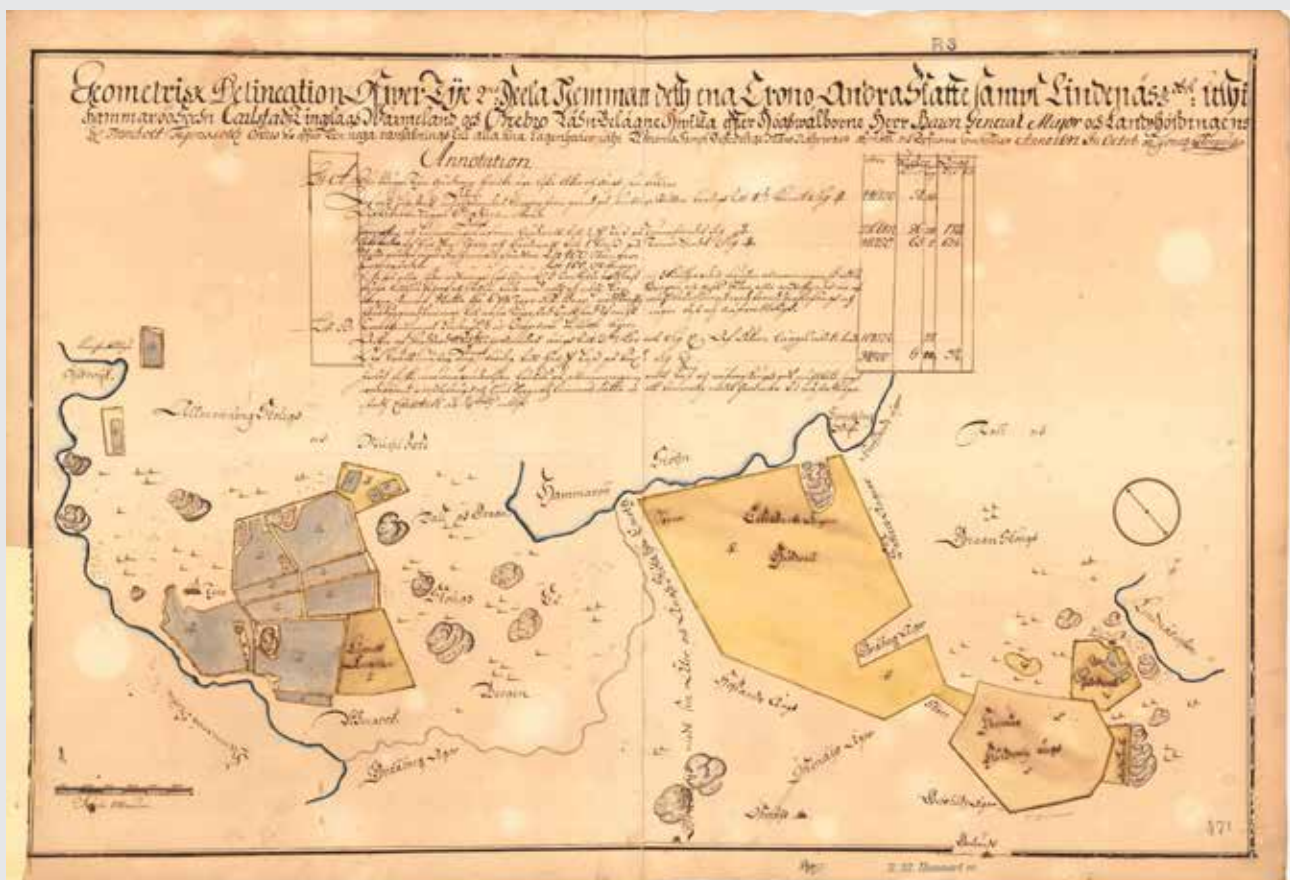
Äldre timrad bod vid Askhults by.

Ängar och betesmarker

Betesmarken var mer betydelsefull än åkern för den värmländske bonden och hans rikedom räknades snarare i fähuset än i kornboden. Detta framgår av jordeböckerna där skatten betalades in natura i form av oxar, kor, smör, järn, skinn och fisk för Värmland, medan den för andra delar av landet, till exempel Uppland, togs ut i spannmål. Så kunde taxeringsfogde Olof Björns-

son år 1503 överlämna bland annat 132 oxar och 26 kor till Svante Sture i Örebro i skatteuppbörd från Värmland. Nötkreatur var en av Sveriges största exportprodukter och vissa perioder rådde förbud för allmogen att handla med framför allt oxar och hästar. Härutöver hölls också får, getter, svin och fjäderfän.

Den naturliga ängen var det viktigaste ägslaget och kunde uppta ända upp till sex gånger så stor yta som åkermarken. Ängar på fast mark, hårdvallsängen, var vanligast. Dessa utgjorde det äldre odlingslandskapets mest intensivskötta markslag och har understundom kallats bondens skönaste kulturprodukt. Hårdvallsängen delades in i öppna ängar samt träd- och buskbärande ängar (lövängar). På lövängar släpptes inte gran och fur fram, bara lövträd som ask, lind, asp, alm, rönn och buskar som hassel och surtorn (berberis). Träd och buskar skulle där stå relativt tätt för att skugga den vildväxande örtvegetationen så att den blev saftig och hög

Västra Tye. Geometrisk avmätning från 1697. (Lantmäteristyrelsens arkiv, Hammarö socken Tye Västra nr 1.)

Exempel på röjningssten. Ekenäs, Blomskogs socken.

- det var ju härifrån merparten av höstfodret till djuren togs. Lövträden hamlades både för lövtäktens skull och för att rätt fördela sol och skugga. Hasselnötterna var ett tillskott i hushållet liksom äpplen från inplanterade aplar. Surtornsbär hjälpte mot skörbjugg. Årlig städning hörde till. Vid vårfagningen räfsade man samman kvistar, ris och löv – det sista inte alltför noggrant, då särskilt bladen från björk, al och hassel ansågs ge bra näring åt jorden. En del gödsel blev det också om hösten efter slåttern, när djuren släpptes in för bete. Sedan städades ången en sista gång. Växter som djuren ratat slogs av och brändes för att marken inte skulle bli tuvig och djurspillningen sprättes omkring. Det hörde också till god ängsskötsel att ången tid efter annan lämnades att växa igen för att marken skulle återhämta sig.

Låglänta marker invid sjöar och vattendrag som översvämmades och gödslades av näringsrikt slam vid vår- och höstflod användes också som slåttermark. De blöta partierna saknade ofta träd och hade endast ett glest buskskikt. I stället gav tillgången på vatten, ljus och näring en rikt växtlighet av vass, örter, gräs och halv-

gräs. Bladvassen utmed Vänerens stränder blev en betydelsefull post i nötkreaturens foderstat. Rätten att ta vass sammanföll med strandrätten och fördelades mellan hemmanens delägare. Gårdar som saknade stränder hade möjlighet att köpa vassstäkt, till exempel på mindre öar i Väneren. Rester efter sankängar finns bland annat kring Vidön och Klarälvsdeltat, Tyeången och Sätterviken.

Åkrar

Åkern var indelad i flera gårdar beroende på vilket brukningssystem man hade. Det förekom både ensäde och tvåsäde på inägomarken. Ensäde innebar att man odlade samma åkerstycke år efter år. Vid tvåsäde lät man ena hälften ligga i träda och besådde enbart andra hälften. Fram till slutet av 1500-talet odlades främst korn, men vid denna tid skedde ett skifte till havre som huvudsaklig gröda. Orsakerna till detta är okända, men fördelen med havre är att den ger större skördar än korn på mellangoda jordar även under sämre år. Dessutom odlades också råg samt rovor, som under 1800-talet successivt ersattes av potatis. Jordbruksmetoderna var enkla och

bönderna kämpade ofta hårt mot missväxt. På de ryggade åkrarna samlades den goda myllan uppe på ryggen och sidorna medan vattnet och den sämre jorden fanns i svackorna. Genom att ha en mindre fälla för kreaturen invid bebyggelsen kunde man samla djurspillning som sedan spreds ut på åkrarna.

Sedan gammalt skedde malningen av säd i små handkvarnar på de olika gårdarna. Enligt 1625-26 års kvarntullslängd fanns i Värmland sammanlagt 1059 sådana, varav 35 på Hammarö. Under någon tid fanns en vattendriven kvarn vid Torp men befolkningstillväxten och en ökad jordbruksproduktion medförde att man alltmer sökte sig till kvarnarna vid Alstersälven, där vattentillgången var jämn och riklig.

Skogen

Såväl ängen som åkern var hägnad för att hålla djuren ute. Från inägorna och bebyggelsen ledde fågator mot utmarken som var djurens sommarbetesland. Här vallades nötkreatur, hästar, får, getter och svin på naturliga skogsbetesmarker. Skogen var sedan länge den mark som värderades lägst. Den var en slags allemans egendom som förutom bete också gav ved till bränsle och virke för husbyggnad och stängsel. Skogen betraktades ofta med respekt och skräck som hemvist för allehanda farligheter, mystiska väsen och farliga djur. En del av djuren togs hem nattetid för mjölkning eller till skydd mot rovdjuren medan till exempel svinen gick ute hela betessäsongen. Skogen närmast inägorna fick ofta en slags hagmarkskaraktär genom det intensiva betet. Här växte ofta en, nypon, hagtorn, slånbär och björnbär, buskar som lämnades ifred av kreaturen men som var begärliga för människan. Med tiden fick också skogsmarken ett ökat ekonomiskt värde. 1741-43 års skogsdelening omfattade bland annat de mer sammanhängande skogspartierna i söder vilka skiftades på ett tiotal av öns hemman.

Bevarade fysiska lämningar

Vid Torp har man undersökt fossil åkermark i form av ett flertal röjningsrösen och ett åkerhak. Dateringen av den fossila åkermarken och röjningsrösen visar att platsen bränts av för röjning för första gången redan under vikingatid, och att den sedan brukats, med olika intensitet, genom hela medeltiden, ända fram till 1640. Sammantaget gav undersökningen vid Torp bilden av en plats som använts i flera faser främst under yngre järnålder/tidig medeltid, högmedeltid och under perioden 1400-1600. Det rör sig sannolikt inte om någon sammanhängande odlingsverksamhet över flera hundra år utan om återkommande odlings- och betesverksamhet i tidigare röjd mark. Den fossila åkern och röjningsrösen vid Torp utgör sannolikt lämningar efter röjning i kanten av odlad bygd.

Idag är ett ganska stort antal platser med fossil åkermark kända i Värmland. Det finns dock stor anledning att tro att de indikerar odling från olika perioder och med olika tekniker – fossil betyder i detta sammanhang endast att brukningssättet är ålderdomligt. Långt ifrån alla är förhistoriska.

Läs mer

Kapitel 4 Medeltiden (1050 – 1520 e Kr)

Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka

Miljö 2: Östra och västra Hovlanda

Miljö 3: Tye

Miljö 4: Djupsundet

Miljö 5: Gråberg

Miljö 6: Larbergs gård

Miljö 7: Askhult

Miljö 8: Bråten

Kapitel 4: Medeltiden (1050-1520 e kr)

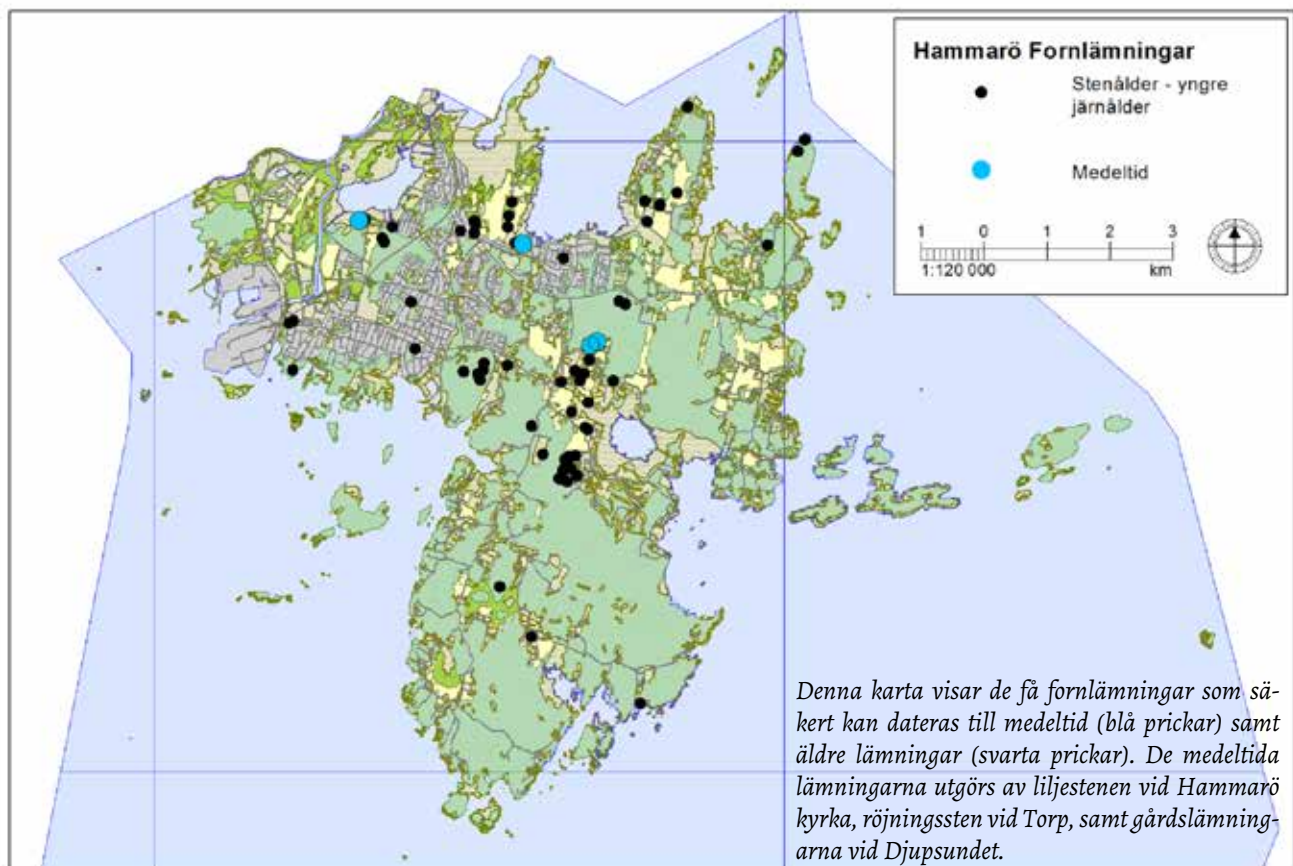
Religionsskifte

Kristnandet av Värmland anses ha utgått från Västergötland och möjligen också Norge. Förtjänsten tillskrivs Adalvard den äldre och Thorger, bägge verksamma i länet under 1000-talet. Förutom den mer traditionella missionsverksamheten torde pilgrimsvandringarna genom Värmland mot Olov den heliges grav i Nidaros ha varit en bidragande faktor till den nya religionens genombrott. En av de mest använda färdvägarna ledde från Kållandsö över Vänern till Edsviken på Hammarö och därefter via Tingvalla och Klarälsdalen vidare mot Norge. Organisatoriskt kom Värmland att inlemmas i Skara stift där Adalvard blev biskop år 1060.

På många håll i Sverige förefaller det inte vara de breda befolkningslagren som omvändes i första hand, utan snarare de olika hövdingarna med sina respektive hushåll. Det var dessa stormän som först lät döpa sig och de byggde även

de första kyrkorna. De äldsta kyrkorna byggdes på den egna marken, invid de gamla järnåldersgravfälten, som hövdingarnas egna gårdskyrkor. En indikation på ett sådant förlopp även på Hammarö är det faktum att Hammarö kyrka uppförts på storgården Hammars mark. Detta bör tolkas som en makt-kontinuitet, det vill säga de gårdar och familjer som varit mäktiga tidigare fortsatte ofta vara det efter kristnandet. Troligtvis ska själva kristnandet ses först och främst i detta sammanhang – den nya religionen var en affärsangelägenhet som gynnade kontakterna med resten av Europa.

Det gamla gravskicket med kremering och åtföljande gravgåvor övergavs. De döda begravdes istället i kistor, öst-västligt orienterade under kyrkgolvet eller på kyrkogården. Med kyrkplatsen som centrum skapades en administrativ indelning i socknar. För bygderna i södra och mellersta Värmland där den förhistoris-

ka bosättningen var relativt omfattande torde sockenindelningen i huvudsak ha varit klar vid övergången till 1200-talet. Hammarö omnämns i skriftliga källor första gången 1296. Något stöd för att ön utgjort egen socken finns dock inte förrän från 1500-talet. Församlingen räknades under hela medeltiden som annex till Tingvalla. Enligt traditionen ska Hammarös första kyrka ha funnits vid Hovlanda men några säkra belägg för detta har inte kunnat påvisas. De finns teorier om att de tidiga kyrkorna kan ha varit helgade rum i befintliga hus.

Helt klart är emellertid att kyrkplatsen åtminstone sedan 1200-talet legat vid Hammar. Vid en restaurering 1931 av nuvarande kyrka påträffades under golvet i sakristian ett antal stavkyrkoklankor med ristad ornamentik. Dessa tillhör en föregångare till dagens kyrkobyggnad och genom dendrokronologisk datering har en stavkyrkas tillkomst på platsen kunnat bestämmas till omkring 1250. Det är troligt att också kyrkogården har anor från samma tid och bland

annat har en bevarad så kallad liljesten, en gravhäll med stiliserad bladornamentik i lågrelief, velat hänföras till stavkyrkotiden.

Omkring 70 år efter stavkyrkans tillkomst ersattes den av en ny byggnad, uppförd i liggtimmer och med en utformning som till stora delar överensstämmer med Södra Råda medeltidskyrka. Hela dess interiör, både tak och väggar, pryddes under 1400-talet med målningar med olika bibliska motiv. Målningarna uppvisar stora likheter med de i Södra Råda, men anses vara något äldre och troligen uppförda av en annan konstnär. Kyrkan har under 1700-talet förlängts och försetts med korsarmar och även senare blivit föremål för större arbeten. De medeltida partierna återfinns idag i kor och sakristia.

Gårdarna

Samtida skriftliga dokument avslöjar att det var norra delen av Hammarö som var den egentliga bygden under medeltiden. Här återfinns också merparten av den odlingsbara marken och det

Väggmålningar i Hammarö kyrka utförda ca år 1480. Målningarna tros ha utförts av Mäster Amund Nilsson, som hade verkstad utanför Vadstena kloster.

är rimligt att anta att jordbruket spelade en viktig roll i försörjningsmönstret. Den i skriftliga handlingar först omnämnda gårdsenheten är frälsegården Vidön 1312. Från skriftliga källor finns belägg för ett antal medeltida gårdar på Hammarö – Hammar 1350; Torp 1438; Djupsundet och Larberg 1468; Hovlanda, Rud, Skagene, Sätter, Toverud och Östanås 1486; Bäck, Gråberg, Hult och Tye 1498 – av vilka samtliga utom Skagene var belägna på öns norra del. Jordeboken från 1540 omnämner dessutom Hällstorp, Nolgård, Jonstorp (numera Jonsbol), Klöverud och Hallersrud. Merparten av dessa gårdar är sannolikt betydligt äldre. Gårdarna låg oftast som ensamgårdar. Endast Hammar, Hovlanda, Skagene, Sätter och Tye var åsatta två mantal och därmed stora nog att försörja åtminstone två gårdar eller hushåll.

Vid Djupsundet har lämningar efter en medeltida gårdsbildning undersökts. Utgrävningarna visade att det rörde sig om en övergiven gårdstomt från 1300 – 1600-talen bestående av spisirösen, stolphål och vallar. Annars är det ovanligt att den här typen av platser undersöks arkeologiskt, eftersom dagens bebyggelse ofta ligger på samma plats.

Det finns bara ett medeltida brev som nämner gården Sätter och det är utfärdat den 21 december 1486 och är knutet till ett jordaskifte där gården ingår. Skiftet görs mellan Jöns Jönsson och Jöns Ivarsson och ett 50-tal gårdar ingår i skiftet. Sigillanter till dokumentet är bland annat brevutfärdaren Svante Nilsson (den blivande riksföreståndaren 1503-1512). Brevet utfärdades på Västerås slott.

De medeltida breven handlar främst om donationer, gåvor och rättstvister. I breven beskrivs ofta vem som bevittnar breven samt vilka personer som berörs av det som äger rum. Hammarös medeltida historia är rik på personer som figurerar i händelsernas centrum kring rikets historia. En av dem är kung Magnus Eriksson som besöker gården Hammar på Hammarö år 1347. En av ägarna till gården Hammar är också den norska riddaren Jon Haftorsson som även är kusin med kung Magnus Eriksson. Under flera decennier är den katolska kyrkan, med säte

Skara, i ägandekonflikt med Jon Haftorsson och senare även hans söner, om vissa gårdar på Hammarö.

Befolkning

Öns i särklass största markägare var katolska kyrkan. Genom donationer och köp kom Varnhems kloster att innehå åtskilliga gårdar med tillhörande odlings-, skogsmarker och fiskerättigheter i framför allt västra delen av Hammarö. Någon egentlig adelsklass utvecklades aldrig i Värmland men på olika sätt uppnådde stormän ur bondeklassen frälsestatus. Geografiskt låg frälsegodsen Gråberg, Larberg, Östanås och Rud väl samlade på öns nordöstra del. Befolkningens flertal utgjordes av arrendebönder eller självägande bönder. Ortnamnsmässigt finns teorier om att någon av medeltidens nyodlingar kan ha tillkommit i samband med träldomens slutgiltiga upphävande på 1330-talet.

Befolkningsantalet beräknas för Värmland vid medeltidens mitt till något tiotusental personer. Hammarös andel därav kan uppskattas till några hundra. Medellivslängden var låg, huvudsakligen beroende på hög barnadödlighet men också hungersnöd, sjukdomar och krigshärjningar. Man brukar räkna med att befolkningen (trots detta) ökade kontinuerligt i hela Europa under senare delen av järnåldern och första hälften av medeltiden. Befolkningsökningen mattades av för att vändas i sin motsats vid 1300-talets mitt då pesten, den stora döden, härjade. Hur detta drabbade Hammarö vet vi lite om.

I framväxten av Sverige som ett enat land och självständigt rike fanns förutom den kyrkligt administrativa indelningen också en världsligt judiciell motsvarighet, häradsindelningen. Denna bygger möjligen på förhistoriska anor med olika lagmän, senare häradshövdingar, som innehavare av den dömande makten. Under 1300-talet uppges antalet härader i Värmland till 12 men efter en organisatorisk förändring till 9 vid medeltidens slut. Hammarö räknades till Elvs härad, som innefattade socknarna kring Klarälvens nedre lopp.

I möjligheterna att tolka den lokala bygdens kulturhistoriska utveckling utgör det skrivna

ordet i bevarade dokument ett viktigt hjälpmedel. I officiella handlingar, skattelängder, donationsbrev och dylikt namnges vanligen gårdar och deras ägare. I några fall blir persongalleriet tydligare där relationerna till det dåtida samhället kan utläsas. En av de första gestalterna i Hammarös historia är den norske kung Sverre, som med grund i isländska och norska sagor lär ha besökt lagman Folkvid på hans gård Hammar år 1177. Säkrare belägg finns däremot för nästa kungliga besök då Magnus Eriksson 1347 bland annat utfärdade bekräftelsebrev om de olika klostrens fiskeförmåner i Klarälven.

Försörjning

Liksom under järnåldern var fisket och boskapskötseln dominerande näringar. Fiskets betydelse för kustnära bosättningar är väl dokumenterat från olika håll i Sverige och konsten att till exempel använda katsor och nät är kända från det förhistoriska materialet. Odlingsmässigt var ängsmarkerna ekonomiskt viktigare än åkrarna. Trots att djuren var mindre och exempelvis

mjölkproduktionen per ko endast en fjärdedel av dagens var smörproduktionen betydande. Av 1500-talets skattelängder framgår att just smör, kreatur och fisk var de naturprodukter som skattebeloppet räknades i för Hammarö. På åkrarna var ensädet förhärskande med havre som det viktigaste sädesslaget. Årdret ersattes efterhand av den mellansvenska plogen. Genom att konsekvent vända tiltorna inåt bildades de fornåkrar som kallas för ryggade åkrar.

Läs mer

Tema: Det gamla bondelandskapet

Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka

Miljö 2: Östra och västra Hovlanda

Miljö 3: Tye

Miljö 4: Djupsundet

Miljö 5: Gråberg

Miljö 6: Larbergs gård

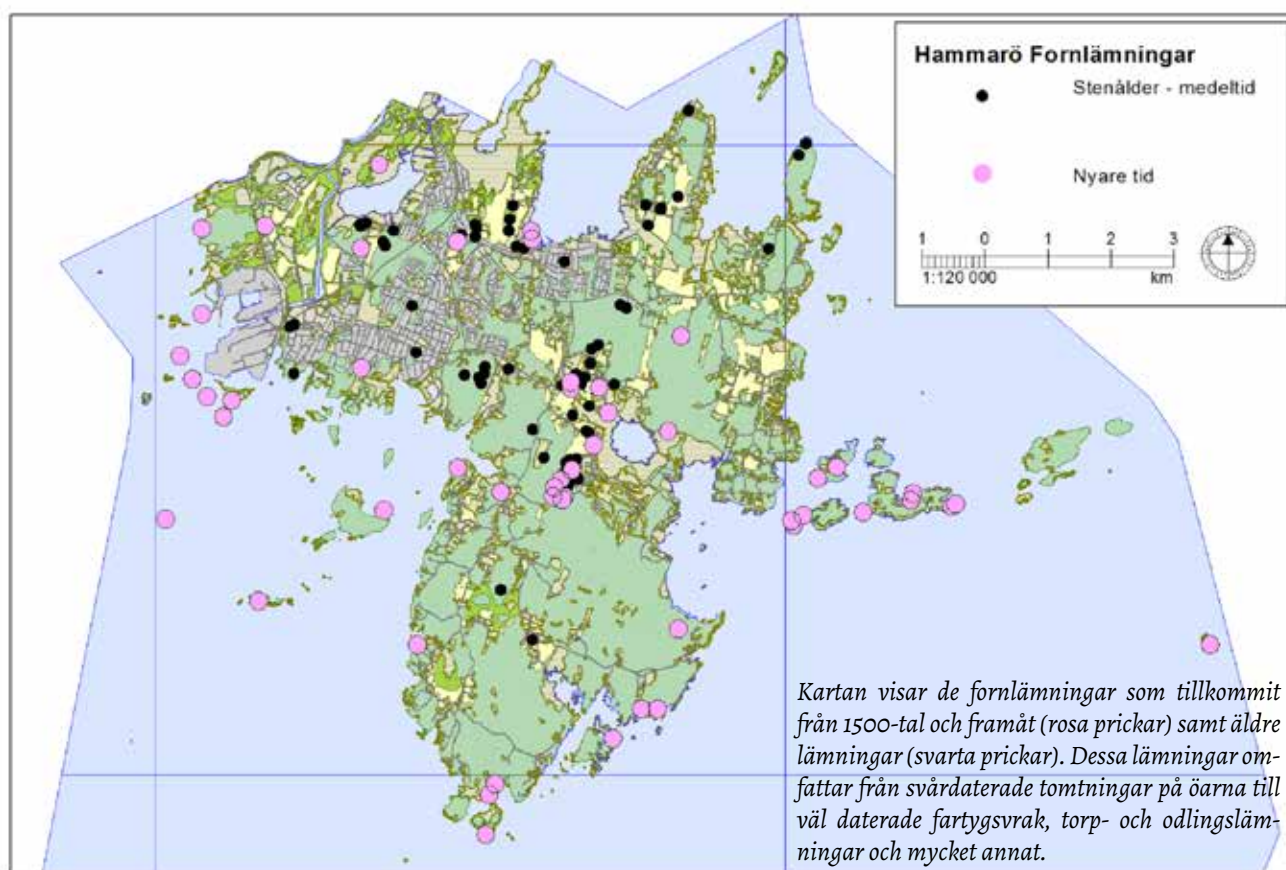
Kapitel 5: Nya tiden (1520 e Kr och tiden därefter)

Kronans kontinuerligt förda skatteböcker med början i Gustav Vasas jordebok från 1540 utgör ett tillförlitligt kameralt material om bebyggelsens tillväxt och lokalisering. Det totala gårdsantalet i Värmland under 1500-talets första hälft torde kunna uppskattas till omkring 1 000 stycken. Den expansiva befolkningsutveckling som kan märkas under senmedeltiden över södra och mellersta Sverige fortsatte under hela 1500-talet och början av 1600-talet. Enligt Gustav Vasas jordebok fanns det 18 skattlagda gårdar på Hammarö 1540. Ingen av de skattlagda bönderna var emellertid självägande bönder, utan arrendatorer, landbor – detta gör Hammarö till en av Värmlands mest "feodaliserade" socknar. Flera av landbogårdarna har sannolikt varit vanliga självägande bondgårdar från början, men på något sätt har bönderna förlorat äganderätten till jorden. Det var framför allt två grupper som blev landbor; dels frigivna slavar, dels självägande bönder som (mer eller mindre) frivilligt över-

gick till att bli landbor. Orsakerna till det senare kunde vara ekonomiska, militära eller religiösa.

I det glest befolkade Värmland fanns stora förutsättningar för enskilda att etablera självständiga nybyggen. Genom Gustav Vasas reduktion tillförsäkrades kronan avsevärda jordegendomar från i första hand klostren. Både Gustav Vasa och Karl IX uppmuntrade bosättningar och torpbildningar på kronomarker bland annat genom skattefrihet de första åren.

Ytterligare en viktig förändring för Hammarös del genomfördes av Gustav Vasa. Hammarö pastorat, som under medeltiden var ett annex till domkyrkan i Skara, underställdes nu istället kyrkoherden i Tingvalla (Karlstad). Hammarö kom därmed att knytas närmare det övriga Värmland. Gustav Vasa indelade även det numera protestantiska Värmland i två prosterier. I denna indelning kom Hammarö att tillhöra det östra prosteriet. Vid mitten av 1600-talet blev Kils härad, till vilket Hammarö hörde, ett eget

Lunserudsstugan i Haga - Mörången 1:32. Troligen flyttad till platsen från Kilene.

Fd. Knektboställe Lövhöjden – Östanås 1:19. Numera privatbostad.

prosteri. År 1595 beslutades också att rektorn vid skolan i den nygrundade staden Karlstad, även skulle vara kyrkoherde i Hammarö pastorat. Denna ordning bibehölls till 1921. Från mitten av 1600-talet hade kyrkoherden en komminister som vikarierade vid behov. År 1691 anslogs Lindenäs kronohemman som bostad åt komministern. Någon kyrkoherdebostad fanns då inte på Hammarö.

Bebyggelse

Fram till 1600-talets mitt tillkom ett 15-tal nya torp- och gårdsenheter på Hammarö. På vissa håll förtätades också den befintliga bebyggelsen med ytterligare hushåll. Liksom under medeltiden låg gårdarna spridda och mer sällan fanns några egentliga byar. Beräkningar som gjorts tyder på att omkring 75% av hemmanen i länet utgjordes av ensamgårdar medan återstoden fördelades på byar om högst fyra gårdar. Att Hammarö härvidlag inte utgjort något undantag understryks av det faktum att inget hemmansnamn har -by som suffix.

Genom ortnamnsforskning kan ibland klargöras hur olika gårdar och bebyggelseenheter kommit till stånd. Namnsuffixet -rud är det vanligaste förekommande på Hammarö och markerar odlingsenheter som vunnits genom "röjningar" under medeltiden eller 1500-talet. Ändelsen -torp är av ungefär samma ålder men anses liksom -säter tyda på en relativt central utflyttning från en äldre befintlig bebyggelse. De medeltida gårdarna Torp och Sätter kan därför möjligen tolkas som utflyttningar från det intilliggande

förhistoriska Hovlanda. Att Rudstorp, först omnämnt år 1600, är en utflyttning från det medeltida Rud framstår som mer självklart. Ordet Hult, "lövträdsdominerad skogsbacke", förekommer dels osammansatt för en medeltida bostättning, dels som suffix vid tre 1600-talstorp på öns södra del.

Det svenska deltagandet i 1600-talets krig ute i Europa kom att få stor betydelse för de inhemska ägoförhållandena. Som avlöning för utförda insatser kunde officerare erhålla äganderätten till kronohemman och/eller olika slags skattefriheter. Som exempel kan nämnas överste John Gordon som efter trettioåriga kriget tillförsäkrades dels de självägande böndernas statliga skatt från Djupsundet och Fiskvik, dels erhöll sammanlagt 23 kronogårdar och kronotorp, däribland Hammar och Hovlanda.

Genom Karl XI:s reduktion några decennier senare återtog dock kronan åtskilliga och för-

Nolgård 1:344, som ligger mellan Nolgårdsvägen och Hammaröleden mot Karlstad, har tidigare varit nämndemansgård och är den äldsta och enda mangårdsbyggnaden på Nolgård som bevarats i ursprungligt skick. Huset är ursprungligen från 1700-talet men byggdes om på 1860-talet till en parstuga med kök i mitten.

vandlade dem till boställen av olika status för tjänstemän i den offentliga förvaltningen. Vid samma tid genomfördes indelningsverket där självägande bönder rotesvis skulle garantera en krigsmaktens soldat, bostad och förnödenheter i naturprodukter. Dessa soldattorp förlades vanligen till hemmanets perifera delar och utkanten av inägomarken.

Källor

1993. Susanne Pettersson och Eva Svensson. *Djupsundets ödegård, Raå 23, Hammarö socken, Värmlands län*. Högskolan i Karlstads arbetsrapport 93:8.

Läs mer

Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka

Miljö 2: Östra och västra Hovlanda

Miljö 4: Djupsundet

Miljö 6: Larbergs gård

Miljö 7: Askhult

Miljö 8: Bråten

Miljö 10: Fiskvik

Miljö 11: Rud

Enskilt objekt 1: Lunserudsstugan – Mörängen 1:32

Enskilt objekt 2: Mörmö gård - Mörmön 5:33

Enskilt objekt 3: Götetorps gård – Götetorp 1:147

Enskilt objekt 4: Lindenäs 1:1 – Komministerboställe

Lilla Skagene 1:2 ligger enskilt beläget mitt på Hammarös södra del. Bostadshusets nedre våning är från 1700-talet och övervåningen från slutet av 1800-talet. Trapphuset, med glasverandan i övre plan, är troligen från sekelskiftet 1900. Före laga skiftet 1852 var Lilla Skagene en mindre by. Befintliga byggnader är de enda kvarvarande och såväl bostadshuset som ladugården är numera obebodda och mycket nedgångna. Se även nästa sida.

Kapitel 6: Reformers och utveckling

Jordreformer

Värmland upplevde under 1600- och 1700-talen en tiofaldig befolkningsökning. Bergsbruk och järnhantering bröt bygd i tidigare obebodda och öde skogsmarker i framför allt östra länsdelen. I södra och mellersta Värmlands redan etablerade jordbruksområden ökade den totala odlingsjorden med en alltmer markant ägosplittring. Med hänsyn till böndernas försörjning och skattekraft hade kronan 1684 satt en gräns på lägst 1/4 mantal i uppdelning på nyare brukare genom hemmansklyvning. Men allt oftare tvingades man ge avkall på bestämmelserna och tillåta bosättning på mindre hemmansdelar. Betydande svårigheter att bruka marken uppstod när åkerregarna på sina håll inte var mer än 2-3 meter breda. I rationalitetens namn påbjöds under upplysningstiden genom förordningen om storskifte att ägorna skulle samlas till färre enheter.

På Hammarö levde på 1760-talet omkring 700 personer. Hemmansklyvningen hade här inte tagit samma proportioner som i länet i övrigt. På öns 43 hemman fanns vid denna tid 101 jordbrukare. Längst hade ägosplittringen gått vid Västra Tye där sex åbor brukade ett hemman, men förhållandena upplevdes på de flesta gårdar inte som ett akut problem. Eftersom storskiftesbestämmelserna inte var obligatoriska kom många Hammaröbönder aldrig att hörsamma kravet på skifte.

Först med laga skifte 1827 fick tankarna genomslagskraft. Laga skiftet var enkelt och entydigt rationellt för att varje gård skulle få ägorna bättre arronderade. Det innebar att varje hemman kom att bilda väl avgränsade bruksenheter utan ägoblandning samtidigt som den tidigare samfälliga utmarken delades upp på de olika delägarna. En fördubbling av Hammarös invånarantal mellan 1775 och 1840 verkade pådrivande och den första skiftesförrättningen ägde rum 1841 för Hälltorp. Under de två nästkommande decennierna genomfördes laga skiften för flertalet fastigheter.

På många håll i landet kom skiftesreformererna att få långtgående konsekvenser för bebyggelsestrukturen. Täta bybildningar sprängdes när gårdar revs eller flyttades till de nybildade bruksenheterna. På Hammarö blev förändringarna dock marginella. De svaga bybildningarna med några lösligt grupperade gårdar medförde endast undantagsvis att någon bebyggelse behövde få annan lokalisering. Enheter som Gråberg och i viss mån Hovlanda är de som idag bäst illustrerar 1800-talets mer sammanhållna agrarbebyggelse på ön. Här återfinns också exempel på byggnader som bibehållit sin ursprungliga traditionella utformning och färgsättning från tiden före eller omkring skiftet.

Skiftesreformererna skapade förutsättningar för en mer rationell drift i jordbruket. Förbättra-

Utdikad jordbruksmark på Larbergs gård.

de redskap bidrog verksamt till effektivitetsökning. Med järnplogen rådde man på styva lerbjördar. Den tillät också plöjning med häst istället för oxar, vilket gjorde arbetet både lättare och snabbare. Upplöjningen av lermarkerna, de forna slätterängarna, ledde till att kreatursskötseln minskade i omfattning. Lermarkerna kom i stället att bli åkrar för spannmålsodling. Men åkrarna kom inte enbart att nyttjas för brödsäd utan också för fodersäd eller vallodling. Det sädesslag som främst odlades var länge havre som ännu 1927 upptog nära 25 % av åkerarealen. Havren användes både som brödsäd och fodersäd. Annars var råg dominerande brödsäd men även denna gick tillbaka, särskilt efter sekelskiftet 1900, till förmån för vete. Korn var tillsammans med havre den viktigaste fodersäden. Den traditionella kreatursskötseln med att hålla djuren "på skogen" upphörde och betesdriften kom att ingå som en del i ett cirkulationsbruk för bonden. Ibland kunde ett skifte brytas ur växtcirkulationen för att bli permanent betesvall som hägnades för att stänga djuren inne. Ofta skapades utrymme för bete genom kortare cirkulationstid för slättervallarna eller att något vårsädesskifte fick ge vika för betesvallen.

Under 1800-talets andra hälft fanns på många håll i Sverige uppenbara problem att försörja den allt talrikare befolkningen trots att den odlingsbara markens produktionsförmåga utnyttjades till fullo. Svåra väderleksförhållanden ledde vid flera tillfällen till missväxt. För vissa brukare på Hammarö kunde här till komma att årsskörden från sjö nära åkerytor dränktes av Vänerns skiftande vattenstånd. Många valde att emigrera till Nordamerika eller Norge eller bege sig på arbetsvandringar till andra landsändar. Statsmakterna uppmuntrade nyodlingar och torrläggningsföretag för att vinna ytterligare odlingsbar mark. Större sådana arbeten genomfördes under seklets sista decennier vid Långkärr, Larberg och Mörmön så att tillsammans omkring 85 hektar, huvudsakligen åker, kunde tas i bruk.

Många av Hammarös invånare knöts till lantbruket som anställda eller dagsverksskyldiga. De omfattande odlingsytorna vid storbondgårdarna Hammar, Mörmön, Gunnarskär, Sätter, Hovlan-

da, Larberg, Lövnäs och Tye fordrade avsevärda manuella arbetsinsatser. Även om den första slåtermaskinen syntes på ön under 1880-talet dröjde det innan maskinella hjälpmedel kom i allmänt bruk. Ännu på 1910-talet mejade man på många håll säden för hand med lie och de dåtida tröskverken som drevs som hästvandringar kunde behöva tio man och fyra hästar för att arbetet skulle fungera. Hästen var det husdjur som kom att stå bonden närmast, oundgänglig på åkern och i skogen.

1900-talets utveckling innebar en fortsatt motorisering och mekanisering. Självbindare, traktorer och skördetröskor har övertagit arbetskrävande moment. Förädlingen av produkterna, som tidigare skett inom självhushållets ram på den enskilda brukningsenheten, har övertagits av mejerier, slakterier och livsmedelsindustrier. En kortare tid kring sekelskiftet 1900 var en nybyggd väderkvarn i drift vid Jonsbol men vanligen har Alsters valskvarn stått för malningen av spannmål.

Den ojämförligt största invallningen av ny åkermark i kommunen slutfördes 1945 då inte mindre än 94 hektar torrlades på Vidön. Samtidigt nådde det agrara kulturlandskapet sin största omfattning på Hammarö. Därefter har bland annat utbyggnad av industri och tätort tagit tidigare jordbruksmark i anspråk framför allt Lunden, Mörmön, Gunnarskär och Götetorp.

Läs mer

Tema: Det gamla bondelandskapet

Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka

Miljö 2: Östra och västra Hovlanda

Miljö 3: Tye

Miljö 5: Gråberg

Miljö 6: Larbergs gård

Miljö 7: Askhult

Miljö 11: Rud

Enskilt objekt 2: Mörmön gård - Mörmön 5:33

Enskilt objekt 5: Västra Hovlanda 1:17

Enskilt objekt 6: Bråten 1:57

Samhällsomvandlingar

Det svenska samhället genomgick under mitten och andra hälften av 1800-talet en kraftig omvandling. Knappast någon del av samhällslivet förblev helt opåverkad av tidens sociala, religiösa och politiska strömningar. Organisationsmässiga förändringar, vidgat myndighetsansvar, liberalare lagstiftning och en breddad näringsstruktur lade grunden till 1900-talets snabba dynamiska utveckling. Tekniska landvinningar resulterade i ökad effektivitet och industriell produktion av tidigare okänd omfattning. På många håll fortsatte jordbruk, kreatursskötsel och fiske att dominera men successivt växte nya verksamheter och nya yrkesgrupper fram på arbetsmarknaden. Industri- och servicenärningar etablerades och skapade nya befolkningscentra. Kommunikationsutvecklingen möjliggjorde en ökad rörlighet både inom och utom länet.

Folkmängden på Hammarö uppgick vid denna tid till omkring 1600 personer fördelade på 300 hushåll. I förhållande till arealen var ön den tätast befolkade landsbygds kommunen i Värmland. Bebyggelsen följde i huvudsak det agrara mönstret och låg spridd utan någon egentlig tätortsbildning. Området kring Hammar och Lövnäs uppfattades allmänt som socknens administrativa och religiösa centrum. Här hölls sockenstämmorna, där alla jordägare besluta-

de om gemensamma frågor. Från början hade dessa frågor varit rent kyrkliga, som byggande och underhåll av kyrka, prästgård och kyrkogård, men med tiden tillkom en rad uppgifter av mer världslig art. Det blev socknens sak att svara för fattigvården och från 1842 fick man också hand om skolfrågorna.

Sockenstämman kunde i längden inte utföra de ökade borgerliga uppgifterna som ålades den av staten. 1862 års beslut om kommunal självstyrelse på landet innebar att man skiljde kyrkliga och borgerliga ärenden åt. De förstnämnda kom i fortsättningen att skötas av kyrkostämman och kyrkofullmäktige och övriga ärenden av en nyinrättad kommunalstämma med kommunalnämnd som verkställande organ. Stämmorna hölls till en början fortfarande i sockenstugan invid kyrkan. Till första tidens mer angelägna frågor hörde skolan.

Folkskolereformen 1842 garanterade alla medborgare en grundläggande utbildning och hittills hade lokalproblemet lösts genom ambulande verksamhet. Åren 1869-1871 färdigställdes de tre första permanenta kommunala skolbyggnaderna i Hägensberg söder om Gråberg, i Svenshult och i Götetorp. Strax dessförinnan hade Uddeholmsbolaget inrättat en särskild bruksskola i den så kallade "Vitbygginga" vid Skoghall.

Genom 1864 års beslut om näringsfrihet av-

Wassénhuset i Skoghalls centrum. Källa: Hammarö hembygdsförenings bildarkiv.

Hammarö kommuns fd kommunhus från 1927.

skaffades de sista hindren mot en fri yrkesutövning. Hammarös första handelsbod öppnades i Hallersrud på 1870-talet och under följande decennier växte affärer upp i Östanås, Hälltorp och Lövnäs.

Den ökade folkmängden, förbättrade kommunikationer och uppkomsten av ett tätortssamhälle i Skoghall skapade förutsättningar för framväxten av ideella, kommersiella och infrastrukturella verksamheter. Under industrins första tid fanns inte mycket mer än fabriksbyggnader och bostäder. Livsmedel såldes i stånd utmed Bruksgatan men det dröjde inte länge förrän de första handelsbodarna öppnades. Invid Rölon och Kolonien byggdes 1918 också kommunens då största skola. Frikyrkorörelsen byggde egen missionskyrka 1919. Några år dessförinnan hade motsvarande delning skett inom arbetarrörelsen. Våren 1916 byggde man en första folkpark och 1919 övertogs en större villa som Folkets Hus. Först 1928 kunde Skoghalls Folketshus-förening inviga ett helt nytt hus med salar, expeditioner, studielokaler och biograf. Den kommunala administrationen flyttade 1925 sina sammanträden och verksamhet från sockenstugan till ett särskilt kommunalhus i tätorten. Det första kommunalhuset byggdes 1927 i Skoghall och ligger än idag mittemot nuvarande kommunhus, vid Bruksgatan. Till att börja med fanns det 1,5 tjänster som arbetade i två rum. På övervåningen var biblioteket inhytt och i de öv-

riga rummen på nedre våningen bodde kommunalkamreren med familj. Närmare bruksbyggnaderna fanns post, telegraf, brukshotell och mejeri. De lokala kommunikationerna underlättades av ett separat järnvägsspår från fabriken till bostadsområdet Lillängen.

Vasséns bio i centrala Skoghall visade sin första film 1919, "Mammas gosse", och sin sista 1958, "Robin Hoods son". Huset revs vid förnyandet av centrum, på denna plats finns idag hyreshus. Biografen i Folkets Hus startade sin verksamhet 1927 med filmen "Frestelsen".

Läs mer

Kapitel 7 Industrialiseringen – Brukstiden

Kapitel 8 Folkrörelser

Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka

Miljö 14: Svenshult

19 A) Rölon

19 B) Kolonien, Lunden

19 G) Realskolan, Nyskolan och slöjd- och gymnastikhuset

19 I) Folkets hus

Enskilt objekt 7: Hägensbergs skola – Gråberg 1:23

Enskilt objekt 8: Götetorps skola – Götetorp 3:17

Enskilt objekt 15: Skoghallsparken

Kommunikationer

Kommunikationerna till och från Hammarö var, fram till början av 1900-talet, bristfälliga. Hammarö räknades till Värmlands fattigaste socknar, och självhushållet gav knappast anledning till några omfattande externa kontakter. Invånarnas leveranser av fisk till Karlstad skedde individuellt och i enkla former. Vanligen gick man till fots, med varorna i en korg på ryggen, till färjestället vid Suttern, eller rodde in till staden från Lövnäs. Färjeförbindelsen över Sutterälven, mellan västra delen av Djupsundet på Hammarö och Heddenäs på motsatt sida, inrättades omkring 1829. Innan färjelinjen inrättades var enda möjligheten att ta sig över till fastlandet via båt eller genom att gå över en eventuell is på vintern. Isen försvårade dock även överfarten för färjan.

Inrättandet av reguljär båttrafik Karlstad – Hammarö innebar en brytning i den relativa isoleringen. Karlstad Ångslupsaktiebolag anskaffade 1885 ångbåten "Tingwalla" som trafikerade mellan Karlstad och Hammarö. Några år senare införskaffades ångbåten "Express" vilken hade en liten aktersalong där en del av de ombordvarande kunde söka skydd. Båten var även byggd för isbrytning och kunde alltså trafikera Hammarösjön även när isen börjat läg-

ga sig. Ångbåtsbryggorna vid Lövnäs och Västra Tye blev viktiga trafikpunkter och populära samlingsplatser. Sommartid sökte sig särskilt om helgerna många nöjeslystna Karlstadsbor till värdshusen vid Lövnäs och Tynäs. År 1914 beslöt Hammaröborna att införskaffa en egen båt; "Hammarö" sattes i trafik parallellt med "Express". År 1930 köptes "Hammarö" av ägarinnan av Tynäsrestaurangen och döptes om till "Tynäs". Båten gick då från Karlstad till Tynäs och sedan vidare till Tye brygga och Lövnäs. Den reguljära båttrafiken avtog när broförbindelsen etablerades 1929, och på 1940-talet upphörde den helt. Det fanns också en färjeförbindelse till och med 1940-talet, mellan Hammarö och Vidön, vid Ebbenäs, som ligger vid nuvarande bron mellan Hammarö och Vidön.

År 1915 färdigställdes sista etappen av Nordmark – Klarälvens järnväg mellan Karlstad och Skoghall och det förbättrade kommunikationsläget något. Året därpå öppnades linjen också för reguljär persontrafik till Våxnäs. Skoghalls station låg på Vidön och revs så sent som 2011. De lokala kommunikationerna underlättades av ett separat järnvägsspår från fabriken till bostadsområdet Lillängen.

Vägfrågorna var ett återkommande problem

Skoghallsådran vid platsen för Tassbroa.

Järnvägsstationen på Vidön som revs 2011. Källa: Hammarö hembygdsförenings bildarkiv.

för Uddeholmsbolaget och för de boende. Förbindelsen mellan Skoghall och Vidön fick inte någon ordentlig lösning förrän 1919 då en 400 meter lång träbro byggdes, vid den tiden Sveriges längsta träbro. Innan dess hade man löst problemen med passager mellan öarna med provisoriska träbroar över låglänta partier. Det vanliga sättet att ta sig till Karlstad var fortfarande via färjeläget vid Suttern. De första bilarna visade sig på ön omkring 1922 och strax därpå startade två privata bussföretag, de så kallade Ellström- och Brååtlinjerna, trafik från Skoghall respektive Hammarö in till staden.

Fast förbindelse mellan Hammarö och fastlandet ordnades först 1929 med öppnandet av Jakobsbergsbron vid Suttern. Byggandet av bron föregicks av många års diskussioner angående placering, vägdragning och finansiering. Ett krav var att gränsen mellan Hammarö och Karlstads kommuner skulle gå i vattnet så att båda skulle kunna vara finansärer. Färjelinjen vid Djupsundet-Heddenäs var i drift, parallellt med bron, fram till 1931.

Över till Djupsundsholmarna kunde man ta sig via en lång träbro, Tassbroa. Den fanns fram till omkring 1870, då Uddeholmsbolaget rev den och fyllde igen förbindelsen med en vägbank

som stängde av strömmen från Skoghallsådran till Djupsundsviken. Under 1980-talet öppnades vattenförbindelsen igen med en kulvert. Den så kallade Trälvägen började här vid Tassbroa. När Skoghall fungerade som ytterhamn för Karlstad "trälade" man pråmarna, det vill säga flera man gick och drog pråmen i rep på älven mellan Skoghall och Karlstad.

Den nuvarande vägen över Vidön till Karlstad stod klar 1960, den äldre klarade inte industrins allt tyngre transporter. Hammaröleden byggdes 1978-79 och är tillsammans med Dingelsundsvägen över Dingelsund och Vidön de vägar som är huvudsakliga leder till och från Hammarö.

Källor

2014. Terese Myrin och Emily Lindberg. *Kulturhistorisk värdering av Jakobsbergsbron*. Stadsbyggnadsförvaltningen, Karlstads kommun 2014-12-08

Läs mer

Miljö 15: Tyenäset

Enskilt objekt 9: Jakobsbergsbron

Enskilt objekt 10: Färjeläget Djupsundet – Mörmön 5:33

Sommarnöjen

Fritidsboende på landet har sitt ursprung på 1700-talet, men gällde då främst de mest välbärgade i samhället som hade herrgårdar eller herrgårdsliknande byggnader med tillhörande mark. I slutet av 1700-talet växte borgerskapet i staden och även de skaffade sig sommarvillor på landet. Begreppet sommarnöje bytte innebörd omkring sekelskiftet 1800. Från att ha betytt 'nöje på sommaren' kom det att få en överförd betydelse och istället syfta på lantställen. Från mitten av 1800-talet fick den typiskt borgerliga sommarvillan eller sommarnöjet stor spridning.

Vid förra sekelskiftet började stora sommarvillor uppföras framför allt kring storstäderna Stockholm och Göteborg – det förmögna borgerskapet ville fly storstadens jäkt och smuts. Flykten gick via ångbåtstrafiken till skärgården och de stora sommarvillorna dit hela familjen inklusive tjänstefolk och barn flyttade hela sommaren.

Vid denna tid fanns en romantiserad bild av den svenska landsbygden och naturen som an-

sågs hälsobringande. Stadslivet upplevdes under perioder, särskilt under sommaren, som ohälsosamt och tryckande och det bidrog till intresset att vistas på det hälsosamma landet för att rekreera sig. Hälsovårdsstadgan tillkom 1874 men missförhållandena kvarstod ändå länge. Lantvistelser var främst ett storstadsbeteende men nådde även de mindre orterna. Lantlivet var en motpol till stadslivet men ändå var byggandet av villor tätt sammankopplat till stadens ekonomi. När tillväxten var god byggdes fler villor.

Samtidigt som båttrafiken blev tätare på Hammarösjön bebyggdes de attraktiva vatten nära lägena på i första hand Tynäsudden. Välsituerade Karlstadsbor lät här uppföra stora rymliga sommarvillor i påkostade utföranden. De byggdes ofta i sekelskiftesstil på lummiga tomter kompletterade med bostad för tjänstefolket, badhus och brygga.

Nedgången för sommarnöjena kom på 1930-talet då man tog avstånd från det borgerliga sättet att bo på sommarnöje i innerskärgårdens "gistnande, dragiga träpalats". Det kom en

Restaurang Tynäs ca år 1930. Foto: Dan Gunner/Värmlands museum. Källa: www.digitaltmuseum.se

Textilfabrikör Nissen Felländers sommarvilla ute på Hammarö.
Foto: Karl Nyström/Värmlands museum. Källa: www.digitaltmuseum.se

Doktor Nils Witts sommarvilla ute på Tynäs på en bild tagen 1938. Foto: Dan Gunner. Källa: www.digitaltmuseum.se

motreaktion mot 1800-talets träarkitektur och ordet "snickarglädje" kom att användas som en nedlåtande benämning på husens ornament. Under 1900-talets senaste årtionden har vinden vänt igen och dessa villor är nu eftertraktade både för sommar- och vinterboende.

Läs mer

Miljö 15: Tyenäset

Enskilt objekt 11: Grosshandlarvillan på

Stenudden – Rud 4:208

Enskilt objekt 12: Utteråsen

Källor

2002. Ann Katrin Pihl Atmer och Jan Tham. *Sommarnöjen vid vattnet*. Albert Bonniers förlag

2007. Artikel NWT 2007-10-02: *Tynäs- seglarparadiset som klipporna tog över*.

2014. Terese Myrin och Emily Lindberg. *Kulturhistorisk värdering av Jakobsbergsbron*. Stadsbyggnadsförvaltningen, Karlstads kommun 2014-12-08

2015. www.hammaroshistoria.com (2015-01-14)

2014. Björn Wallbom och Lena Thor. *Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län*. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.

2017. <https://digitaltmuseum.se/021016593641/restaurang-ty-nas-ca-ar-1930?aq=text%3A%22tyn%C3%A4s%22&i=20>

2017. <https://digitaltmuseum.se/021016596755/textilfabrikor-nissen-fellanders-sommarvilla-ute-pa-hammaro?aq=text%3A%22sommarvilla%22%2C%22hammar%C3%B6%22&i=1>

2017. <https://digitaltmuseum.se/021016589073/doktor-nils-witts-sommarvilla-ute-pa-tynas-pa-en-bild-tagen-1938?aq=text%3A%22sommarvilla%22%2C%22hammar%C3%B6%22&i=0>

Fritidshus

Som en reaktion mot borgerskapets stora och bekväma sommarvillor lanserades de små fritidshusen, sportstugorna. Sportstugan var ett sätt för städernas arbetarklass att komma nära naturen och byggde på en idé om enkelt och sunt leverne.

År 1938 lagstodgades det om två veckors semester i Sverige och under detta årtionde steg lönerna, kommunikationerna förbättrades och intresset för friluftsliv var stort. Sportstugan, som ofta byggdes av familjen själv, anlades ofta på plintar och placerades försiktigt i det befintliga landskapet bland blåbärsris och träd. De byggdes i skogen, vid vattnet, på sluttningar, på en bit mark som en jordägare inte direkt behövde för sitt jordbruk. Idealet var att huset skulle smälta in i naturen och underordna sig den. Tomterna skulle vara små, och stigar, hellre än vägar, skulle leda fram till husen. Fritidshusen var i genomsnitt omkring 40 m² stora och bestod av ett enda stort rum med öppen spis och sovalkover, alternativt mindre sovrum samt ett litet kök.

År 1951 utökades ledigheten med ytterligare

en vecka, för att år 1963 utökas till fyra veckor. Under dessa årtionden fick allt fler råd och tid att skaffa sig ett eget fritidsboende, en egen "sommarstuga". Under 1960-talet blev det vanligt att ett större antal samlade fritidshustomter avstyckades från gårdarna och fritidshusområden bildades.

Med sommarstugans ökade popularitet började byggföretag planera och uppföra stugor med prefabricerade element. Därefter har utvecklingen gått mot att modernisera sommarstugor med tilläggsisolering och liknande för att även kunna bo i dem under kallare årstider.

Fritidshusområden på Hammarö

Svenska kyrkan har sedan mycket länge varit en stor jordägare på Hammarö, och fortfarande ägs flera öar av kyrkan på både östra och västra sidan. Denna mark är sedan 1930-40-talen till stor del utarrenderad till fritidsbebyggelse. Det finns till exempel uppgifter om att det på följande öar styckades av tomter: Märholmén, Lindön, västra och mellersta Kattholmen, Grimmen, Bryggholmen, Björkholmen, Notskär, samt Östra och Västra Långholmen. På dessa öar är många av de

Fritidshus på arrendetomt, Västra Hovlanda. Foto: Hammarö kommun.

små fritidshusen bevarade i sitt, vad det verkar, ursprungliga utförande, men många har också blivit på-, om- och tillbyggda senare. Ändå finns ofta källaren, utedasset och flaggstången kvar.

Även på fastlandet har en rad fritidshus uppförts då tomter avstyckades från gårdarna. De tomter som fram till 1900-talets första hälft ansetts som relativt värdelösa med hållmark och gles skog styckades av till sommarstugedomter, med början på 1930- och 40-talen. Här förekommer både arrendedomter och friköpta tomter. Tomter med tillhörande stuga har ofta gått i arv. Husen från denna tid utgörs av små enkla byggnader med träfasader och papptak. Här fanns inga tomtmarkeringar i form av staket eller grindar. Var och en visste var gränsen gick, men det var inget man behövde, eller ville, signalera. Till varje stuga fanns en liten gjuten jordkällare, utedass, vedbod och en flaggstång.

Under 1900-talets senare del har allt fler sommarvillor från sekelskiftet övergått till permanenta boenden. Det gäller främst husen på fastlandet, till exempel Tyehalvön. Naturligtvis ställs då andra krav på komfort vad gäller bland annat el, vatten och avlopp. Även de mindre stugorna byggs om- och till. De lätta papptaken byts ut till tegeltak, altaner och verandor byggs till och glasas in.

Idag övergår allt fler befintliga fritidshus på fastlandet till permanentboenden. Här finns två alternativ: antingen byggs husen om, eller så rivs de och i deras ställe uppförs nya byggnader, ofta med mycket modern arkitektur. Tomtpiserna i de mest populära områdena når hela tiden nya toppnoteringar och de tidigare enkla sommarstugeområdena för "vanligt folk" omvandlas allt oftare till exklusiva boenden för ett fåtal. Detta innebär ofta individuellt utformade bostäder och ett behov av att signalera gränser. Byggnader utan förankring i vare sig region eller tid uppförs i nya material och i andra volymer än

tidigare. Förhållningssättet till mark och miljö skiljer sig från de tidigaste fritidshusen när man inte räds att spränga och lägga tillrätta, plantera och hägna in. Många gånger handlar det om fantastiska lägen som verkligen lockar. Men som fastighetsägare och nybyggare är det viktigt att man "känner in" området man vill bebygga. Vad är kärnvärdet i området? Vad är möjligt att göra utan att dessa värden går förlorade?

Idag äger Hammarö kommun en större del av marken som utgör arrendedomter för fritidsbebyggelse. Svenska kyrkan har mindre andel mark kvar men äger fortfarande arrendedomter bland annat på öarna söder om Skoghall.

Sommarstuguområden på privat (avstyckad) mark finns på bland annat Bryngelsnäs och Påsudden, Västra Hammarö (Västra Takene, Västra Skagene), Fiskviksholmen norr om Kråkhallsudden, Rägårdsviken / Bonäsudden, Rud / Ängen / Holken, Torrholmen, Torsholmen, Rävön samt Lindenäs.

Källor

- 2002. Ann Katrin Pihl Atmer och Jan Tham. Sommarnöjen vid vattnet. Albert Bonniers förlag
- 2007. Carina Johansson och Katherine Bless Karlsen. Kulturmiljöutredning Hästviken-Bråten. Värmlands museum Rapport 2007:2
- 2014. Björn Wallbom och Lena Thor. Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.
- 2014: Inventering av kommunala arrendedomter. Hammarö kommun

Läs mer

I: Fritidshus

Tema: Fisket

Vänern räknas till Sveriges fiskrikaste sjöar och fisket har under årtusenden ingått som en väsentlig del i de kringboendes levnadsmönster. En mängd olika fångstredskap har nyttjats och åtskilliga fiskarter fångats. På de flesta håll har fisket bedrivits husbehovsmässigt som komplement till de agrara sysslorna. Fisket har ofta skötts inom familjen av far och son eller bröder och svågrar.

Hammaröfisket bedrevs till allra största delen av bönder eller obesuttna för att dryga ut och komplettera bärningen från den agrara verksamheten. Vid tillfällen när fisketillgången var riklig ägnade många sannolikt mer tid åt fiske än åt jordbruk. Torkning, saltning och annan beredning svarade fiskaren själv för. Den bättre fisken såldes, nästan undantagslöst som direktförsäljning i Karlstad, medan i synnerhet mörten och braxen blev fiskarnas egen kost. Det berättas att dessa, särskilt i torkat skick, utgjorde huvudingrediensen i Hammaröbondens föda och gällde för både bröd och sovel.

Redskap och metoder

Sedan gammalt har man använt vidjor på plat-

ser med strömmande vatten eller i sund med strömdrag. Den vanligaste fångstmetoden har dock varit *notfiske* utmed de grunda stränderna. Först under 1800-talets slut ersattes detta av *nätfiske* på djupare vatten. Härutöver har också *ryssjor*, *katsor*, *ljustring*, *drag*, *metning* och *mjärdar* använts i stor utsträckning både sommar- och vintertid. Vidare nämns *klubbning* av lake vintertid samt *såtfiske*. Till vårfiskets arter har hört slom (stor nors), abborre, gädda, braxen, lax och mört. Sommartid togs gös, löja och lax, på hösten sik, och vintertid lake och gädda.

Att *fiskeredskapen* fått en egen kategori i bouppteckningarna på samma sätt som jordbruksredskap och kreatur visar på fiskets betydelse under historisk tid. De boende på Hammarö färdigställde sina egna fiskeredskap. Kvinnor, flickor och pojkar spann hampa och band not, nät och ryssjor etc. Männen slog telnarna (rep att fästa flöten och sänken) av hår och ragg och gjorde tåg av granrötter och iordningställde redskapen.

Fiskekläderna utgjordes av en grå eller blå vadmalströja, skinnbyxor samt ett skinnförkläde som var fäst med ett snöre om halsen och

Tre omålade båthus vid Påsudden utan för Hästviken. Foto: Värmlands museum

Hammarösnipa (t.h) och iseka (t.v) uppställda vid Skärgårdsmuseet.

ryggen. Förklädet räckte ner till mitt på låret och täckte därmed delvis skinnbyxorna. På fötterna hade man ullstrumpor och skor som var skodda så att fiskarna kunde gå och stå säkert på hala hållar. På huvudet hade de en hatt som var nedfälld på båda sidorna.

Fiskets betydelse skildras även genom de geometriska *kartorna* från 1600-talet. På merparten av dessa kartor över hemman vilka legat i anslutning till vattendrag kan man se utritade markeringar för katsor och/eller ryssjor. Exempelvis kan nämnas markeringar för fyra katsor i nuvarande

Dingelsundsådran och tre katsor i nuvarande Skoghallsådran. Dessutom ska det ha funnits katsor vid Tengårdsholmen, Sättersviken, Sundet, Fiskeviksviken, Västra Skageneviken, Helltorpsådran, Kalvbergsviken vid Sättersholmarna och i Storskageneviken.

Hammarö stränder är nästan överallt låga och långgrunda. Notdragning efter vårlekande fisk eller under isen vintertid har ända fram till 1880-talet varit den ojämförligt mest betydande sysselsättningen. Kända *notvarp* för siklöja och slom (nors) fanns dels vid Korsön, Axelön, Revskär och Östra Söön, dels i vikarna vid Skagene, Takene, Sätter, Rud och Lövnäs.

Som ett resultat av förbättrade redskap försköts tyngdpunkten i Hammarsjöfisket under 1800-talets sista decennier till nätfiske i öppna sjön. Området närmast land räckte inte till för alla och det hände att man sökte sig ända till Lurö, Djurö, Torsö och Ekens skärgårdar. Härön i öster kom att bli en viktig stödjepunkt i Hammaröbornas vinterfiske och här byggdes några stugor för gemensamt brukande. Det hände att de olika båtlagen bodde här flera veckor i sträck. Fisken saltades då ned innan den togs hem.

Den grundgående flatekan och den mer sjövärdiga vänersnipan, också kallad hammarösnipa, har varit de vanligaste *båttyperna*. Bägge roddes eller seglades i äldre tid men har sedan 1900-talets första decennier i regel utrustats med tändkulemotor. När utterfisket infördes på 1920-talet försågs sniporna i regel också med ruff. Många fiskare byggde själva sina båtar men till de som mer yrkesverksamt arbetat som båtbyggare hör Gustaf Olsson i Hovlanda (1827-94) och Karl Svensson i Västra Skagene (f 1869). I en artikel i Karlstad tidningen från 1944 firas jubilarer Karl som då fyller 75 år. I artikeln nämner man att båtbyggaren säkerligen tillverkat ett par hundra båtar av den sorten som håller även om Vätern är i högsta uppror.

Enligt uppgifter användes inga egentliga verkstadslokaler eller slipar utan istället byggdes båtarna på logen eller liknande. Båtarna byggdes av gran och några mallar användes inte vid byggandet av sniporna. Från slutet av 1800-talet tillverkades även snipor med roder vilka användes vid segling. Ibland kunde båten även rustas med två master och båtarna var då rustade med sprisegel samt eventuell fock. I samband med det öppna fisket med utter som infördes under 1920-talet började man använda större och rufade båtar med kojplatser för två personer.

Allmänningsfiske och enskilt fiske

Det är få områden i Värmland där fisket fått så stor omfattning som på Hammarö. Här kom fisket tidvis att betyda mer för majoriteten av invånarna än jorden, och felslaget fiske var lika allvarligt som missväxt. Emanuel Ekman skriver 1765 i sin "Wärmeland i sitt ämne och sin upodling" att fisket är huvudnäringen på Hammarö och att allmänningsfisket var det huvudsakligaste som idkades av alla öns invånare. Vissa gårdar bedrev även enskilt fiske. I gårdarnas beskattningsunderlag medräknades intäkter av fisket och flera hushåll erlade också sin skatt i naturprodukter som gädda, gös och lax.

Fisket vid stränderna var allmänt, så att hemmanen inne på ön inte blev utestängda från strandfisket. Fisket i vikar och sund var dock undantaget och tillföll hemmansägaren. Enligt Ekman ägde det viktigaste allmänningsfisket rum i Skoghallsundet där Klarälven rinner ut i

Vänern. Allmänningsfisket var alla till gagn; hemmansägare eller torpare, soldater eller inhysejon spelade ingen roll – det viktiga var att man hade tillgång till not.

Det kanske mest kända notfisket skedde vid Klarälvens mynningsgrenar. Socken- eller allmänningsfisket har vid Skoghallsådran tradition alltsedan tidig medeltid och lockade både markägare och egendomslösa. Här kunde flera hundra personer samlas i juni månad för att delta i och bevittna det årliga laxfisket. Fisket vid Skoghallsundet fick endast bedrivas varannan vecka så att inte det skattlagda laxfisket vid Dejeforsen påverkades negativt. I samband med laxens vandringar skriver Ekman att så många som 150-200 personer sysselsatte sig med fisket och att så många som 80 noter kunde nyttjas samtidigt. Det visar att ungefär 30% av öns cirka 750 invånare vid den här tiden var delaktiga i laxfisket. Fångsten kunde vid gynnsamma tillfällen uppgå till 500 laxar i ett enda notvarp. Genom sockenstämmobeslut 1748 begränsades antalet notar till 22, det vill säga en för varje helt hemman, och fiskerättigheterna förbehölls de skattskyldiga. Men bestämmelserna efterlevdes dåligt. Först efter domstolsutslag 1824 tillerkändes markägarna ensamrätten till fisket och det fria sockenfisket tvingades upphöra.

Ett allvarligare hot mot Skoghallsfisket än egendomslösa torpare, soldater och inhysesjon utgjorde den ökade sjöfarten på Vänern. När Karlstads stad 1764, för att förbättra lastagemöjligheterna, lät slå ned dykdalber (pålknippen)

Skåre/jaktvärn vid Östra Möviken. Foto: Värmlands museum

Tomtning anlagd mot klippvägg vid Sättersholmarna. Tomtningens väggar är byggd i skalmursteknik, ingången flankeras av två vertikalt stående stenar. Fotografi från sydost. Foto: Värmlands museum

på platsen väckte det stor opposition och ansågs utgöra ett intrång i fiskerätten. När sedan Uddeholmsbolaget köpte in marken runt omkring mynningen och 1885 uppförde ett sågverk med tillhörande hamnanläggning var fiskets tid här definitivt förbi.

Yrkesfiske

Fisket vid Hammarö utgjordes inte bara av husbehovsfiske. Redan under sent 1800-tal kan man enligt husförhörslängden från 1896 se att det fanns yrkesfiskare bland annat på gårdarna Hällersrud, Hålltorp och Geterud.

Åren 1875-1890 var fångsterna särskilt goda och via den nybildade Hammarö fiskeriförening exporterades lax till bland annat Tyskland, Danmark, Norge och England. Under en kortare tid fanns till och med en konservfabrik på ön. Omkring 150 fiskare uppges då ha varit verksamma, men när den första fiskekrisen inträffade 1890 hade antalet yrkesfiskare sjunkit till 32 stycken. Efter en snabb återhämtning upplevde vänerfisket ett rekordår 1903 men 1920 råkade näringen återigen i kris då både lax- och sikfångsterna minskade. 1900-talet har i huvudsak inneburit en fortsatt avtrappning av antalet yrkesverksamma Hammaröfiskare.

Med 1900-talets allt färre yrkesutövare har det aktiva fisket kommit att koncentreras till några få platser. Hit hör Skansviken och Brännäs vid Rud på Hammarös östsida samt i mindre omfattning Västra Skagene och Trumman.

Bevarade fysiska lämningar

Närheten till bostaden har inneburit att några egentliga fiskelägen inte uppstått. Inte heller har båtarna fordrat några hamnanläggningar, varv eller slipar. Enkla båtstäder med en brygga eller stenpir för angöring, torkställningar, skjul och bodar för redskapen och isbingar för fångstens omhändertagande var i allt väsentligt vad som erfordrades.

Bevarade fysiska lämningar efter fisket utgörs bland annat av *båthus*, *fiskebodar*, äldre och yngre *gästgårdar*, mindre *bryggkonstruktioner*, *morringar*, *stenkistor* och *rensade stränder* i anslutning

till fiskebodar och båthus. I anslutning till en fiskebod vid Västra Skagene finns även *ristningar* i berget i form av initialer och årtal. Bevarade *isbingar* finns främst vid Rud, Västra Skagene och Västerskagsudden. Rud med Skansviken samt Trumman, Fiskvik och Västra Skagne utgör exempel på platser där fiske bedrivits och där det fortfarande finns byggnader bevarade. Enstaka byggnader med anknytning till vattnet finns också i form av *tvättstugor* och *bykhus*.

I de södra delarna av ön och på de yttre öarna finns däremot på sina håll så kallade *tomtningar*. Dessa syns som låga vallar ofta ovala till formen och ett par meter långa, uppbyggda av kullerstenar. Dessa har utgjort väggarna i tillfälliga hyddor använda för övernattnings vid fiske eller jakt. Ibland finns även rester av en eldstad. De påträffade tomtningarna i Hammarö kommun ligger alla perifert i förhållande till den historiska bebyggelsen, vilket är typiskt för lämningen. Tomtningar finns även längs Sveriges väst- och östkust. De som undersökts arkeologiskt visar att tomtningar brukats från järnålder fram till 1900-tal.

Källor

1765. Emanuel Ekman. *Wärmeland i sitt ämne och sin upodling*.
2014. Björn Wallbom och Lena Thor. Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.

Läs mer

- Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka
Miljö 3: Tye
Miljö 9: Sydöstra Hammarö
Miljö 10: Fiskvik
Miljö 11: Rud
Miljö 12: Timmerköjan
Miljö 13: Västra Skagene
Miljö 17: Sättersholmarna

Tema: Sjöfart

Vänern har alltsedan förhistorisk tid varit av vital betydelse för utvecklingen i Värmland. Sjön har inte enbart varit en viktig persontrafikled utan här har framför allt varor av olika slag fraktats. Under medeltiden hämtades till exempel sten och kalk från Kinnekulle till flera värmländska kyrkobyggen, och spannmål från Vadsbo i Västergötland hörde till vanligheten i många värmländska hushåll. I motsatt riktning fraktades timmer och andra träprodukter, tjära, näver och järn. Handeln mellan olika vänerhamnar var dock blygsam jämfört med de omfattande transporterna mot Göteborg av stångjärn, blockar och sågade trävaror som sköt fart under 1600-talets början. Utskeppat från i första hand Karlstad och Kristinehamn blev det värmländska järnet en av landets största exportprodukter.

Tillkomsten av Trollhätte kanal år 1800 och Göta kanals färdigställande 1832 innebar en vä-

sentlig förändring av vänersjöfarten. Nu kunde betydligt större fartyg än tidigare segla hela vägen mellan värmlandshamnarna och Göteborg. Slupar och galeaser blandades med gamla blockskutor och bojorter. Några årtionden därefter togs de första ångfartygen i bruk på Vänern och frakterna kunde ske obehindrat av väderleken.

Hamnen i Skoghall

Hamnen i Karlstad och Skoghalls hamn omnämns som *Tingualle* och *Skoghal* i den beskrivning över Sveriges sjösystem och vattenvägar som sammanställdes av Gustav Wasas sekreterare Rasmus Ludvigsson 1559-1560. Detta är ett synnerligen tidigt omnämnande av hamnarna och visar att dessa varit i bruk redan innan Karlstad fått sitt stadsprivilegie år 1584.

Karlstads in- och utförsel hämmades under

Dykdalber (pålknippen) i Skoghallsådran. Foto: Värmlands museum.

Vid Skogshallsverken ligger en pir med pollare i sten som sannolikt är rester efter delar av den hamn som återfinns på en karta från år 1838, samt på häradssekomiska kartan från år 1883-95. Foto: Värmlands museum.

flera århundraden av att hamnen vid västra bron endast kunde nås av mindre båtar. Större fartyg fick ankra vid Klarälvens mynning i Skoghall där godset lastades om till pråmar och mindre båtar som roddes, stakades eller trälades vidare på älven. Det blev med tiden stora kvantiteter som hanterades på detta sätt. Från år 1718 finns uppgifter att exempelvis 31 stångjärnsbruk skeppade sina produkter över Karlstad och lastageplatsen i Skoghall.

Transporten av varorna mellan Skoghall och Västra hamnen i Karlstad sköttes bland annat med flatbottnade båtar vilka drogs fram av båtkarlar som var organiserade i ett skrå under ledning av en båtällderman. Trälvägen som låg på östra sidan av Skoghallsådran och västra älvgrenen var i bruk till dess att järnvägen Karlstad-Skoghall öppnades för trafik år 1915. Flertal av de båtar som fraktade varor från och till staden ägdes av borgarna i Karlstad och dessa skutredare hade i stort sett monopol på de viktiga järntransporterna. Allmogens båtar var be-

gränsade i storlek och fick endast användas för transport av egna varor eller för köp av produkter för eget bruk. Dessa begränsningar i allmogens handel och sjöfart togs bort år 1832.

Till de företag som hade störst intresse av att transportererna över Karlstad fungerade klanderfritt var Uddeholm. För att säkerställa utskeppningen inköpte bolaget 1831 Lundens egendom på Hammarö. Här byggdes bland annat en särskild järnväg och nya kajer för in- och utlastning. Från 1838 upphörde emellertid Skoghalls roll som Karlstads djuphamn i och med anläggandet av den nya hamnen i Karlstad. Karlstad löste härefter sin utskeppning från Inre hamnen via Kanikenäset och leden öster om Hammarö. Skoghall kom fortsättningsvis att bli Uddeholms egen hamn, i synnerhet sedan man köpt in ytterligare mark och uppfört en ångsåg 1855.

Varv

Det ska ha funnits ett varv vid Skoghall år 1770, och det ska även ha funnits varv vid Edsviken och

Västra Skagene under 1800-talet. Under senare hälften av 1900-talet fanns ett varv vid Hästvik. På Hammarö har däremot inga direkta varv förekommit för tillverkning av de båtar som fiskarna på ön nyttjade vid sitt fiske. Angående de varv som omnämns verkar det inte finnas några uppgifter kring vilken typ av båtar som tillverkades, men det kan antas att det var båtar för frakt av varor från städer såsom Karlstad och Kristinehamn som tillverkades här.

Säkerhet

Vänern med sin drygt 5 500 km² stora yta har varit känd för att vara svårseglad. Här finns en blandning av stora djup och grunda områden, trånga skärgårdspassager, flacka sandstränder och stupande klippkust. Den snabbt växlande vinden, de stora vågorna liksom de stora variationerna i vattenståndet bidrog också till att Vänersjöfarten var hårt drabbad av förlisningar och olyckor. För befrämjande av säkerheten på sjön bildades 1799 *Fonden för seglationens förbättrande*

å sjön Wenern, den organisation som efter 1899 kom att kallas *Vänerns Seglationsstyrelse*. Denna har alltsedan dess haft ansvaret för farledernas utprickning, byggandet av fyrar etc. I och med att Seglationsstyrelsen avvecklades sommaren 2004 övertog Sjöfartsverket skötseln av fyrarna.

Under 1700-talet genomförs en uppmätning av Vänern. År 1761 inleddes ett kartläggningsarbete som stod färdigt år 1765 vilket resulterade i en mängd sjökort över hela Vänern. För Värmlands del handlar det om 22 stycken sjökort vilka påvisar segelleder, sjömärken, naturhamnar men även fiskelägen och annan sjönära bebyggelse.

Man färdades helst under dagtid och höll sig gärna nära kusten. Ändock inträffade åtskilliga förlisningar kring Lurö, Kållandsö och Hammarö. Omkring 1804 lät Uddeholm uppföra Väners första fyr vid Lysåsen i Skoghall. Ombyggd och omändrad i tekniskt avseende gör den ännu tjänst vid insegling till hamnen. Andra tidiga fyrar byggdes av Seglationsstyrelsen vid Västra

Nyupptäckt tjärdalet vid Djupängen. Tjära har flera användningsområden men kan bland annat användas till att impregnera träbåtar.

Långholmen kring 1840, Söököjan 1860, Skage fyr vid Hammarö sydspets 1872 och Märholmens 1910. År 1878 fanns 38 fyrar inom Seglationsstyrelsens förvaltning, vilka sköttes av 29 fyrvaktare. År 1936 var antalet fyrar 70 och dessa sköttes då av 37 fyrvaktare.

I en inventering av Vänerns fyrar, publicerad år 2000, finns 13 stycken fyrar i Hammarö kommun omnämnda. Av dessa är tre stycken fyrvaktarstugor, nämligen Hammarö Skage före detta fyr, Sättersholmens före detta fyr samt Söököjans fyr. De är alla tillkomna under 1800-talets andra hälft och består av ett bostadshus som har eller har haft ett fyrtorn på taket. De är alla unika anläggningar med olika förutsättningar, underhållsbehov och utvecklingspotential. Byggnaderna utgör små maritima miljöer med stora kulturhistoriska värden. Det finns också ett flertal fyrar i vattnet och på land. Dessa är av olika åldrar och har berättat om sjöfartshistoria från olika tider.

Fram till 1800-talets början var koleldade fyrar vanliga. Så småningom tog oljelamporna över, för att under slutet av 1800-talet ersättas av fotogenlampor. En variant på fotogenlampan var luxljuset (fotogenglödljus, 1902), där ljuset kom från brinnande fotogengas. Gas som ljuskälla användes redan under 1800-talet men först med AGA-ljuset (1906) och Dalénljuset (1909), ett gasglödljus baserat på acetylgas, slog gasen igenom. På 1920-talet kom de första eldrivna fyrarna. Sedan 1980-talet är solenergi en vanlig energikälla.

Bevarade fysiska lämningar

Kvar idag finns framförallt mindre *hamnar* vilka ligger i anslutning till äldre bebyggelse som torpmiljöer, gårdar, fiskebodas och båthus. Dessa utgörs av bryggor anlagda på stenkistor, flertalet är idag raserade och endast stenen är synlig. Flera hamnanläggningar återfinns på historiska kartor över de olika hemmanen på Hammarö, där de omnämns som båtstäder, landstöd, fiskelägen eller fiskeplatser.

I övrigt har påträffats enstaka *bryggfundament* och/eller strandskoningar av varierande slag i

vikar nära hemman såsom Ängen och Västra Takene. Dessa går inte att koppla till någon idag känd verksamhet men har sannolikt utgjort *lastageplatser* eller *hamnar* till dessa hemman. Vid Östra Söön och närliggande mindre öar påträffades bryggfundament i samband med sandtakter på öarna. En av hamnanläggningarna skiljer ut sig från de övriga genom sin storlek och byggnadsteknik, det gäller den pir med pollare i sten som ligger vid Skoghallsverken. Detta är sannolikt rester efter delar av den hamn som återfinns på en karta från år 1838, men även på härads-ekonomiska kartan från år 1883-95. Det förefaller som om flertalet av de hemman som legat på Hammarö anlagt en egen hamn/lastageplats. I kartmaterialen skiljer man mellan hamnar, båtstäder, landstöd och lastageplatser. Sannolikt är det i många fall olika namn för en och samma sak, men det kan troligen även återspegla skillnader i utformning och funktion. På flera platser har större kajanläggningar påträffats vilket indikerar att åtminstone några av hemmanen haft något som kan liknas vid en lastageplats. I de här fallen vore det kanske inte helt fel att kalla dessa för gårdshamnar.

En annan typ av lämning är sjömärken i form av *kummel*. Dessa har funnits parallellt med fyrarna men utgör i huvudsak ett äldre inslag bland de sjöledsmärken som förekommit i Väneren. Kummel finns av två typer, det ena i form av ett postament/fundament med eller utan stång medan det andra är format som en kon. Båda typerna är kallmurade och har sannolikt varit vitmålade. Kummel finns exempelvis vid Svartskär och Timmerköjan.

Den mest iögonfallande lämningstypen utgörs av de *fyrar* som i många fall ännu står kvar. Det rör sig om:

- Sättersholmens fd fyr (1840-tal), Västra Långholmen
- Skoghalls fyr (1851)
- Söököjans fd fyr, (1860)
- Skage fd fyr (1872)
- Märholmens fyr (1895-1910)
- Skoghalls hamns fyr (1920)
- Hammarö fyr (1932)

- Kattungens fyr (1954) - riven
- Skoghalls Svartskärs fyr (1956)
- Klackens fyr (1961)
- Drottninggrundets fyr (1961)
- Bockskärs fyr (1962)
- Timmerköjans fyr (1962) - riven

Miljöerna med fyrvaktarstugor, varav de äldsta är från 1800-talets andra hälft, utgör viktiga komponenter för sjöfarten på Vänern. De beskriver också till del villkoren för de familjer som var bosatta i skärgården under 1800-talet och 1900-talets första hälft.

Källor

2014. Björn Wallbom och Lena Thor. Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.

Läs mer

Kapitel 7 Industrialiseringen – Brukstiden

Tema: Fisket

Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka

Miljö 3: Tye

Miljö 11: Rud

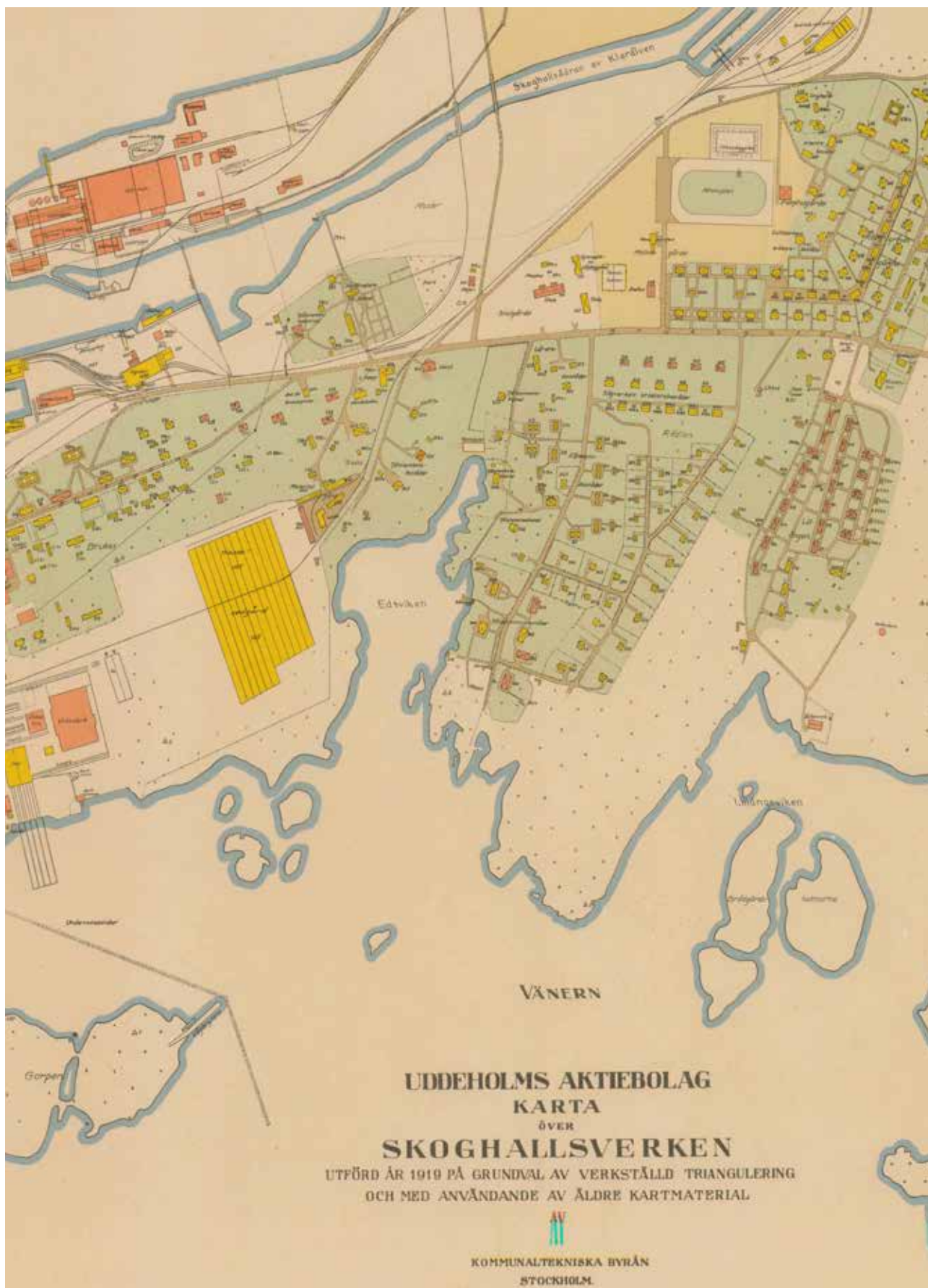
Miljö 12: Timmerköjan

Miljö 16: Skage fyr

Miljö 17: Sättersholmarna

Miljö 18: Östra Söön och Söököjan

19 K) Skoghalls fyr

Del av Uddeholmsbolagets karta över Skoghallsverken 1951. Bostadsområdet på nuvarande bruksområdet finns fortfarande (till vänster på kartan) samt bostadsområdena Rölon, Edsviken, Kolonien/Lunden, den sk Svenskbyn, Björkhagen och Lillängen. Även Vidön och egnahemsområdena på Vidöåsen och Haga finns på originalkartan. Källa: Hammarö kommun

Kapitel 7: Industrialiseringen - brukstiden

Industrialiseringen som började i Storbritanniens textilindustri kom till Sverige under första hälften av 1800-talet. Även i Sverige började industrialiseringen inom textilindustrin, men bland annat sågverksindustrin kom inte långt efter. Industrialiseringen innebar först och främst teknologiska förändringar men detta ledde även till omfattande sociala och ekonomiska omställningar.

Perioden 1871-1914 kom att kallas "Andra industriella revolutionen" och präglades av utbredningen av elektroteknik, elektricitet och förbränningsmotorer. Under denna period fick det moderna industrisamhället sitt genombrott i Sverige och landet utvecklades till en stor råvaruexportör av framförallt tre produkter: havre, trä och järn.

Industrin i Skoghall

Värmland utgör det sydligaste av de svenska skogslänen. Omkring 77 % av landytan upptas av skogsmark med huvudsakligen gran och tall. En gynnsam kombination av råvarutillgång, topografiska förhållanden, avsättningsmöjligheter och en yrkesskicklig arbetskår har gjort att länet intagit ledande roller inom såväl järnhantering som glastillverkning och skogsbaserade verksamheter. Inom flera sektorer och på olika sätt har länet fungerat som experimentfält och föregångare för övriga landet vad gäller teknisk utveckling och näringsliv.

Värmlands ställning som dominerande sågverksdistrikt under vattensågsepoken avspeglades bland annat i de stora kvantiteter blockar och sågade trävaror som skeppades vid Klarälvsdeltats mynning vid Skoghall. Älvmynningen spelade en stor roll som lastageplats vid frakt till och från hamnen vid västra bron i Karlstad. Större fartyg lastades här om till pråmar eller mindre båtar som roddes, stakades eller trälades vidare på älven.

Till de företag som hade störst intresse av att transporterna fungerade klanderfritt var Udde-

holmsbolaget som senare var de som utvecklade Skoghallsbruket. År 1831 förvärvade Uddeholmsbolaget hemmanet Lunden och 1832 fick de dessutom rätt att anlägga en egen järnväg vid hamnen för att slippa köerna vid järnvägen i Karlstad. Från 1838 upphörde emellertid Skoghalls roll som Karlstads djuphamn då man löste transporterna öster om Hammarö istället. Skoghall blev därefter Uddeholms egen hamn.

Sågverket

Genom ångdriften hade man gjort sig obunden av tillgången på vattenfall och en lokalisering till vänerstranden av ett nytt sågverk framstod ur transportsynpunkt som mycket fördelaktigt. År 1855 byggde man här vid Lysåsen länets andra ångdrivna sågverk, försett med dubbla sågramar och en kapacitet som sysselsatte ett 30-tal man.

Vid denna tid saknade Hammarö all industriell tradition och den lokala skogstillgången var mycket begränsad med svag bonitet. Anläggningen försågs med flottningsvirke, i stor utsträckning spilltimmer från länsorna vid sågen i Munkfors.

Sågverken i Värmland har endast undantagsvis varit samhällsbildande och ännu efter 50 års drift fanns vid Skoghall enbart ett par bostadshus, en barack för ungarlar och en handelsbod som höll öppet ett par dagar i veckan.

I grannskapet hade ytterligare sågverksrörelser vuxit upp. Ångsågen vid Orrholmen vid Karlstad hade anlagts året före Skoghallssågen och 1895 byggde grosshandlare Jensen Bergholms ångsäg med tre ramar. Några år senare byggdes Sundholmens sågverk vid Rävösundet på nordöstra Hammarö, där ett 40-tal personer arbetade och bodde fram till nedläggningen 1917. Samtliga sågverk hade egna brädgårdar och hamnanläggningar varifrån man på egna båtar skeppade trävaror till Göteborg och vidare på export.

Utöver de stora exportinriktade ramsågverken fanns samtidigt ett par små klingsågar vid

Gamla sågverket, tidigt 1900-tal. Källa: Hammarö Hembygdsförenings bildarkiv.

Lövnäs, Larberg och senare Stora Skagene för husbehovssågning och lokal avsalu. Av övrig industri märktes några tegelbruk vid Nolgård, Hästviken och Larberg, som under 1800-talets andra hälft bedrev säsongsmässig tillverkning och försäljning på Hammarö och i Karlstad.

Diskussionerna om att flytta Munkfors sågverksverksamhet till Skoghall för att koncentrera industrin till en ort, startade 1890. Diskussionerna gick fram och tillbaka tills en viktig omständighet avgjorde; riksdagen beslöt 1909 att utvidga Trollhätte kanal så att fartyg med upp till fyra meters djupgående skulle kunna ta sig igenom. Därmed skulle Skoghall få direkt förbindelse med världshaven.

Inom Uddeholmsbolaget utarbetades stora planer för en vidareutveckling av markområdet vid Lunden. Den intilliggande Vidö gård inköptes 1912 och en ny större brädgård anlades utmed stranden mot Anholmsviken. Sedan beslut fattats i transport- och energiförsörjningsfrågan uppfördes ett helt nytt sågverk på södra sidan av Lysåsen. När anläggningen togs i bruk i maj 1914 betraktades den närmast som ett under av effektivitet. Med nybyggda högspänningsledningar matades den med elkraft från bolagets stora vattenkraftstation vid Forshult i Norra Råda. Efter att antalet sågramar ökats från sex till tolv nära nog fyrdubblades produktionen jämfört med den gamla ångsågen, som nu byggdes om till hyvleri.

Sågverket blev under årens lopp föremål för flera om- och tillbyggnader. Maskinutrustningen förnyades och systemet för transport- och lastningsanordningar rationaliserades. Brädgården på Vidön har vid två tillfällen, 1923 och 1947, ödelagts av våldsamma eldsvådor. Efter den sistnämnda branden anskaffades en större virkestork vilken senare byggdes ut så att allt virke kom att torkas artificiellt. För företagets behov av byggnadssnickerier uppfördes 1944 vid anläggningen också en snickerifabrik. Ännu under 1950-talet räknades Skoghallssågen, vad kapaciteten angår, till de största i landet. Därefter har den kommit att spela en alltmer undanskymd roll för att slutligen helt läggas ner 1987.

Cellulosaindustrin – Skoghallstanken

Men Uddeholms planer för Lysåsen omfattade också tankar på en utbyggd massaindustri. Med införandet av kemiska sulfit- och sulfatmetoder vid tillverkning av papper och pappersmassa hade skogsindustrin under 1800-talets sista årtionden vuxit till en av Sveriges basnäringar. I den totala produktionen av mekanisk och kemisk massa intog Värmland tidvis en tätposition i landet.

När företagets fabrik vid Årås nära Hagfors brann 1914 förverkligades planerna på en bättre lokaliserad anläggning. Skoghall befanns äga uppenbara fördelar med djuphamn, riklig tillgång på råvatten och ett utmärkt läge vid syd-

ändan av Klarälven, länets viktigaste flottled. Färdigställandet av Nordmark – Klarälvens järnväg ända till sågverket i Skoghall talade också för en fortsatt industrialisering av platsen. Idén att samla Uddeholmsbolagets cellulosaindustri och dessutom på en plats som var fördelaktig ur hänseendena ovan kom att kallas för Skoghallstanken och genomsyrade bolagets etablering i Skoghall.

Under åren 1915-19 anlades omedelbart väster om sågverket först en sulfit- och därefter en sulfatfabrik. Delvis fristående, delvis sammanbyggda med varandra uppfördes ett flertal verksbyggnader, med kokerier, syra- och soda-hus, ångpannehus, pumpstation, kraftcentral, verkstad och tillhörande magasin, förråd, vedgård och vedupplag. Verksamheternas omfattning resulterade i byggnader av dittills okänt format, som kraftigt avvek från Hammarös i övrigt agrart präglade byggnadsbestånd. De nya byggnaderna utgjorde stora komplex i tegel med bärande konstruktioner av betong dimensione-

rade för industriell stordrift.

Sulfitfabriken togs i bruk hösten 1917 och två år senare startade sulfatfabriken. För biproduktframställning byggdes tidigt också sprit-, eter- och terpentinfabriker samt ett hartskokeri. Många av anläggningsarbetarna kom från Småland och Bohuslän och hade tidigare varit rallare. En del av dem stannade kvar som fabriksarbetare men åtskilliga rekryterades från andra fabriker i en begynnande driftskoncentration inom företaget. Så småningom sökte sig också alltfler Hammaröbor till industrin. Antalet anställda vid Skoghallswerken uppgick 1925 till omkring 1050 personer.

Moderniseringar och om- och tillbyggnader av bägge fabriksenheterna har skett vid flera tillfällen och lett till successivt ökad produktionskapacitet och antal anställda. Norr om Lysåsen byggdes på Anholmen en särskild elektrokemisk fabrik för bland annat klortillverkning 1918. Den vid sulfitfabriken framställda så kallade silkesmassan kom att bli en värmländsk specialitet

Utsikt från Hydrolyskokeriet mot elektrokemiska och Vidön 1948. Källa: Hammarö Hembygdsförenings bildarkiv.

och 1931 tillverkades för första gången mer silkes- än pappersmassa. Den utgjorde råvara för konstsilke och cellull och var före andra världskriget en stor exportartikel till bland annat Tyskland och Italien. Intill sulfit- och sulfatkokarna uppfördes 1930 ett pappersbruk, ritat av arkitekt Sigurd Lewerentz och inrymmande två maskiner för tillverkning av framför allt blekt emballagepapper. Kontinuerlig drift och förbättrad och effektivare maskinell utrustning har inneburit att tillverkningen under vissa decennier mer än fördubblats. Allt sedan 1950-talet har sulfatmassan och pappersprodukterna varit anläggningens huvudsakliga inriktning medan sulfithanteringen helt har avvecklats. Den elektrokemiska verksamheten togs 1994 över av Akzo Nobel och lades ner 2010.

Skoghalls bruket idag

Skoghalls bruk är idag en del av koncernen Stora Enso, vars styre sitter i Finland. Stora Enso har 28 000 anställda i över 35 länder runtom i vär-

lden. Koncernens kunder är förlag, tryckerier, pappersgrossister samt förpackningstillverkare och snickeri- och byggföretag. Skoghalls bruk är en av världens största tillverkare av livsmedelskartong och var sjätte kartongförpackning i hela världen som innehåller något flytande är tillverkad av kartong från Skoghalls bruk. Bruket har idag 850 anställda vilket gör att bruket har en viktig roll som arbetsgivare, inte bara för Hammaröborna utan även för grannkommunerna.

Under de senaste årtiondena har väsentliga utbyggnader skett och industriområdet har arealmässigt vuxit närmare tätorten. Brukets ursprungliga mark utgör idag endast en mycket liten del av industriområdet och kallas för Västra bruket. I den östra delen där de första arbetarbostäderna låg ligger nu de två kartongmaskinerna som producerar all kartong. KM7 installerades 1977 och KM8 1996. KM8 är idag en av världens största kartongmaskiner.

Än idag finns Skoghallsstanken kvar då en stor del av massan som används vid framställningen

Brukets skorstenar och höga byggnader syns utmed Hammarös västra kust. Bilden är tagen från Grytudden.

av kartongen tillverkas på plats. Det finns två massafabriker, en för sulfat/kemisk massa och en för CTMP/mekanisk massa, som båda baseras på barrved. Timret som går till pappersmassan levereras numera med tåg. Den sista flottningssäsongen var 1991, då flottades cirka 7 % av Skoghallsverkets virkesbehov.

Läs mer

Kapitel 6 Reformen och utveckling – Kommunikationer

Tema: Sjöfart

Miljö 19: Skoghall

19 L) Skoghallsbruket

19 M) Garpen

Arbetarbostäder och samhällsutveckling

Verksamheten vid fabriken hör också på många sätt samman med tätortsutvecklingen i Skoghall. Som kommunens största arbetsgivare under hela 1900-talet har Skoghallsverkens historia till stora delar blivit synonym med resten av samhällets.

Under 1910-talet liknade Lysåsen och området öster härom mest av allt en jättelik byggarbetsplats. Samtidigt som de olika verksbyggnaderna uppfördes, byggdes arbetar- och tjänstemanbostäder. Anläggningsarbetare och fabriksanställda rekryterades till helt övervägande del utifrån och folkmängden som ända sedan 1850 varit i det närmaste konstant kring 1600 personer på Hammarö, ökade genom industrietableringen explosionsartat till nästan 4000 personer år 1920. De inflyttades olika härkomst, vanor och traditioner gjorde Skoghall till något av en smältdegel.

Till att börja med löstes bostadsfrågorna med ett antal baracker på Bruket, Vidön och i Björkhagen. De första permanenta bostäderna byggdes för sågverksarbetarna 1913 vid Bruket och Rölon och året därpå Ra'a på Vidön för brädgårdsarbetarna (Prästängsvägen). Bostadsplaneringen sköttes tidigast av sågverksförvaltaren och redan från början antogs ambitionen till en strikt reglering av boendeförhållandena, till stora delar inspirerad av järnbrukens klassiska mönsterupp-

byggnad. För varje ny fabriksenhet tillkom ett bostadsområde för dess arbetare. Vart och ett av dessa områden fick sin speciella, enhetliga planering och arkitektur. I byggnadernas lokalisering och utformning framträder den traditionella hierarkiska bruksandan inom företaget.

År 1914 påbörjades sulfitarbetarnas bostadsområde Kolonien (eller Åraskolonien, som den ursprungligen kallades) med en serie omväxlande rektangulära och kvadratiska byggnader och tillhörande uthus. För sulfatarbetarna reserverades Lillängen med ett tjugotal byggnader från omkring 1916. Samtliga dessa arbetarbostäder från 1910-talet byggdes efter en snarlik mall i två våningar av trä eller sten, putsade eller fasadteglade. De rymde fyra familjer i lägenheter om ett rum och kök samt ett sovrum på vinden för skiftarbetare. Med vissa modifikationer kom byggnadstypen att användas länge i Skoghall och blev kännetecknande för orten.

Förmän, tjänstemän och ingenjörer från de olika fabriksavdelningarna hade gemensamma bostadsområden vid Edsviken och Vidöåsen med en- eller tvåfamiljshus av olika typer i enlighet med deras rangordning inom företaget.

De anställda placerades inom den fabriksenhets bostadsområde, som de kom att tillhöra. Flyttning inom samhället omöjliggjordes genom att bostaden ingick som en del av lönen. Samhörigheten inom varje grupp blev stor men segregationen bäddade också för motsättningar mellan olika grupper i samhället. Vissa områden ansågs ha finare status än andra. Till exempel ansågs Björkhagen vara finare än Rölon – det hände att föräldrar inte tillät sina barn att de ”lekte däruppe vid Rölon”. I årtionden framöver kom skillnader inte bara mellan olika yrkeskategorier utan också mellan de inflyttades geografiska härkomster att upprätthållas. I bostadsområden och föreningsliv noterades om man var före detta Åråsbo eller Stjernforsare, norrlänning eller västgöte.

Efter den intensiva byggnads- och anläggningsperioden kan 1920-talet sägas representera en epok då de inledande insatserna konsolideras. I takt med den industriella produktionsökningen förtätades bebyggelsen och nya bostadsområden växte upp. Fortfarande skedde allt ny-

Arbetsbostadsområdet Lillängen. Hela området revs på 1970-talet för att ge plats åt nuvarande flerfamiljshus.
Källa: Hammarö Hembygdsförenings bildarkiv.

byggande vanligen på initiativ av bolaget, som också svarade för vägar, vatten- och avloppsledningar. Bruket hade en samhällsavdelning som skötte vägar, hus, skolan och badhuset. Som mest jobbade 150 man på Brukets materialavdelning. För sulfitarbetarna byggde man Björkhamnen, ett område med en serie flerfamiljshus grupperade kring kvadratiska uthusbyggnader. Omkring 1930 kompletterades Kolonien norrut med bostäder för det nybyggda pappersbrukets arbetare. Området kom att kallas 'Svenskbyn'.

Med en ökad differentiering i bostadsbyggandet luckrades den gamla bostadspolitiken upp och 1948 frångick bolaget systemet med bostad som en del av löneförmånen. Åren 1949-50 byggde ändå bruket hyreshuslängan 'Regnbågen' utmed Mörmovägen. De blev senare bostadsrätter. Namnet fick längan på grund av dess färgglada färgsättning. Åren 1951-54 byggde de även Clevekarveret, vilket var de sista arbetsbostäder bruket byggde i Skoghall.

Tätortsutbyggnad

Skoghall växte till ytan i och med de stora villaområden som ursprungligen kom till genom egnahemsbyggandet, sedan genom kommunala eller bostadsrättsföreningars initiativ. Egnahemsområdena Haga, Gunnarskär och Vidön fick sin första villabebyggelse under 1920-30-talen. Kommunen växte också ytmässigt i och med att Vidön inkorporerades med Hammarö 1934.

Folkmängden, som 1940 uppgick till nära 6000 personer, växte med ungefär 300 per år under efterkrigstiden. Med en kraftig industriexpansion upplevde Skoghall en andra utbyggnadsperiod. Det nya bostadsbyggandet koncentrerades till Cleve- och Mörmoområdet samt Lillängsskogen. I flera fall var det radhus och hyreshus som växte upp i bostadsrättsföreningars regi.

Den snabba tätortsutbyggnaden verkade gynnande för servicenäringar och köpenskap. Den tidigare centralbygden vid Lövnäs – Hallersrud överflyglades snabbt av Skoghalls tillväxt. Många hammaröbor såg Skoghall som en "uppkomling", huvudsakligen bebodd av utsocknes

människor, och hade svårt att acceptera att tonvikten i öns näringsmässiga och administrativa verksamheter numera låg här. Man föredrog att fortsätta att se Karlstad som sin närmaste tätort och avnämare. Det berättas till exempel att Skoghallsbor kunde få fara till Karlstad för att få köpa hammaröfisk. När Hammarö och Skoghall sammanslogs till Hammarö köping 1950 föregicks beslutet därför av livliga namndiskussioner. Det slutliga namnvalet, som senare också kommit att bli kommunnamnet, kan måhända ses som ett sätt att söka överbrygga motsättningarna mellan en stagnerande agrar landsbygd och en expanderande industrialiserad tätort.

Under 1950- och 1960-talen övertogs ansvaret för samhällsplanering och nybyggande av kommunala instanser. En successiv omvandling av tätortens centrala del påbörjades. Invid den gamla likboden och klockstapeln från 1949 byggdes en kyrka 1957. Stora delar av den tidiga bruksbebyggelsen vid Lillängen revs under 1970-talet till förmån för modernare bostadsbebyggelse. Bland de hyreshus som uppfördes här i kvarteren omkring 1960 märks särskilt ett par höghus som uppfördes 1958. På samma sätt har betydande rivningar skett norr om Bruksgatan – Mörmovägen där östra och norra delen av Kolonien med bland annat den så kallade Svenskbyn fått lämna plats för ett modernt affärscentrum med butiker, matvaruhallar och servicefunktioner som banker, post, apotek, vårdcentral och parkeringsytor.

Tätorten har framförallt expanderat åt öster och nordost. Gamla jordbruksenheter som Hälltorp, Klöverud, Nolgård och Jonsbol räknas numera till tätorten med småhus och småindustribebyggelse.

Skoghall har under 1900-talet genomgått en osedvanligt snabb befolknings- och samhällsutveckling. Den första tidens bruksidentitet och storindustridominans har avlösts av en alltmer uttalad tjänstemanna-, service- och småindustriprofil. Uddeholmsbolaget har avhänt sig betydande markområden och bostäder till kommunen eller enskilda. Den historiska förankringen av Skoghall som en av Värmlands genuina bruksorter kan idag i första hand avläsas i tätortens västligaste del.

Läs mer

Kapitel 9 Villabygget – Egnahemsrörelsen

Miljö 19: Skoghall

19 A) Rölon

19 B) Kolonien, Lunden

19 C) Björkhagen

19 D) Edsviken

19 E) Vidön, Prästängsvägen och Udden

19 F) Clevekvarteret och "Regnbågen"

19 H) Skoghalls kyrka

Enskilt objekt 13: Punkthusen på Tallvägen - Mörmön 52:1

Yrkesskolor i Skoghall

Sedan början av 1920-talet fanns det en realskola i Skoghall, men Skoghallsverken behövde utbildad arbetskraft vilket ställde krav på en yrkesskola i kommunen. År 1946 beslutade Hammarö sockens kommunalfullmäktige att inrätta en yrkesskola samt träffa en överenskommelse med Uddeholmsbolaget om att uppföra lokal och svara för underhåll av denna. Skolan skulle heta Skoghalls yrkesskola och verksamheten skulle omfatta heltidskurser för metallarbetare och värme- och sanitetsmontörer med undervisning i båg- och gassvetsning. Till detta skulle skolan även ha undervisning för snickare, för cellulos- och pappersarbetare och för elektrotekniker. Inom det husliga området förutsatte man att det skulle finnas undervisning i hushållsgöromål samt sömnad och vävning.

Skollokalerna uppfördes i anknytning till bruksområdet. Yrkesskolan höll även kvällskurser men där var lokalfrågan svår att lösa. Bland annat hölls klädsömnads- och matlagningskurser i folkskolans lokaler. Framförallt var det lokaler för vävning som saknades. Detta löstes genom att man fick tag på baracker som byggdes samman på Lunnevi och kom att kallas "Hemgården". Även lekskola (Skoghalls första) placeras i dessa baracker. Idag används lokalerna bland annat av Röda korset. Under perioder användes för de övriga kvällskurserna även lokaler på Vidön, i folk- och realskolan, och hobbylo-

Hemgården på Lunnevi som användes som extralokaler för yrkesskolan.

kaler i kvarteret Regnbågen. Husmodersskola startades 1958 i Clevegården.

År 1959 byggdes en ny yrkesskola mellan Lysåsen och pappersförädlingsfabriken på platsen där den så kallade "Vitbyggnad" låg tidigare och där Skoghalls första folkskola haft undervisning. Uddeholmsbolaget beslutade anslå 1 000 000 kr till uppförandet. Inflyttning

skedde under 1960 och invigning 1961. Byggmaterial valdes för att kunna tåla många års påfrestningar. Stommen består av betong som utvändigt klätts med rödbrunt tegel. Golven i korridorer och trappor byggdes av stenmaterial och i lärosalarna lades linoleummattor.

Lysåsskolan på Stora Ensos område, byggd 1959 i tidsenligt utöfrande med rödbrunt fasadstegel och ospröjsade treluftsfönster.

Rikssågverksskolan

Diskussioner pågick under många år under 1960-talet om att starta en rikssågverksskola, men inte förrän 1978 blev denna skola verklighet. På skolan kunde man då gå bland annat en treårig gymnasial träförädlingssteknisk kurs, en yrkesteknisk högskolekurs samt korta kurser för redan yrkesverksamma. YH-utbildningen, som var riktad mot sågverksnäringens behov, var Skogshall ensam om i Sverige. Rikssågverksskolan utvecklades också till att bli ett träforskningscentrum. Det fanns också en gymnasial påbyggnadslinje som hette "Marknadsföring av trävaror". Rikssågverksskolan ingick i Skogshall's yrkesskola och omvandlades så småningom till Hammarö gymnasium, Hammarö utbildningscenter och nu senast Hammarögymnasiet.

Karlstad-Hammarö gymnasienämnd beslutade i början av 2014 att Hammarö gymnasium skulle läggas ner i och med vårterminens slut. Innan nedläggningen fanns vård- och omsorgsprogram, barn- och fritid, industriprogram, träutbildning samt en vårdutbildning för vuxna. Den gymnasiala verksamheten togs i augusti 2014 över av nystartade Träteknikut-

bildning i Hammarö AB. De driver både yrkes-högskola och gymnasieutbildning i träteknik.

Källor

1997. Uno Forsberg. *Hammarö gymnasium 1946-1983 – en utveckling i tid och rum*. Karlstad 2015.

2015. <http://woodnet.se/nyheter/utbildning-starter-om-hammaro/> (2015-01-20).

2015. <http://www.vf.se/nyheter/hammaro/forslag-att-lagga-ner-hammarogymnasiet> (2015-01-20)

2015. http://issuu.com/hammaronytt/docs/hammaronytt_juni14 (2015-01-20).

2015. <http://www.hammaroshistoria.com/filmer.html> (2015-01-20)

Läs mer

Miljö 19: Skoghall

19 G) Realskolan, Nyskolan och Slöjd- och gymnastikhuset

19 J) Lunnevi

Hovlanda fd missionskyrka, numera privatägd verkstad.

Lövnäs missionskyrka, fortfarande aktiv.

Kapitel 8: Folkrörelser

Enligt Nationalencyklopedien är folkrörelser en, i Sverige sedan sekelskiftet 1900, vanlig benämning på massorganisationer i vilka från början det oppositionella draget i förhållande till stats- och samhällsinstitutioner var helt centralt. Betydelsen har dock skiftat under åren.

År 1797 användes begreppet folkrörelse i svenska språket för första gången. Då betecknade det närmast samhällsomstörtande folkresningar, vilket det gjorde till långt in på 1800-talet. Kring mitten av 1800-talet tog organiserade folkrörelser vid, ofta startade av samhällseliten eller medelklassen, som ett sätt att leda in protesterna i mindre samhällskritiska banor. Föreningar började bildas från 1840-talet och framåt för arbetarnas bildning, välgörenhet, måttligt drickande samt studentverksamhet. I slutet av 1800-talet förändrades folkrörelsen igen och fick en mer tydlig ideologisk hållning i samhällsfrågor. Arbetar-, väckelse- och nykterhetsrörelserna växte och blev starka och spelade en stor roll för demokratiseringen av Sverige.

Begreppet folkrörelser har i Sverige haft en vidare betydelse än i andra delar av världen. Svenska akademins ordbok tar 1928 upp folkrörelse som "strävan som omfattas av hela folket" alternativt "dess bredare lager". Med tiden urlakades också begreppet på sitt bredare, kollektiva och samhällskritiska sammanhang och de rörelser som startade genom uppror mot statens makt gick över till att skapa landsomfattande organisationer. Kvantitet blev viktigare än kvalitet, antalet medlemmar i en formell organisation viktigare än delaktighet i samhällsförändringen.

Efter andra världskriget tillkom andra folkrörelser med rötterna i de tidigare såsom kvinnorörelsen, miljörörelsen och fredsrörelsen. Ställningen för folkrörelserna är fortfarande stark i Sverige trots att antalet medlemmar i organisationerna har minskat och att den demokratiska styrningen som var viktig, ibland är naggad i kanten.

Missionsförbundet

Värmland var ett folkrörelsernas landskap framför andra. I synnerhet gällde detta den frikyrkliga verksamheten där länet kunde uppvisa det högsta procenttalet frisinnade bland sin befolkning; 5-7% i fråga om organiserade medlemmar. Väckelsen nådde Hammarö på 1860-talet då också en första missionsförening bildades. Efter frivilliga arbetsinsatser kunde ett bönhus invigas 1874 i Hovlanda. Motsvarande byggnader tillkom i Klöverud 1899, Rud 1902 och Askhult 1906. Missionshuset i Skoghall byggdes 1919 på berget ovanför Byxfickstorget och kallades också "Klippan".

Tillkomsten av Hammarö missionsförening skedde 1862. På 1850-talet hade man träffats hemma hos Kajsa och Gustav på Hagen i västra Hovlanda. När föreningen bildats kunde man också få använda skolhusen och för större möten även kyrkan, detta på grund av att man var ansluten till Fosterlandsstiftelsen. Missionsföreningen gick på 1870-talet över till att bli en församling. År 1874 tillsattes en byggnadsdirektion efter att föreningen blivit manad att bygga ett hus under en predikan av seminaristen Nylund där han berättade om judarnas iver att återuppbygga Jerusalem. Man köpte därför en tomt i Hovlanda. För att få pengar till bygget gjorde man en del frivilliga insamlingar. Bland annat beslutade man att de som ville, på en viss dag skulle lägga ut sina nät till fångst, och vad man sedan fick på en "leta" skulle oavkortat användas för missionsbygget. Missionshuset invigdes pingsthelgen 1875.

År 1877 kom en första kraftig väckelsevåg över Hammarö. Orsaken till vågen sades vara att "syndanöden var stor och frälsningsfröjden likaså". Därefter kom ytterligare vågor i slutet av 1800-talet.

Medlemsantalet växlade stort under 1800-talet sista decennier och i början av 1900-talet. Detta kan dels ha berott på att Frälsningsarmén kom till ön 1886 och lockade till sig medlemmar och dels på att missionsförbundet låg i konflikt

med svenska kyrkan.

Omkring sekelskiftet 1900 byggdes det fler missionshus. I Klöverud byggdes missionshus år 1899 och i Rud 1902. I Askhult tillkom missionshus 1906.

År 1916 beslutade missionsmedlemmar i Skoghall att de skulle bilda en egen krets och bygga en egen missionskyrka. Den stod klar 1919 och kom att kallas "Klippan" då den byggdes (och fortfarande ligger) på en bergsklippa ovanför Byxfickstorget. Skoghalls missionsförbund skulle däremot ha gemensam predikant med Hammarös förbund. I Hovlanda byggde förbundet en predikantbostad 1923 som kom att kallas "Hvilan" där denne helårsanställda predikant kunde bo. Huset finns kvar och har fastighetsbeteckning Torp 1:31.

År 1956 aktualiserades åter tankarna som funnits sedan 1945, om en ny och central missionskyrka då de övriga var gamla och otidsenliga samt att avstånden krympt i och med biltrafiken. År 1958 köptes således Lövnäs Restaurang av makarna Johansson. Kommunen anslog 25 000 kr till renoveringen som sedan skedde i

etapper. Uddeholmsbolaget skänkte 2000 kr. År 1960 byggdes kyrkan i anslutning till den före detta restaurangen. I och med den nya centrala missionskyrkan började man sälja av de övriga. Klöveruds missionshus såldes 1962, Hovlanda missionshus såldes 1963, Ruds missionshus såldes 1981 och Askhults missionshus såldes 1982.

Vid ett flertal tillfällen från 1956 väcktes frågan om en sammanslagning av de båda församlingarna, men 1986 konstaterade man att frågan fick vila. Redan 1990 slogs de ändå samman och har numera endast Lövnäs missionskyrka.

Missionsförsamlingen har varit, och är, mycket aktiv på Hammarö och har haft såväl barnverksamhet, syföreningar, pensionärsverksamhet, söndags- och lördagsskola och scoutverksamhet utöver den reguljära kyrkoverksamheten.

Inga av de äldre missionskyrkorna är särskilt välbevarade då de blivit ombyggda till annan verksamhet, men för en förståelse av Hammarös historia är de ändå viktiga att uppmärksamma.

Fd ordenshuset för IOGT-logen 'Hammarös fäste' i Hallersrud, nu privatägd bostad.

Nyktterhetsrörelsen

IOGT, Independent Order of Good Templars, bildades i USA 1851. Det var ett ordenssällskap som krävde helnykterhet av sina medlemmar. År 1879 kom IOGT via England till Sverige då Nr 1 Klippan bildades. Måttlighetsföreningar hade funnit tidigare men IOGT krävde helnykterhet vilket var nytt. De ville att folket skulle använda sina krafter till att förbättra sin livssituation och samhället i stort istället för att supa. IOGT var därmed en politisk rörelse. Orden var en skola i demokrati och kämpade för allmän rösträtt.

Tidigt skedde splittringar i IOGT och ytterligare två andra ordnar bildades, Nationalgodtemplarorden (NGTO) och Templarorden (TO). År 1922 gick de samman till NTO. NTO tonade tidigt ner ritualarbetet och gradsystemet som var en del av det ursprungliga systemet. Med tiden gjorde även IOGT det. IOGT och NTO gick samman 1970 och bildade så det moderna IOGT-NTO som det ser ut idag, och som inte längre är en orden.

Verdandi var en proteströrelse som startade 1896 mot sociala orättvisor och missförhållanden i samhället. De protesterade inte minst mot den traditionella nyktterhetsrörelsen och den då rådande samhällssynen som, istället för att se onykterheten som ett symtom på fattigdom och omänskliga levnadsvillkor, gjorde den enskilde ensamt ansvarig för missbruket.

Hammarös första nyktterhetsmöte hölls 1895 i Hovlanda missionshus, men redan två år därefter tog IOGT-logen Hammarö Fäste ett eget ordenshus i Hallersrud i besittning. Vid sockenstugans tillkomst användes även denna flitigt för logens verksamhet.

Under 1900-talets första decennier bildades ytterligare nyktterhetsloger på Hammarö. Bland annat logen Nr 4544 Skoghall av IOGT år 1915. De köpte in ett hus på Trumman att användas som sommarhem för logen. Nyktterhetsorden Verdandi NOV bildades 1915 och utgjord en förening som låg närmare den fackliga och politiska arbetarrörelsen liksom den nationella Verdandirörelsen. Flera underloger bildades, såsom Skogsblomman, Framtidshoppet Skoghall och Syskonringen. Verdandisterna var delaktiga i

arbetet med anläggandet av Folkets Park där de lade många ideella timmar.

Till Hammarös södra delar kom nyktterhetsrörelsen relativt sent. År 1921 hölls ett möte i Svenshults skolhus med ett föredrag i nyktterhetsfrågan. Efter föredraget bildades Templet Hammarö. De kom att tillhöra NTO efter att det bildats 1922. Templet bedrev ett omfattande studiecirkelarbete. År 1938 byggde de Svenshult bygdegård som de äger än idag och som fortfarande används flitigt till sammankomster av olika slag.

Fackföreningar

År 1907 bildades Skoghalls sågverksarbetares fackförening och de anslöt sig omedelbart till Sågverksindustriarbetareförbundet. De arbetade för förbättrade löner, var engagerade i starten av en kooperativ handelsförening samt tillsatte, tillsammans med Hammarö socialdemokratiska ungdomsklubb, en byggnadskommitté för ett Folkets Hus.

Allteftersom industrin växte så växte även arbetarrörelsen och antalet fackföreningar blev fler. Det största var Pappersindustriarbetareförbundets avdelning 36, därefter kom Träindustriarbetareförbundet avdelning 534 (tidigare Sågverksindustriarbetareförbundet), Förenade förbundens avdelning 73, Handelsarbetareförbundets avdelning 50 samt Transportarbetareförbundets avdelning 77. Totalt var 1 988 personer fackligt organiserade med anslutning till Skoghalls fackliga centralorganisation 1956.

Fackföreningarna förhandlade med ledningen för bättre arbetsvillkor men också för att förbättra arbetsförhållandena. Under första världskriget arbetade man för att få elektriskt ljus i fabrikerna och under 1930-talet arbetade man med vattenfrågan. År 1935 godkändes ett förslag till vattenverk i Skoghall. Olycksfallsriskerna har också varit en facklig angelägenhet. Naturaförmåner ingick i löneavtalet och det omfattade fri bostad och fri ved. Till att börja med ingick även sjukvård. Det blev lätt olika tolkningar när det gällde dessa förmåner. Kanske framförallt när det gällde veden; vedmängden och vedens beskaffenhet. År 1945 avskaffades naturaförmå-

Ishallen i Skoghall, belägen alldeles intill Skoghallsparken i Götetorp.

nerna för de grupper som hade kvar dem då, till exempel sågverksarbetarna och de anställda vid kemisk-tekniska fabriken.

Under 1920- och 30-talen var arbetslösheten stor i hela landet. Under 1921 började den märkas i Skoghall och den skulle bli bestående i 20 år framåt i tiden. Det blev en dragkamp om arbetstillfällena mellan fackliga organisationer och enskilda individer.

År 1920 startade Skoghalls socialdemokratiska kvinnoklubb sin verksamhet. Kvinnorna var mycket engagerade i samhället och behandlade ämnen som fritt skolmateriel, humanare behandling av värnpliktiga, vaccinationstväng, nykterhetsfrågan, bostadsfrågan, förlossningshemsfrågan, moderskapsförsäkring, hembiträdesfrågan, fri skoltandvård, fortsättningsskolas omläggning till sexveckorskurs, obligatorisk tandvård, barnavård, fattigvård, änkepensionering, strafflagens olika tillämpning, filmens inverkan på ungdomen, barnens uteliv sent om kvällarna, sexualundervisning i folkskolorna, lekplatser, vattenfrågan i samhället, maskinell tvättstuga och så vidare.

Bildningsarbetet hade stor betydelse i arbetarrörelsen. Tidigt fanns något som kallades Skoghalls studiecirkel. Förutom att anordna

studiecirkel så vädjade arbetarrörelsen 1922 till olika arbetarorganisationer att genom representanter medverka till ett bildningsutskott. Detta utskott arbetade sedan för att sammanföra samtliga föreningsbibliotek till ett gemensamt bibliotek för att ge arbetarna ökade möjligheter till boklån. År 1919 bildades en föreläsningssällskap där man hade en rad föreläsare. Bildningsutskottet övergick 1925 till Skoghalls lokalavdelning av ABF (Arbetarnas Bildningsförbund). ABF-biblioteket överfördes sedan till kommunens bibliotek för att 1954 även skänkas till kommunen.

Idrottsrörelsen

Idrottsrörelsen uppstod några årtionden efter de klassiska folkrörelserna men uppfyller till viss del samma kriterier som dessa. Den hade en demokratisk organisationsstruktur och strävade efter att bidra till nationens och folkets förkovran.

De tidigaste idrottsplatserna i Sverige anlades i städerna under 1800-talets slut, exempelvis Balders Hage i Göteborg 1887. Så småningom blev de allt vanligare även på landsbygden. Måttten på idrottsanläggningarna standardiserades

i början av 1900-talet och därför kom anläggningarna att se relativt lika ut. Under 1930-talet anlades de ofta med stöd av arbetsmarknadsprojekt. Under 1950- och 1970-talens utbyggnad av skolor i landet anlades även vanligtvis idrottsplatser i anslutning till skolorna. De är (och var) inte avsedda för publik och saknar därför i regel läktare etc. Fler aktiva utövare innebär att man behöver mer utrymme både på planer och i lokalerna samt högre standard. Detta har inneburit att många idrottsplatser har förändrats under senare delen av 1900-talet.

Framväxandet av idrottsrörelsen följer förstås samhällets utveckling. År 1919 bildades Skoghalls idrottsförening av ett femtontal pojkar som sparkade boll på det gärde där sedan idrottsplatsen Lunnevi anlades. Före Skoghalls IF fanns ingen organiserad idrott i Skoghall. I och med det allt större intresset väcktes också idrottsplatsfrågan. Idrotten utövades till att börja med på provisoriska banor, bland annat där den nuvarande idrottsplatsen ligger samt på ett gärde väster om platsen där Vidö Herrgård låg. Under åtskilliga år hade idrottsutövarna svåra förhållanden; seriefotboll på lutande gården, bandy på Klarälven vid dess utlopp i Vänern (varvid hemmaspelarna före matchdags ofta slet ut sig på snöskottning), hundrameterslopp från ena fotbollsmålet till det andra. 400-meterslöpningarna fick delvis utföras på landsvägen intill Vidöplanen. Skoghalls skola fick däremot gymnastiklokal 1918 och denna nyttjades flitigt av såväl gymnaster som brottare.

År 1938 blev idrottsplatsen Lunnevi verklighet efter att Uddeholmsbolaget och Hammarö kommun anslagit 10 000 kr vardera. Till detta bidrog också tipsmedel på 8 000 kr samt andelsteckning på 3 500 kr. Den fria idrotten fick ett rejält uppsving på grund av idrottsplatsen även om krigsutbrottet medförde en tillbakagång eftersom många blev inkallade till militärtjänst. År 1943 lanserade SIF ishockeyn i Hammarö och året därefter invigdes Skoghalls ishockeysarg på Lunnevi.

Föreningar som varit mest aktiva inom idrottsrörelsens tidiga historia på Hammarö är Lövnäs idrottsförening, Skoghalls cykelklubb,

Skoghalls Frisksportklubb, Skoghalls idrottsförening, Skoghalls tennisklubb samt Vidöns idrottsklubb.

År 1963 slog sig Skoghalls IF och Vidöns IK samman och bildade IFK Skoghall. Föreningen var då verksam inom fotboll, bandy, ishockey och handboll. Sedermera har ishockey, bandy och handboll bildat egna föreningar, som Hammarö Hockeyklubb, Delta BK och IFK Hammarö. Idag är IFK Skoghall uppdelat i två separata IFK-föreningar, IFK Skoghall Herrfotboll och IFK Skoghall Damfotboll.

Tankar fanns i slutet av 1970-talet på att bygga ett nytt badhus, men när Sundstabadet i Karlstad kommun byggdes beslutades det att pengarna istället skulle gå till att bygga en ishall. Hammarö Hockey Club hade stort behov av en inomhuslokal då de endast hade utomhusrinken på Lunnevi att hålla till på. År 1979 invigdes ishallen strax bredvid Skoghallsparken.

Idrottsanläggningarna på Hammarö har under senare delen av 1900-talet blivit fler allteftersom behovet ökat, och idag har idrottsföreningarna utöver Lunnevi tillgång till Mörmö idrottsplats och Hammarö Arena som invigdes i september 2012. Hammarö Arena rymmer två fullstora planer varav den ena har stor publikkapacitet. Mörmohallen, vid Mörmoskolan, och Hammarhallen, vid Hammarlundens skola, finns också och används främst av skolorna och föreningar. Idrottsrörelsen har således en stark förankring i Skoghall och på Hammarö.

Kolonirörelsen

Inspiration till kolonirörelsen i Sverige hämtades från Tyskland via Köpenhamn. I Malmö och Landskrona anlades de första kolonierna 1895. Pionjärer i Sverige var främst politikern Anna Lindhagen och hennes väninna Anna Åbergsson. De kom från välbärgade hem, hade ett stort socialt intresse och var aktiva inom kvinnosaksrörelsen. År 1906 bildade de Föreningen koloniträdgårdar i Stockholm.

Kolonirörelsens ursprungliga syfte var att bidra till folkhälsan och att trygga livsmedelsförsörjningen i kristider, men koloniträdgårdarna

Kolonilotterna på Djupsundet

övergick så småningom till att utgöra rekreati-
onsplats för stressade storstadsbor. Koloni-
trädgårdarna organiserades via föreningar som
1921 gick samman i Koloniträdgårdsförbundet
vilket finns än idag. Förbundet arbetar med råd-
givning och för den biologiska mångfalden.

I Skoghall bildades Skoghall Hammarö hem-
trädgårdsförening, troligen under 1960-talet el-
ler i början av 1970-talet. Föreningen anordnade
kurser i biodynamisk odling, trädbeskrivning
med mera. År 1985 anlades odlingslotter i Djups-
undet och 1998 bildades Djupsundets odlarför-
ening som en underavdelning till Karlstads ko-
loniförening. Idag är cirka 55-60 personer aktiva
i Djupsundet. Föreningen har anordnat konst-
projekt, samt projekt för arbetslösa kvinnor och
för skolelever.

Källor

1957. *Hammarö- En hembygdsbok*. Red. Leif Wiklundh ordf
mfl. Utgiven av Hammarö Köping
2015. www.ne.se. Nationalencyklopedien.
1977. Sven Lundkvist. *Folkrorelserna i det svenska samhället*
1850-1920. Acta Universitatis Upsaliensis 85, Studia
Historica.

2015. www.iogt.se (2015-01-15)

2015. www.verdandi.se (2015-01-15)

2015. SAOB: folkrorelse

1987. *Hammarö missionsförsamling 125 år 1862-1987*

2015. <http://www5.idrottonline.se/IFKSkoghallFotboll/>
Foreningen/KorthistorikIFKSkoghall/ (2015-01-14)

2015. www.hammaro.se (2015-01-15)

2015. [http://www.bohuslansmuseum.se/sv/Vastarvet/](http://www.bohuslansmuseum.se/sv/Vastarvet/Verksamheter/Bohuslans-museum/Faktasidor/Fritids-
livets-miljoer/Idrottsplatser/)
Verksamheter/Bohuslans-museum/Faktasidor/Fritids-
livets-miljoer/Idrottsplatser/ (2015-01-15)

2015. www.kolonitradgardsforbundet.se (2015-04-10)

Läs mer

Miljö 14: Svenshult

Miljö 20: Koloniträdgårdarna vid Djups-
undet

19 G) Realskolan, Nyskolan och slöjd- och
gymnastikhuset 19 I) Folkets Hus

19 J) Lunnevi

Enskilt objekt 14: Skoghallsparken

Kapitel 9: Villabygget

Benämningen villa som idag betyder friliggande bostadshus med en eller två bostäder samt tomt, härrör från antikens Rom och betydde då herrgård eller lanthus. Under 1700- och 1800-talen benämndes framförallt borgerskapets sommarbostäder för villor. I början av 1900-talet växte i Sverige villaområden fram i utkanterna av städerna och bestod då främst av större villor för en bättre bemedlad medelklass. Man skiljde dessa från egnahem som var arbetarnas enklare små bostäder. I senare tid har dock benämningen vil- la kommit att gälla alla friliggande bostadshus.

Från egnahem till miljonprogram

Egnahemsrörelsen var till att börja med en landsbygds- och landsortsrörelse som under 1900-talets första sekler spred sig till staden. En grund till egnahemsrörelsen var de försörjnings- och bostadsproblem som uppkommit både i stad och på landsbygd efter 1800-talets stora folkökning. Krav började resas på att samhället skulle agera och 1899 tillsatte Kungl. Maj:t en egnahemskommitté för att utreda hur man skulle få igång en omfattande egnahemsbebyggelse. En tanke bakom var att om man gav Sveriges arbetare ett eget hem skulle detta ge en "känsla av tillfredsställelse som inverkar förmånligt på hela hans livsåskådning". Det skulle minska sjukdomar och trångboddhet och därmed öka välmåendet hos befolkningen. Det egna hemmet och amorteringarna på lånen skulle "vara en drivfjäder till arbete och sparsamhet". De socialistiska idéerna började få stor spridning i landet och demonstrationer var vardagsmat. Ett eget hem skulle lugna ner de upprörda massorna. Ytterligare ett skäl var att minska den stora emigrationen som sågs som en åderlåtning av landet.

Planerade egnahemsförorter byggdes mellan 1920-1960 och inte sällan var det en framstående industriman som i bolagsform låg bakom projektet. Man lockade ofta med goda kommunikationer till staden och arbetstillfälle i respektive

industri. På många mindre orter med starka industrier, till exempel Skoghall, uppfördes arbetarbostäder antingen som hyreslägenheter eller genom självbyggeri med förmånliga lån.

Grundläggande för egnahemsområdena var att husen var friliggande och avsedda för en familj. Till att börja med var områdena brokiga och utan struktur men allt eftersom styrdes de upp genom att staden tog över kontrollen över planerandet. För att husen skulle uppfattas som friliggande samt att gatorna skulle utgöra gröna stråk reglerades till exempel husens storlek, hur stor del av tomten som fick bebyggas samt minst antal meter från gatan. Trädgårdsstaden som ideal kom från England och lyste starkt igenom vid planerandet av egnahemsområdena. Under 1920-talet planerades dock även områden där husen, inspirerade av den äldre svenska småstaden, placerades med fasaden och plank i liv med gatan. Ibland lades det in ett stråk av allmän mark, vanligtvis försedd med träd, mellan väg och hus. Denna utformning återfinns dock inte i Skoghall utan det är snarare den förstnämnda utformningen som användes.

1920-tal – nordisk klassicism

Under 1900-talets första decennier anammades den nordiska klassicismen, även kallad 20-talsklassicism, där villorna hade enkla volymer och symmetrisk uppbyggnad. Boendestandarden höjdes märkbart under decenniet genom att även de mindre arbetarvillorna byggdes större, samt med wc och badrum. 20-talsklassicismen var inspirerad av klassiska förebilder från antiken och renässansen. Stilen präglades av ljus och lätthet. Villorna fick rektangulära planer och sadel- eller mansardtak. Fasaderna var vanligtvis symmetriskt uppbyggda och fönster och glasrutor gjordes större än under föregående stil, nationalromantiken. Klassiska inslag, hämtade från antiken, var till exempel att hörnen fick pilastrar som avslutades mot taksprång och takfot med ett kapital. Det vanligaste fönstret

Exempel på ett mindre egnahemshus i 1920-talsstil i Gunnarskär.

var tvåluftsfönstret med sex rutor och mittpost med förebilder från allmogebebyggelsen och den svenska empirens fönster från 1800-talet. I nocken kunde exempelvis ett lunettfönster placeras. Entré lades ofta på långsidan med en öppen förstukvist och snickerier i klassicerande stil, till exempel kolonner. De större villorna fick ibland en inbyggd glasveranda med balkong ovanpå. Placerades entrén på gaveln fick dörren en enkelt skärmtak.

1930-tal – funktionalism

År 1930 hölls den stora Stockholmsutställningen som gjorde att den nya arkitekturstilen funktionalism fick ett stort genombrott. Den innebar att man arbetade utifrån att funktionen skulle bestämma formen. Nyckelorden var enkelhet och saklighet. Den mest extrema arkitekturen bröt helt med historisk arkitektur och dessa villor formgavs som rena, vita, kubiska skulpturer med platta eller flacka tak. Fönstersättningen var symmetrisk men fönstren saknar spröjsar och fasaderna saknar dekorationer. De klassicistiska detaljerna från 1920-talet försvann till förmån för de rena, enkla fasaderna. Vid sidan av 1930-talets funktionalistiska arkitektur dröjde dock 1920-talsklassicismen kvar i 1½-plansvillor med planform och volym likt föregående decennium.

1950-talet och folkhemmet

Under efterkrigstiden började konturerna av välfärdssamhället – folkhemmet – att skönjas. Från USA kom drömmen om det goda villalivet

Rymliga egnahemsträdgårdar i Haga.

med bil, trädgård, swimmingpool och hemmafru, och blev ett trendbrott mot egnahemsrörelsens mer socialt inriktade villabebyggelse i trädgårdsstäder. Den ökande bilismen bidrog ytterligare till villans attraktivitet.

Arkitekturstilen tog sig andra uttryck än egnahemsrörelsens traditionella stugideal. Den nya stilen för medelklassens friliggande villor präglades av fria planformer och uppbrutna byggnadsvolymer. Istället för träfasader som var brukligt tidigare fick husen tegelfasader med hårt rött eller gult lertegel samt gärna med grått fogbruk. Knutar och foder kring fönster och dörrar markerades inte. Man använde också gärna ek- eller kopparplåt i yttre detaljer samt glasbetong i källare eller bredvid ytterdörren. De hus som fick träfasader målades ofta i ljusa pastellfärger utan markerade knutar. Den faluröda färgen har dock fortfarande sin givna plats.

Många nya byggmaterial såg dagens ljus på 1950-talet. Asbestcementen – eterniten, det un-

Exempel på hus byggda i typisk 1950-talsarkitektur i Haga.

derhållsfria materialet som skulle leva för evigt, sattes på ytterväggar och tak men användes dessvärre också som isolering på vindar och kring rör. Arkitekterna experimenterade också med nya husformer. Många enplanshus fick förskjutna eller nivåförskjutna byggnadskroppar, eller asymmetriska sadeltak, och man varierade såväl väggliv som takvinklar för att variera formspråket. Huset hade en markerad sockel, som lyfte upp villan från marken, vare sig det fanns källare eller inte. Kedjehus var vanliga och de sammanbands med antingen en förrådsbyggnad eller ett garage.

Hushållens förbättrade ekonomi förde med sig även nya tekniska hjälpmedel för hemmen. Hemmafruarna skulle frigöras med hjälp av frysboxar, tvättmaskiner och diskmaskiner. Detta påverkade också planlösningarna, liksom TV-apparaterna i slutet av 1950-talet påverkade vardagsrummens utformning.

År 1947 fick Sverige en ny byggnadslagstiftning som innebar att ett heltäckande system av planformer tillkom: generalplan, stadsplan, byggnadsplan samt utomplansbestämmelser.

Utformningen av egnahemslånen reformerades och reglerades. Staten gav garanterad låg, fast ränta. Villkor för lånen var att ytan inte översteg 90 m², senare utökades maxytan till 125 m². År 1957 infördes även ränteavdrag. Delvis på grund av detta ökade småhusbyggandet markant. Det byggdes i genomsnitt 16 000 småhus

om året i Sverige, i form av friliggande villor, kedjehus och radhus.

1970-tal – miljonprogramsbyggande

Villabyggandet ökade under 1970-talet och under decenniets andra hälft utgjorde småhusens andel av miljonprogrammet omkring två tredjedelar av bostadsbyggandet. En stor del av dessa småhus byggdes i form av gruppbyggda kedjehus och friliggande villor på mycket små tomter. Likt övriga bostäder byggda under miljonprogrammet var efterfrågan så stor att det inte hanns med att lägga någon större omsorg åt vare sig utemiljö eller materialkvalitet. Fastighetsbolag köpte mark, ofta före detta åkermark, byggde och sålde till privatpersoner som fick förmånliga statliga lån och gynnades av inflation och ränteavdrag.

I spåren av oljekrisen 1973 följde krav på bättre isolerade hus, och nya underhållsfria material – som plast och plåt – lanserades. ”Gröna vågen” blev ett begrepp och miljömedvetenheten innebar bland annat att många flyttade ut från staden till landsbygden och även till de mindre samhällena som utökades med planlagda grupphusområden. ”Gör det själv” blev också ett begrepp och IKEA, spånskivor och entusiasm var allt som behövde för att själv kunna snickra, måla och inreda i hemmet. Finrummet blev nu ett allrum och om huset hade källare inredde man där en gillestuga.

Villor i typisk 1970-talsarkitektur i Hammar.

Det blev allt vanligare att familjer hade två bilar och garage och parkeringsplatser kom därför att påverka villaområdena. Vissa områden fick parkeringarna utanför villagrupperna, men detta ogillades i regel av de boende vilket gjorde att villaområdena i slutet av decenniet åter hade bilen på tomten. Trädgårdarna skulle vara "underhållsfria" vilket gjorde att man ofta planterade barrväxter som tuja och kryptall samt anlade en stor gräsmatta. Till detta anlade man en uteplats med grill.

Arkitekturen präglades av en ökad variation med blandning av nya och gamla fasaddetaljer. De hus som byggdes var i regel 1½-planshus utan källare på en låg sockel, alternativt 1-planshus med källare. Även souterränghus var vanliga där man utnyttjade sluttande terräng.

Färdiga takstolar med underramen som mellanbjälklag sparade både material och arbete på 1½-planshusen. Detta styrde takutformningen med 45 graders lutning på taket och lågt vägg-liv samt kraftigt utskjutande inbyggd takfot. 1½-planshusen hade i regel också balkong, så kallad "joddlarbalkong", under tak på gaveln. Taket var mestadels belagda med betongpannor. Svarta pannor var populärast.

Fasadmaterialen var tegel eller träpanel, och gärna i kombination. Den stående paneltypen hade alltsomoftast lockpanel och den liggande hade enkelfasspont. Även balkongfronter och gavelspetsar utfördes av trä i mörka kulörer. Vanligt var att husen i sin helhet var bruna eller mörkt röda. Ofta var det olika kulörer på bottenvåning och gavelspetsar. I områden med 1½-plans kedjehus färgsattes villorna i gröna, blå, gula eller röda kulörer för att skapa variation i gatubilden.

Två linjer fanns när det gällde fönsterutformningen. Vanligast var ospröjsade enlufts-fönster, gärna med fönsterband med fabriksmonterad träpanel emellan. I styckebyggda villor var det dock vanligare med spröjsade, kopplade fönster, med tredelade bågar. Bredvid fönstren kunde man ha fönsterluckor som dekoration. Vid entrén satt ofta sidoställda glaspazier.

Den stora efterfrågan på villor snabbade på produktionen och medförde att kvaliteten på

materialet och hantverket inte alltid var det bästa. Till exempel så massproducerades fönster i allt högre tempo. Kådrigt virke som ger fönstret bättre motstånd mot röta fungerade dåligt i de maskiner som användes för att tillverka karmar och bågar. Fönstren blev billigare att tillverka men de fick också betydligt kortare livslängd. De ökade energikraven gjorde att man tog fram treglas isolerrutor. Dessa lämpade sig bäst för fasta fönster, som inte gick att öppna. När det gällde spröjsade fönster, som efterfrågades särskilt mot slutet av decenniet, tog man fram det så kallade 'två-plus-ett-fönstret' som väl uppfyllde energisparkraven. Det bestod av två kopplade bågar där den inre hade en tvåglas isolerruta och den yttre var enkel.

Efter byggnadsvårdsåret 1975 kom typhusen med rötter i den svenska lantliga byggnadstraditionen med falu rödfärg, spröjsade fönster och knutar. De var en reaktion mot den avskalade miljonprogramsarkitekturen.

Mot slutet av decenniet inspirerade den amerikanska arkitekturen och stora, valmade, svarta tak på enplansvillor blev vanliga och det följde även med in på 1980-talet.

Egnahemsrörelsen och folkhemsbyggandet i Skoghall

"Bra bostäder är viktiga för att barnrika familjer skall kunna trivas och barnen få rätt vård. Dåliga bostäder ge anledning till otillfredsställelse. Kommunismen har ofta rot i missnöje av olika slag. Med dåliga bostäder följer sjukdomar och sedeslöshet (...) Bostaden är familjens samlingsplats, under tråkiga bostadsförhållanden uppstår lätt gnat och osämja och hemlivet kan ej utveckla sig. Vi, som leva på kristen grund, se i familjen en av bärarna av de estetiska värdena hos vårt folk. Därför vilja vi göra vad vi kunna för att befrämja en riktig utveckling i dessa stycken". (Disponent för Uddeholmsbolaget - Nils Danielsen, Uddeholmaren nr 3, 1947. Källa: Skoghallstanken)

Efter den intensiva byggnads- och anläggningsperioden kan 1920-talet sägas representera en epok då de inledande insatserna konsoli-

deras. I takt med den industriella produktionsökningen förtätades bebyggelsen i Skoghall, och nya bostadsområden växte upp. Fortfarande skedde allt nybyggande vanligen på initiativ av bolaget, som också svarade för vägar, vatten- och avloppsledningar.

Från och med slutet av 1920-talet kom egnahemsbyggandet igång. Liksom i fallet med de tidiga arbetarbostäderna skedde också detta till en början på initiativ av bolaget, som gav subventioner och upplåt mark. De sju första egnahemmen uppfördes som typhus vid Haga 1927. Medan antalet bolagsägda arbetarbostäder i huvudsak förblev konstant mellan 1925 och 1945, ökade antalet egnahem markant under samma tidsperiod. Haga, Gunnarskär och Vidön fick sin första villabebyggelse under 1930-talet. Kommunen växte också ytmässigt i och med att Vidön inkorporerades med Hammarö 1934.

Folkmängden, som 1940 uppgick till nära 6000 personer, växte med ungefär 300 per år under efterkrigstiden. Med en kraftig industriexpansion upplevde Skoghall en andra utbyggnadsperiod. Det nya bostadsbyggandet koncentrerades till Cleve- och Mörmoområdet samt Lillängsskogen. I flera fall var det radhus och hyreshus som växte upp i bostadsrättsföreningars regi. Samtidigt fortsatte egnahemsbyggandet på Gunnarskär, Götetorp och Vidöåsen. Under 1940-talet byggdes också de första pensionärs- hemmen i tätorten.

Det fortsatta egnahemsbyggandet under de senaste årtiondena har framför allt inneburit en kraftfull expansion av tätorten åt öster och nordost. Gamla jordbruksenheter som Hälltorp, Köverud, Nolgård och Jonsbol räknas numera till tätorten med småhus och småindustribebyggelse. Vid Lövnäs, som tidigare i första hand hyste sommarstugebebyggelse med enbart en hand-

full permanentbebodda hus på 1940-talet, påbörjades förtätningen med moderna villor kring 1960. Den markant stora egnahemsexpansionen har emellertid inträffat efter 1975 då betydande arealer som tidigare använts som odlingsmark vid Lövnäs, Hammar och Bärstad tagits i anspråk för byggnation. Samtidigt har ytterligare förtätningar skett inom etablerade villaområden som Haga, Gunnarskär och Götetorp.

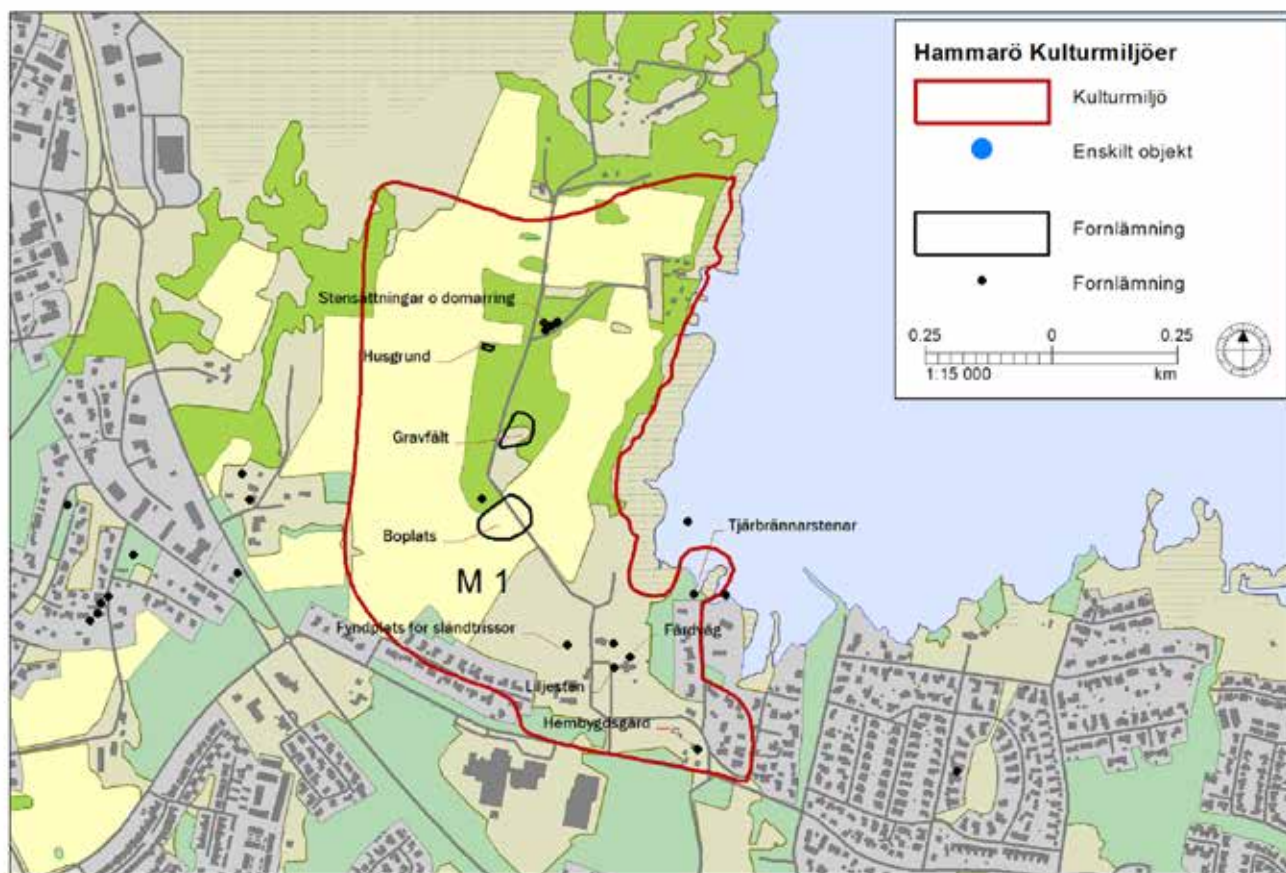
Källor

- 1991. Jan-Olof Hesselstedt och Mats Lunnemar. *Skoghallstanken – Från Stjernfors till Skoghall*. Skoghall.
- 2006. Åsa Wilke. *Villaträdgårdens historia – ett 150-årigt perspektiv*. Stockholm
- 2009: Cecilia Björk, Lars Nordling, Laila Reppen. *Så byggdes villan – svensk villaarkitektur från 1890 till 2010*. Forskningsrådet Formas, 1650-9846 ; 2009:3
- 2013. Cecilia Wingård. *Kulturhistorisk bebyggelseinventering Grebbestad etapp 2*, Tanums kommun.

Läs mer

- II: Haga/Trumängen
- III: Gunnarskär
- IV: Vidöåsen
- V: Götetorp
- VI: Hammar
- VII: Gunnar Eriksson
- 19 F) Clevekvarteret och "Regnbågen"
- Enskilt objekt 11: Grosshandlarvillan på Stenudden – Rud 4:208
- Enskilt objekt 12: Utteråsen

Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka

I anslutning till Hammarö kyrka ligger ett fornlämnings- och bebyggelseområde i ett ännu delvis öppet och hävdad odlingslandskap. Sentida odlingsrösen understryker tillsammans med brukade ytor områdets kontinuitet som jordbruksbygd från förhistorisk tid och fram till våra dagar.

Karaktärsdrag

Fornlämningar

Fornlämningarna i områdets norra del är kända sedan lång tid tillbaka och omtalas bland annat i Fernows "Beskrifning ofver Wärmeland" från 1770-talet. De består dels av Hammarös största gravfält med 13 högar och tre låga stensättningar, dels av ytterligare ett gravfält bestående av en domarring och tre stensättningar. Flera av högarna, däribland den 23 meter stora och intill 2 meter höga så kallade Drottninghögen, undersöktes av Knut Kjellmark 1911. Förutom kol, brända ben och keramik påträffades i brandgravarna också en järngryta, ett miniatyrsvärd av brons, glaspärlor, fragment av en kam, häst-

broddar med mera. Fynden daterar gravfältet till vikingatiden, det vill säga omkring 800-1050 e Kr.

Det mindre gravfältet med domarringen har endast undersökts i begränsad omfattning, men lämningarna här torde vara några århundraden äldre än gravfältet. Sommaren 2007 blåste ett träd ner och skadade domarringen. Vid den påföljande skadedokumentationen framkom endast sentida fynd i form av bland annat tegel, fönsterglas och buteljglas. Materialet kommer troligtvis från ett raseringslager efter den backstuga kallad Björklund som mellan 1822-1842 ska ha legat i domarringens östra del. Spismursröset från stugan är ännu synligt.

Seden att utforma graven som en rund eller oval stenkrets hör samman med tiden kring Kristi födelse och påföljande århundraden. Några belägg för att platsen använts i juridiska sammanhang finns inte. Bosättningen och senare tids grustäkt har medfört att klumpstenarna idag inte bildar någon regelbunden ring. Vid in-

Klumpsten med skålgropar, ingående i domarringen på Hammars udde. Skålgroparna är ifyllda med krita inför fotografering.

Tjärbrännarstenen vid Skärgårdsmuseet.

ventering 2014 upptäcktes fyra stycken *skålgropar* (4-5,5 cm diameter och 0,5 cm djupa) på den plana ovansidan av ett jordfast block i den östra kanten av domarringen. Blocket är cirka 0,9x0,6 meter stort och av en mörk och tät bergart.

Söder om gravfältet utfördes 2001 en delundersökning av en *boplats*. Schakt grävdes på både östra och västra sidan om vägen, men bara den västra sidan gav klara spår av lämningar. Här påträffades bland annat ett kulturlager, en kokgrop, stolphål, gropar och årderspår. De fynd som gjordes bestod av bland annat keramik, brända ben, skärvsten, flinta, ett bryne och en brodd. Fynden visar på en boplats från yngre järnålder med minst ett hus, men det kan ha funnits fler.

Gravfältets och boplatsens placering i landskapet visar på vattnets betydelse för de människor som levde i området. Gravfälten ligger på en mindre höjd med små moränryggar, och har troligtvis utgjort ett tydligt landmärke för resande som kommit vattenvägen. Höjden där fornlämningarna är belägna och de lägre lig-

gande jordbruksmarkerna har på grund av landhöjningen troligen inte varit beboelig och möjlig att bruka förrän efter Kristi födelse.

Bebyggelse

Längre söderut ligger Hammarö kyrka, Hammars gård, sockenstuga, klockarbostad och hembygdsgård.

Hammarö kyrka, en spånklädd korskyrka uppförd i liggtimmer, har sina rötter i 1300-talet. Efter en omfattande restaurering 1934 återställdes i huvudsak 1740-talsexteriören. Den östra korsarmen utgör medeltidskyrkans långhus och den nuvarande sakristian fungerade som kor. Norr om sakristian finns ett smalt utrymme som tjänade som sakristia under medeltiden. Vid restaureringen konstaterades också att nuvarande kyrkobyggnad föregåtts av en stavkyrka vars tillkomst genom dendrokronologisk datering kunnat bestämmas till omkring 1250. I kyrkan finns också en så kallad liljesten daterad till slutet av 1100-talet, den har förmodligen an-

Hammarö kyrka med väggarna klädda av rödmålade kyrkspån.

vänts som gravhäll på en grav.

I kyrkans interiör märks framför allt medeltida tak- och väggmålningar liknande de som förekom i Södra Råda gamla kyrka. Målningarna återger berättelser om Adam och Eva, Kain och Abel med flera, och kan dateras till 1470-80. Bland äldre inventarier finns bland annat en dopfunt från 1200-talet, ett Mariaskåp från 1500-talet och altarpopsatsen skulpterad av Isak Schullström, länets flitigaste bildhuggare under 1700-talet.

På kyrkogården utgör klockstapeln från 1731 och likboden från 1838 ålderdomliga inslag. De formklippta familjegravshäckarna avslöjar i planering och vegetationsutförande en medveten trädgårdskonstnärlig ambition.

Hammarö gård (Hammar 1:105) räknas till de äldsta och mest kända gårdarna på Hammarö. I ett dokument från 1347 omtalas Hammar i samband med att kung Magnus Eriksson besökte gården. Den har tidvis varit i kyrkans ägo och

bland annat underhållit Varnhems kloster. Efter Gustav Vasas reformation drogs den in till kronan, övergick senare till frälsegård innan den återtogs av kronan för användning som militieboställe. Gården rymmer en intressant och växlande personhistoria. Nuvarande timrade och vitpanelade corps-de-logie är uppfört 1829 som officersboställe (överstelöjtnant- och majorsboställe) och ger med sin högrestandsmässiga utformning en god föreställning om innehavarens tjänsteställning inom krigsmakten. Byggnaden är uppförd i 1½ plan med skiffertak, samt veranda och entré med dubbeldörrar i empirestil.

Öster om kyrkan ligger sockenstugan från 1920-21 och söder härom den gamla sockenstugan, byggd 1846 och sedan 1930 använd som hembygdsgård.

Sockenstugan uppfördes ursprungligen som kommunalhus, och är byggd i 1½ plan med locklistpanel och tegeltäckt tak. Vid mitten av 1980-talet var fasaden gulbrun. Östra delen rymmer en stor sal som upptar hela byggnadshöjden. Här finns takmålningar utförda av Oscar Jonsson

Kyrkogången

Sockenstugan

efter idéer av Wenzel Björkhagen. De sex ovala medaljongerna symboliserar hammaröbornas levebröd fiske, jordbruk, industrin samt sägner från ön. Husets västra del är i två delar, och har gavelpartier med brutna tak. En veranda med brutet tak finns i söder.

Hammarö Hembygdsgård (Hammar 2:1) är en före detta sockenstuga med klockarbostad, byggd 1846. Det är ett timmerhus i 1½ plan med faluröd lockpanel och skiffertak. Entrén är i empirestil, men den är inte ursprunglig. Likartad köksentré finns på södra fasaden men med enklare trädörr i liggande panel. Byggnaden byggdes till (förlängdes) 1888.

Vid en marinarkeologisk utredning 2010 i vattnet norr om Skärgårdsmuseet påträffades lämningar efter vad som troligen varit fasta fisken, kanske i form av katsor, ryssjor eller mjärdar. Dessutom hittades stenkistor vilka troligen utgjort fundament till en sentida brygga. Vid Skärgårdsmuseet finns även en tjärbränningsplats i form av två tjärbränningsstenar. Tjära har bland

Hammars gård

Hembygdsgården

annat använts till impregnering, till exempel att täta båtskrov och till att göra segel vattentäta. Lämningarna visar på ett bra sätt två av hammaröbornas historiskt sett viktiga näringar i form av sjöfart och fiske.

Värde

Det kulturhistoriska värdet ligger dels i den samlade miljöbilden med flera olika kulturelement, dels i de enskilda fornlämningarnas välbevarade konstruktioner och befintlig bebyggelses utformning, utförande, materialval och färgsättning.

Området kring Hammarö kyrka speglar på

Takmålningar i Sockenstugan

ett osedvanligt tydligt sätt agrar kulturlandskapsutveckling i Värmland med odlings- och bebyggelsetraditioner som kan följas tillbaka till järnålderns mitt. Hammarö tillhör de platser i länet där medeltida kyrka och kyrkogård lokaliseras till en förhistorisk centralpunkt i bygden och har därmed kommit att inta rollen av religiös och administrativ mittpunkt under lång tid. Miljön äger särskilt stora kulturhistoriska, landskapsetetiska och upplevelsemässiga värden och utgör ett attraktivt utflyktsmål och välbesökt strövområde.

Gravhögarna, stensättningarna och domarringen räknas till länets mest välbevarade och illustrativa fornlämningar. Det topografiska läget invid ännu brukad odlingsmark ger karaktär och tidsprägel åt de enskilda lämningarna. Kring flera gravhögar återfinns intressanta konstruktionsdrag i form av kantrännor. Gravfältet har också botaniska kvaliteter med en rik örtvegetation. I nuvarande kyrkobyggnad och kyrkogård uttrycks särskilt höga konstnärliga och arkitektoniska ambitioner och ges här också unika bevarade exempel på medeltida bildfram-

ställning och byggnadskonstruktion.

Miljön benämns av Riksantikvarieämbetet som Hammarö [S17] och har i beslut den 5 november 1987 utpekats som område av riksintresse för kulturmiljövård.

Förhållningssätt

I stort sett hela området har studerats i områdesplan 1986 vari de kulturhistoriska aspekterna i allt väsentligt har beaktats. Södra delen av området är i gällande detaljplaner från 1970-02-24 och 1978-08-23 avsatt för bebyggelse-, kyrko- och kyrkogårdsändamål.

Kyrka, kyrkogård och området kring fornlämningarna omfattas av Kulturmiljölagen 1988:950 KML. Tillstånd till markarbeten här prövas av länsstyrelsen. Detsamma gäller åtgärder på kyrkobyggnaden.

Området är enligt beslut av Riksantikvarieämbetet 1987-11-05 angivet som område av riksintresse för kulturmiljövården och omfattas i sin helhet av naturresurslagen.

Till skydd för kulturmiljön bör i översiktsplan

Hammarö kyrka

anges att området med hänvisning till bestämmelserna i Miljöbalkens 3 kap 6 § samt 4 kap 1 § och Kulturmiljölagen 1, 2 och 4 kap inte ytterligare bör bebyggas. Vid revidering av gällande detaljplaner bör den generella lovplikten kompletteras med q-bestämmelser för den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen liksom utökad bygglovsplikt införas.

Områdets karaktär och riksintressestatus gör det särskilt känsligt för varje form av ändrad markanvändning. Vid bygglovsprövning inom gällande detaljplaneområde bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Prövning av lov i ärenden som påtagligt kan skada kulturmiljön bör ske i samråd med länsstyrelsens kulturmiljöenhet.

Fortsatt hävd av odlingslandskapet, samt vård och underhåll av byggnader ankommer på respektive fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll av byggnader bör ske med varsamhet och hänsynstagande till bebyggelsemiljöns och den enskilda byggnadens kulturhistoriska kvaliteter.

Länsstyrelsen har tagit fram en skötselplan rörande hela området och ansvarar för skötseln med statliga medel.

Utökad besöksinformation och skyltning görs i samarbete mellan Hammarö kommun och läns museet.

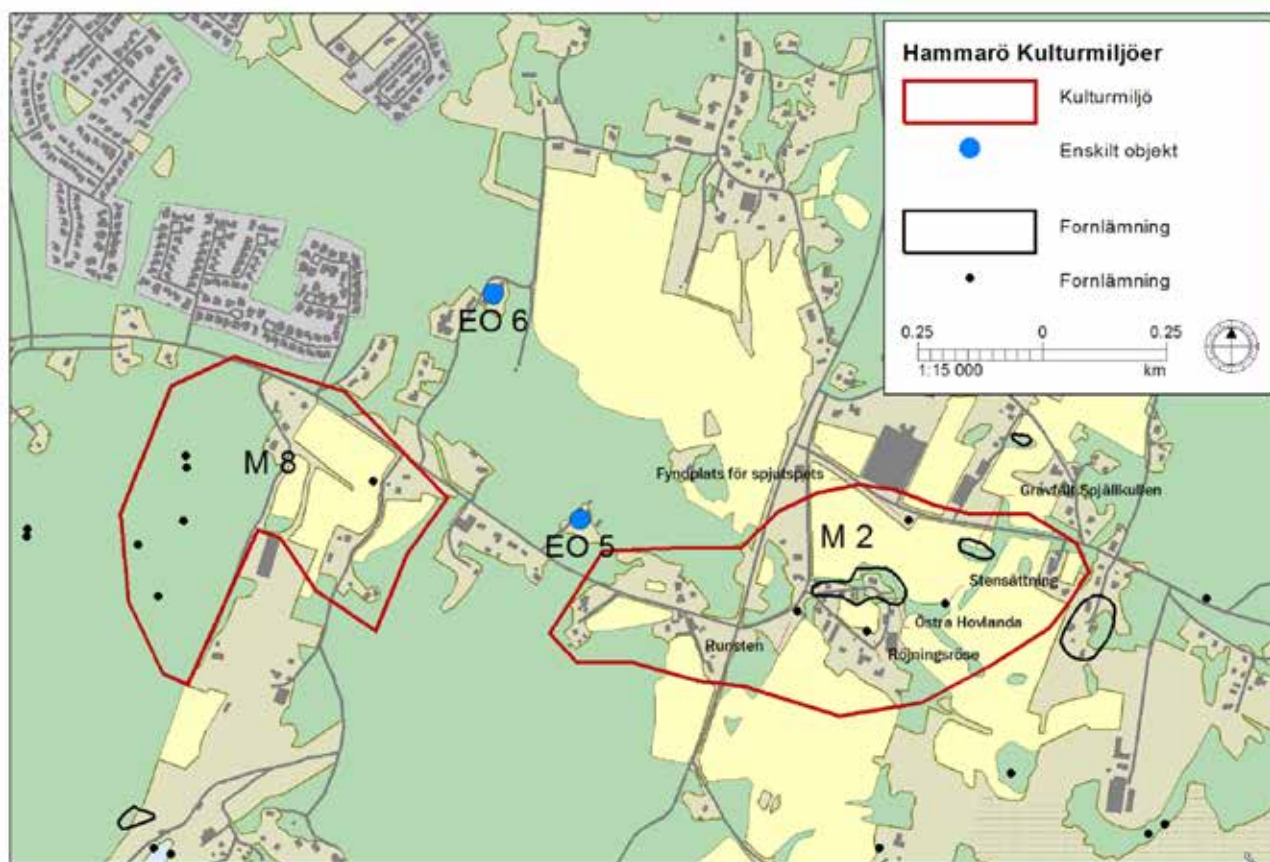
Källor

1911. Knut Kjellmark. *Berättelse till vitterhets historie och antikvitets akademien över av undertecknad sommaren 1911 utförda undersökningar av fornlämningar på Hammarö, Hammarö sn, Karlstads hd, Värmlands län.*
- 1979-1985. Kulturhistoriska bebyggelseinventeringen Hammarö kommun.
2007. Pernilla Schedin och Mirjam Widdesgård. *Rapport över 2001 års delundersökning av boplatser på Hammars udde, Fornlämning nr 76, Hammar, Hammarö socken och kommun.* Värmlands museum. Rapport 2004:65.
2008. Martin Karlsson. *Antikvarisk medverkan, RAÄ 18:1.* Värmlands museum. Rapport 2008:6.
2008. Martin Karlsson. *Antikvarisk medverkan, Hammarö kyrka.* Värmlands museum. Rapport 2008:59.
2011. Björn Wallbom. *Kulturmiljöutredning i vattnet vid Skärgårdsmuseet.* Värmlands museum. Rapport 2011:4.

Läs mer

Kapitel 3 Sten-, brons- och järnålder
Kapitel 4 Medeltiden (1050 – 1520 e Kr)
Kapitel 6 Reformert och utveckling – Samhällsomvandlingar
Tema: Det gamla bondelandskapet
Tema: Fisket
Tema: Sjöfart
Miljö 2: Östra och västra Hovlanda
Miljö 3: Tye

Miljö 2: Östra och Västra Hovlanda

Relativt centralt på den norra halvan av Hammarö ligger Hovlanda, en fornlämnings- och bebyggelsemiljö med tidstypiska gravhögar, stensättningar och runsten från järnåldern, agrar bebyggelse från 1800- och 1900-talet samt öppet och hävdat odlingslandskap.

Karaktärsdrag

Fornlämnings- och bebyggelseområdet vid Hovlanda ligger i ett öppet och ännu hävdat odlingslandskap. De förhistoriska lämningarna är relativt koncentrerade både geografiskt och tidsmässigt och representerar framför allt övergången mellan forntid och kristen tid.

Fornlämningar

På den så kallade Spjällkullen finns ett gravfält bestående av fem gravhögar, 5-13 meter i diameter och upp till en knapp meter höga. Det berättas att bonden Anders Persson vid grävning

under 1700-talet ska ha funnit en täljstenskruka. Gravhögarna undersöktes 1911 av Knut Kjellman varvid dock enbart kol och brända ben påträffades.

Intill dagens bebyggelse vid Östra Hovlanda finns också en av länets fyra runstenar. Denna uppmärksammades redan i 1683 års dokumentation av kända fornlämningar i landet. Stenen är numera fragmentarisk och troligen endast 1/3 av ursprunglig storlek. Inskriptionen har därför vållat vissa problem och blivit föremål för olika tolkningar. Den idag allmänt accepterade uppfattningen är att texten bör utläsas "Björn reste denna sten efter Esger sin". Inskriften dateras av von Friesen till omkring år 1025.

Det är möjligt att även själva namnet Hovlanda pekar på en plats med speciell betydelse. Förledet *Hov-* brukar tolkas som en benämning för ett förkristet tempel, men i det här fallet finns det inga arkeologiska belägg för detta.

Gravfältet vid Spjällkullen.

Gravar på Spjällkullen.

Runstenen vid Östra Hovlanda.

Bebyggelse

Mycket talar för att Hovlanda varit tidigt bebyggt. Säkert är att här under yngre järnålder funnits åtminstone en större gård. Enligt en tradition ska också Hammarös första kyrka ha legat här. Jordbruksbebyggelsen finns skriftligen belagd från medeltid. I 1540 års jordebok är Hovlanda åsatt två mantal och tillhör därmed öns större brukningsenheter kapabel att försörja två hushåll. En karta från 1692 visar att Hovlanda redan då är uppdelad i ett Västra respektive ett Östra Hovlanda.

Vid laga skifte på 1800-talet flyttades Västra Hovlanda ut från den ursprungliga byplatsen och fick ny placering där gården ligger idag. Flertalet av dagens byggnader återfinns på häradsekonomiska kartan från 1883-1895 (Västra Hovlanda 1:8, 1:3, 1:27 och 1:11). Markerna har lång historia som jordbruksmiljö under hemmanet Västra Hovlanda.

Ändelsen *-torp* anses liksom *-säter* tyda på en relativt central utflyttning från en äldre befintlig bebyggelse, möjligen under medeltid eller 1500-tal. De medeltida gårdarna Torp och Säter kan därför tolkas som utflyttningar från det centralt liggande förhistoriska Hovlanda. Lyfter

man blicken på detta sätt framkommer ett myller av lämningar från förhistorisk och historisk tid i omgivningarna till Hovlanda – från gravar i form av stensättningar och fyndplatsen för en vikingatida spjutspets av järn, via Torp med omfattande odlingslämningar från järnålder till medeltid och den medeltida gårdsplatsen, till röjningsrösen, båtlänningar och hamnanläggningar.

Bebyggelsemiljön vid Östra Hovlanda rymmer bostadshus samt uthus och ladugårdar. Ett flertal av bostadshusen har renoverats och moderniserats. Nuvarande bebyggelse är huvudsakligen uppförd under 1800- och 1900-talen men kan i något fall ledas tillbaks till 1700-talet.

Till de särskilt värdefulla gårdsbildningarna hör *Östra Hovlanda 1:2* med manbyggnad från 1700-talets början (dock markant renoverad och moderniserad), drängstuga, bod, källare samt några senare ekonomibyggnader. *Östra Hovlanda 1:2* har en timrad manbyggnad i 1½ plan med omålad lockpanel och tegeltäckt tak. Vid en ombyggnad 1939 tillkom bland annat entréns klassicerande dörromfattning. Drängstugan är en timrad enkelstuga med faluröd locklistpanel och åstak täckt med tegel. Huset är samtida

Jordbrukslandskap med byn Östra Hovlanda i bakgrunden

Lagården till gården på Västra Hovlanda 1:3.

med manbyggnaden. Från 1700-talet är också en stenkällare med överbyggnad och en till vissa delar timrad bod. Den senare har bevarade ut-
anpåkliggande lås av ålderdomlig typ. Till gården hör en del sentida ekonomibyggnader och en damm. En del av byggnaderna är dock mycket förfallna.

Värde

Det kulturhistoriska värdet ligger dels i den samlade miljöbilden med flera olika kulturelement, dels i de enskilda fornlämningarnas välbevarade konstruktioner och befintlig bebyggelses utformning, utförande, materialval och färgsättning. Kulturmiljöutredningen 2006 tillskrev området ett samhällshistoriskt värde då det är en plats med en lång jordbrukshistoria. Detta ger också miljön ett kontinuitetsvärde. Trots att bostadshusen förändrats berättar de om tidigare byggnadsskick och har tillsammans med ekonomibyggnaderna ett byggnadshistoriskt samt ett miljöskapande värde. Även hästhagarna har ett miljöskapande värde.

Fornlämningar, byggnader och det öppna odlingslandskapet vittnar om en kontinuerlig markanvändning i kanske 1500 år. Gravarna på

Spjällkullen är typiska för öns fornlämningsbestånd och deras läge på en naturlig moränrygg mycket karaktäristiskt. Östra och Västra Hovlanda illustrerar 1800-talets mer sammanhållna agrarbebyggelse på Hammarö. Strukturen av äldre bymiljö med öppen åkermark omkring är väl bevarad.

Genom sin lokalisering och utformning ger byggnaderna på Östra Hovlanda en god bild av de agrara förhållandena. I utförande, materialval och färgsättning speglar de, trots vissa förändringar, äldre traditionellt byggnadsskick på den värmländska landsbygden. Gården Östra Hovlanda 1:2 utgör en särskilt homogen och välbevarad enhet och speglar en äldre bondgårds olika funktioner och utveckling under en lång tidsperiod.

Förhållningssätt

Området saknar detaljplan. Området kring fornlämningarna omfattas av Kulturmiljölagen 1988:950 KML. Tillstånd till markarbeten här prövas av länsstyrelsen.

Till skydd för kulturmiljön bör i översiktsplan anges att området och dess odlingsmark med hänvisning till bestämmelserna i Kulturmiljöla-

Drängstugan på Östra Hovlanda 1:2

gen 1 och 2 kapitlen inte bör bebyggas. Bebyggelsemiljön bör tillförsäkras skydd genom områdesbestämmelser med lovplikt motsvarande vad gäller generellt för detaljplanlagda områden inklusive uppförande, tillbyggnad och ändring av jordbrukets ekonomibyggnader. Som komplement här till bör marklovsplikt för trädfallning och skogsplantering övervägas.

Områdets delvis fossila karaktär gör det särskilt känsligt för varje form av ändrad markanvändning. Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14, 8:17). Nya byggnader bör provas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med läns museet.

Fortsatt hävd av odlingslandskapet, vård och underhåll av byggnader ankommer på respektive fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll av byggnader bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och den enskilda byggnadens kulturhistoriska kvaliteter.

Länsstyrelsen har tagit fram en skötselplan för gravfält och runsten samt ansvarar för skötseln med statliga medel.

Utökad besöksinformation och skyltning görs i samarbete mellan Hammarö kommun och

läns museet. Målning av runinskrift sker genom läns museets försorg.

Den ursprungliga strukturen har delvis gått förlorad i och med nya vägdragningar. Vidare förtätning av området kan också resultera i att karaktären av äldre jordbruksbygd förvanskas och går förlorad. Eventuell ny bebyggelse bör placeras med hänsyn till befintlig bebyggelsestruktur där utrymme ges runt varje enhet. Byggnadsvolym, takform och material bör anpassas till befintlig bebyggelse.

Källor

- 1948. Gilbert Svenson. *Handlingar om undersökning av förmodad hällkista.*
- 1979-1985. Kulturhistoriska bebyggelseinventeringen Hammarö kommun.
- 2007 Carina Johansson och Katherine Bless Karlsen. *Kulturmiljöutredning Hästviken – Bråten Hammarö kommun, Värmlands län.* Enheten för kulturmiljö, Värmlands museum 2007:2.
- 2008. Ellinor Forssell. *Fossil åkermark vid Torp.* Värmlands museum. Rapport 2008:40.
- 2008. Ellinor Forssell. *Särskild arkeologisk utredning vid Hovlanda på Hammarö.* Värmlands museum. Rapport 2008:41.

2009. Björn Wallbom. *Arkeologisk förundersökning vid Spjällkullen*. Rapport 2009:10.

Kartor

Hammarö socken Hovlanda Västra nr 1 Geometrisk avmätning 1692 Lantmäteristyrelsens arkiv

Hammarö socken Torp nr 1 Storskifte 1786 Lantmäteristyrelsens arkiv

Hammarö socken Hovlanda Västra nr 1 Storskifte 1787 Lantmäteristyrelsens arkiv

Hammarö socken Hovlanda Västra nr 1 Laga skifte 1850 Lantmäteristyrelsens arkiv

Hammarö J112-71-23 Häradsekonomska kartan 1883-95 Rikets allmänna kartverks arkiv

Karlstad J243-71-1 Generalstabskartan 1888 Rikets allmänna kartverks arkiv

Läs mer

Kapitel 3 Sten-, brons- och järnålder

Kapitel 4 Medeltiden (1050 – 1520 e Kr)

Kapitel 5 Nya tiden (1520 e Kr och tiden därefter)

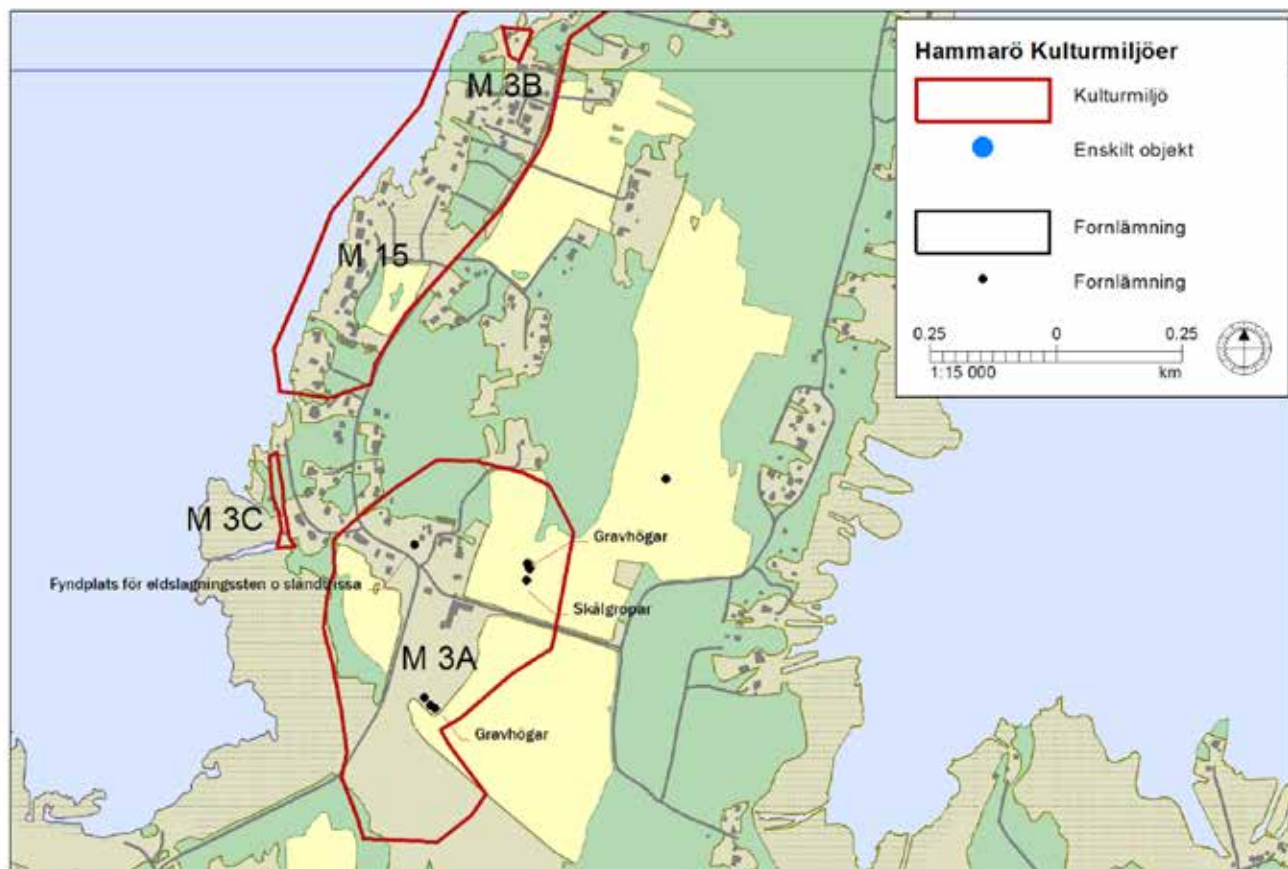
Kapitel 6 Reformen och utveckling

Tema: Det gamla bondelandskapet

Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka

Miljö 3: Tye

Miljö 3: Tye

Tye är beläget på Tyehalvöns södra del och ansluter till huvudön. Området utgörs av ett fornlämnings- och bebyggelseområde i ett ännu öppet och hävdad odlingslandskap. Det finns även spår av strandängar och strandbeten vid bland annat Västra Tye och sand-/grustäcker ute på de mindre öarna.

I kartmaterial från 1800-talet finns belägg för lastageplatser vid Tye. I dagens kulturlandskap återfinns såväl aktiva hamnanläggningar som bodar, pirar, bryggor och ringar i berghällar vilka använts till förtöjning. Gravhögar, skålgropar, lösfynd och historiska gårdslägen understryker tillsammans med de brukade ytorna områdets kontinuitet som jordbruksbygd från förhistorisk tid och fram till våra dagar.

I denna kulturmiljö ingår:

3 A) Ett större sammanhängande område kring Östra Tye med gravar i form av högar, skålgropar, läget för Östra Tye efter laga skifte,

fastigheten Västra Tye 1:132 – Tredingen samt beteshagar.

3 B) Två sjöbodar vid Västra Tye.

3 C) Hamnanläggningar med bodar och bryggor.

Karaktärsdrag

3A) Fornlämningar

Fornlämningarna i området består av lämningar knutna till jordbrukslandskapet. I söder finns två gravhögar och en fångstgrop registrerade. Troligtvis är även fångstgropen utgrävd i en grav – möjligen ytterligare en hög alternativt en stensättning. Det är också tänkbart att gropen snarare utgörs av en plundringstgrop än en fångstgrop. Strax nordost om Östra Tye finns ett impediment som troligtvis utgörs av ytterligare en eller två gravhögar, varav den andra i senare tid omkonstruerats till jordkällare. Gravhögarna kring Tye tyder på en gårdsetablering under yngre järnålder.

En av gravhögarna söder om Östra Tye, med plundringsgrop eller fångstgrop. Gravarna ligger nära bebyggelsen i betat landskap.

der, där gravarna markerat rätten till gårdsplatsen och den historiska förankringen.

Vidare finns, strax intill de nyupptäckta eventuella gravhögarna i norr, en skålgropslokal med sju skålgropar. Dessa upptäcktes vid inventering 2014 och är belägna på en plan lågt uppstickande höll i åkermarken, endast 2 x 2 meter stor. Skålgroparna är 4-6 cm i diameter, 0,5-1 cm djupa, och placerade i två parallella rader. Det finns

gott om liknande hållar i området varför det är mycket möjligt att ytterligare skålgropar finns i området.

Vidare finns uppgifter om två upphittade sländtrissor samt en eldslagningssten vid Tye.

3A) Bebyggelse

Gården Tye finns belagd i skriftliga källor från 1498. Under 1500-talet var Tye åsatt två mantal

Det öppna jordbrukslandskapet kring Östra Tye.

Ovan: Nyfunna skålgropar på hällen i nedre delen av bilden, och en eller två gravhögar därbakom.

Till vänster: Andreas fyller i skålgroparna med krita inför foto-grafering.

och alltså stor nog att försörja två gårdar. På en karta från 1697 markeras Tye på den plats Västra Tye ligger idag. På en storskifteskarta från 1775 visas Västra respektive Östra Tye, men båda gårdarna ligger på den ursprungliga gårdsplatsen. Denna karta är intressant bland annat därför att den visar både var Östra Tyes byggnader är belägna vid skiftestillfället samt vart dessa byggnader planeras flyttas. På en karta från 1780 markeras Tye-gårdarna med gemensamma inägor och bebyggelsen på den gamla platsen. På storskifteskarta från 1808 framgår dock att den planerade flytten verkligen genomfördes – det nya gårdsläget är beläget strax söder om Östra Tyes

nuvarande läge. På storskifteskarta över Västra Tye från år 1794 visas även Tyegårdarnas gemensamma strandbeten, här kallade *löt*.

På Häradsekonomiska kartan från 1883-95 är det tydligt att gårdarna har samma lägen som idag, flera byggnader torde vara de samma alternativt vara nyuppförda på samma plats. Det tycks som om Östra Tye vid denna tid utgörs av en gård. Västra Tye däremot verkar bestå av inte mindre än fyra gårdar centralt, samt dessutom en gård perifert i norr, ett torp benämnt Damhagen samt en backstuga. Alla gårdsplatserna är bebyggda idag.

Fastigheten *Västra Tye 1:132 – Tredingen*, som ligger väster om vägen, inventerades 1981. Bostadshuset återfinns på karta från 1826 och är än idag välbevarat. Visthusboden, som tidigare låg på annan plats på tomten, är sammanbyggd med ett före detta stall som är flyttat från an-

Västra Tye 1:132 – Tredingen. På vänstra bilden skimtar bostadshuset bakom visthusboden. På bilden till höger ser man den flyttade loftboden.

Sjöbodarna vid Västra Tye. Foto: Värmlands museum

nan ort. På den västliga delen av tomten ligger en timrad loftbod som numera inrymmer garage, tvättstuga och kontor. Denna är antagligen byggd i slutet av 1700-talet men är flyttad från norra Råda. Det finns en inskription med året 1821 på huset.

På kartorna över Västra Tye från 1796 och 1853 visas en mängd hus på och kring den ursprungliga gårdsplatsen. På kartor från 1780, 1796 och 1853 anges även lägena för Tyegårdarnas två soldattorp, längre norrut på Tyenäsens västra sida.

På storskifteskartan över Västra Tye från år 1780 omnämns även en *båtstad* (hamn) längs östra sidan av Tyehalvön. Under 1800-talet har ytterligare lastage- och båtplatser tillkommit på västra sidan av Tyehalvön. Vid den norra lastageplatsen enligt 1853 års karta över Västra Tye finns idag en äldre sjöbod och spår av en äldre utfyllnad som sannolikt fungerat som kajläggning. På platsen finns även en modernt iordningsställd sjöbod samt moderna bryggkonstruktioner. I kartmaterial från 1853 finns flera belägg för lastageplatser vid Tye. I dagens kulturlandskap återfinns såväl aktiva hamnanläggningar som bodar, pirar, bryggor och ringar i berghällar vilka använts till förhöjning.

Efterforskningar i ytterligare arkivmaterial

skulle troligtvis ge en fördjupad bild av ekonomiska och sociala förhållanden under historisk tid.

3B) och 3C) Sjöbodarna och hamnanläggningar

De två sjöbodarna vid Västra Tye är av regelkonstruktion. Den äldsta av de två står på en enkel grund av syllstenar, är klädd med urlakad slätpanel och har ett sadeltak lagt med ålderdomligt enkupigt lertegel. Den yngre av de två som vilar på en gjuten grund är klädd med röd panel och sadeltaket är lagt med tegelimiterande plåt.

Hamnanläggningarna längre söderut består av bodar och bryggor. Bodarna utgörs av enkla

Samma sjöbodarna vid Västra Tye som bilden ovan. Foto mot nordväst.

Äldre sjöbod på västra Tye.

regelkonstruktioner med faluröda paneler och sadeltak belagda med plåt.

Värde

Området speglar på ett tydligt sätt agrar kulturlandskapsutveckling och samhällsförändringar med odlings- och bebyggelsestraditioner som kan följas tillbaks till järnålderns mitt.

Det kulturhistoriska värdet ligger i den relativt ursprungliga miljön, de öppna markerna, fornlämningarna samt gårdarnas ålderdomliga placeringar. Tye kan tillsammans med områdena kring Hammar och Hovlanda komplettera bilden av järnåldersbygdens framväxt, där Tye framstår som mer "ursprungligt" i den bemärkelsen att det är sparsamt med 1900- och 2000-talsbebyggelse och odlingsmarkerna ännu är öppna. Området utgörs ännu av ett jordbrukslandskap i första hand.

Byggnaderna i området har olika grader av bevarande. Bäst bevarat är bostadshuset på Västra Tye 1:132 som föredömligt har underhållits i ursprunglig stil och vad gäller material.

Förhållningssätt

Fornlämningarna omfattas av Kulturmiljölagen 1988:950 KML. Tillstånd till markarbeten här prövas av länsstyrelsen.

I de fall exploatering eller andra markarbeten planeras i området är det viktigt att arkeologiska inventeringar och utredningar utförs, eftersom det är mycket möjligt att förhistoriska gårdslägen och ytterligare skålgropslokaler finns i omgivningarna.

Till skydd för kulturmiljön bör i översiktsplan anges att området, med hänvisning till bestämmelserna i Kulturmiljölagen kapitel 1 och 2, inte ytterligare bör bebyggas. Vid eventuella framtida detaljplaner bör den generella lovplikten kompletteras med q-bestämmelser för den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen liksom utökad bygglovsplikt införas.

Områdets karaktär gör det särskilt känsligt för varje form av ändrad markanvändning. Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Prövning av lov i ärenden som påtagligt kan skada kulturmiljön bör ske i samråd med länsstyrelsens kulturmiljöenhet.

Fortsatt hävd av odlingslandskapet, samt vård och underhåll av byggnader ankommer på respektive fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll av byggnader bör ske med varsamhet och hänsynstagande till bebyggelsemiljöns och den enskilda byggnadens kulturhistoriska kvaliteter.

År 2011 fastställdes en fördjupad översiktsplan över Tye/Bärstad/Gråberg. I denna togs bland annat fram riktlinjer för hur man kan förtäta området. Framförallt gällde det Bärstad och östra delarna av Gråberg men även mindre områden på Tyehalvön.

Det har också påbörjats ett nytt planprogram för Bärstad som angränsar till Tye i söder.

Källor

2004. Martin Karlsson och Per-Ola Åström. *Kulturmiljöutredning, delen Tyehalvön*. Rapport 2004:39.

2014. Björn Wallbom och Lena Thor. *Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län*. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.

Kartor

Hammarö socken Tye Västra nr 1 Geometrisk avmätning 1697
Lantmäteristyrelsens arkiv

Hammarö socken Tye Västra nr 1 Storskifte på inägor 1775
Lantmäteristyrelsens arkiv

Hammarö socken Tye Västra nr 1 Storskifte på hemskog 1780
Lantmäteristyrelsens arkiv

Hammarö socken Tye Västra nr 1 Storskifte 1796 Lantmäteristyrelsens arkiv

Hammarö socken Tye Östra nr 1 Storskifte på inägor 1808
Lantmäteristyrelsens arkiv

17-HAÖ-54 Storskifte 1809 Lantmäterimyndigheternas arkiv

Hammarö socken Tye Östra nr 1 Delning av utskog 1810 Lantmäteristyrelsens arkiv

Hammarö socken Tye Västra nr 1 Laga skifte 1853 Lantmäteristyrelsens arkiv

Hammarö J112-71-23 Häradsekonomiska kartan 1883-95 Rikets allmänna kartverks arkiv

Karlstad J243-71-1 Generalstabskartan 1888 Rikets allmänna kartverks arkiv

Läs mer

Kapitel 3 Sten-, brons- och järnålder

Kapitel 4 Medeltiden (1050 – 1520 e Kr)

Tema: Det gamla bondelandskapet

Tema: Fisket

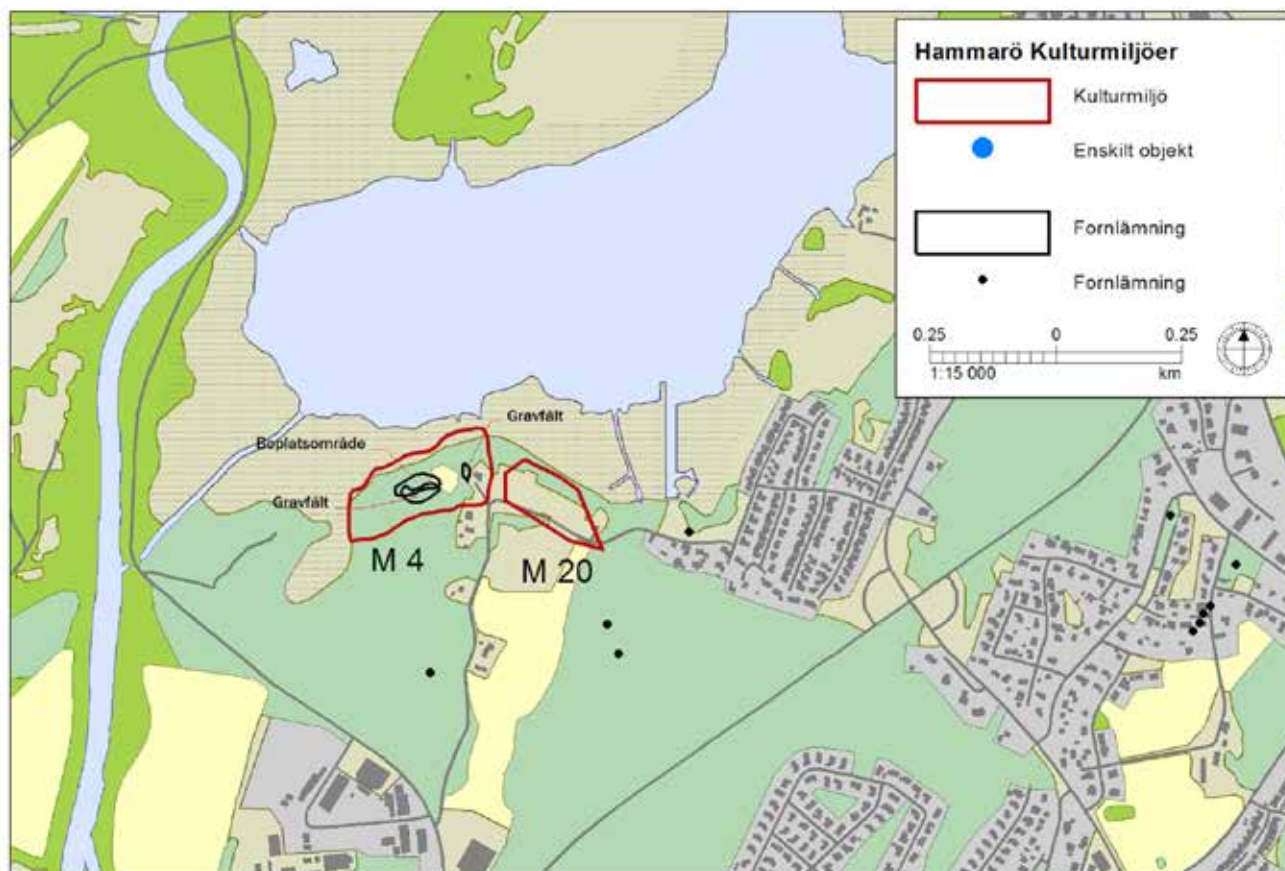
Tema: Sjöfart

Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka

Miljö 2: Östra och västra Hovlanda

Miljö 15: Tyenäset

Miljö 4: Djupsundet

Fornlämningsmiljö med gravfält från järnålder samt medeltida gårdslämning belägen vid Djupsundsviken på norra Hammarö.

Fornlämningsbeståndet på Hammarö karaktäriseras främst av gravar från äldre och yngre järnålder, lokaliserade till platser som ännu i sen tid utgjort odlingsområden. Högar och stensättningar hör till yngre järnålderns vanligaste gravformer. De döda har vanligen bränts på bål varefter gravkonstruktionen byggts ovanpå brandlagret. Tillsammans med brända ben hittas vid arkeologiska utgrävningar ofta lerkärl, kammar, knivar och andra personliga tillhörigheter.

Karaktärsdrag

Vid Djupsundsviken, helt nära vattenlinjen, ligger dels tre gravhögar (5-8 meter i diameter) och en 24 meter lång husgrund, dels ett mindre grav-

fält med sex övertorvade runda stensättningar.

Här låg under medeltiden Djupsundets gård, en större gård omnämnd i skriftliga källor. År 1468 ägdes gården av domkapitlet i Skara, och arrenderades av en nämndeman Lars. År 1540 var Djupsundet en ensamgård på ett mantal, och brukades av en Peder. Under 1630-1736 bestod Djupsundet av ett kronohemman och ett skattehemman (sannolikt friköpt från kronan) på vardera två halva mantal, men 1737 utgjordes gården åter av ett hemman. Från ca 1820 började gårdarna Mörmön och Djupsundet sambrukas, varvid Djupsundet räknades som torp och så småningom försvann som egen enhet. På 1910-talet är gårdens saga all när den sista byggnaden rivs.

Gården har flyttats minst två gånger. Äldsta placeringen var vid nuvarande Brukshundsklubben, före detta Hemvärnsgården. Djupsundets gård är idag belägen cirka 450 meter sydöst härifrån.

Djupsundsviken har alltid varit ett bra fiskevatten. De låglänta ägorna till Djupsundets gård översvämmades regelbundet. För gårdsbefolkningen bör fisket ha varit viktigast, i kombination med boskapsskötsel.

Förutom den medeltida gården finns alltså även två gravfält registrerade – ett höggravfält och ett bestående av stensättningar. Under åren 1990-92 utfördes arkeologiska undersökningar som omfattade både den då registrerade husgrunden och några av de registrerade gravarna. Vid dessa undersökningar konstaterades tre husgrunder varav en bedömdes som osäker, samt bland annat lergolv, stolphål, rännor, vägglinjer, väggvallar och pinnhål. Fynd gjordes av spikar, sömmar och nubb av järn, sölja av brons/järn, keramik, glas, flintavslag och ben. En av husgrunderna har ^{14}C daterats till ca 1360 e Kr, men i och utanför huset påträffades även glaserad keramik av 1600-talstyp. Detta hus har troligen varit uppfört i skiftesverk. Väggar i skiftesverk består av liggande, grova plankor som är infällda i stolpar med spår. Denna teknik gör det möjligt att använda relativt korta plankor, vilket är en fördel i områden som saknar högväxt barrskog. De strukturer som undersöktes som gra-

Markering vid det västra gravfältet.

Det västra området med gravar och lämningar efter den medeltida gården.

Det östra gravfältet.

var visade sig vara bebyggelselämningar. Några gravfynd gjordes inte alls. Det är därför tänkbart att en del av de "gravar" som inte undersökts i själva verket utgörs av ytterligare bebyggelselämningar i form av husgrunder, spisrösen etc.

Gravhögarna och stensättningarna kan indikera en förhistorisk gårdsanläggning under första årtusendet efter Kristi födelse. Jordbruk och kreatursskötsel kombinerat med fiske har sannolikt utgjort dess ekonomiska bas. Om den befintliga husgrunden intill gravhögarna härrör från denna tid har inte kunnat klarläggas.

Värde

Det kulturhistoriska värdet ligger i det oexplorerade kulturlandskapet med tidstypiska och vetenskapligt intressanta lämningar.

Förhållningssätt

I gällande avstyckningsplaner från 1935-06-19 och 1943-03-04 är området avsatt som dels parkområde, dels mark för bebyggelse. Planernas

rättsverkan har upphört varför området idag i praktiken saknar detaljplan.

Området omfattas av Kulturmiljölagen 1988:950 KML. Tillstånd till markarbeten prövas av länsstyrelsen.

Till skydd för kulturmiljön bör i översiktsplan anges att området, med hänvisning till bestämmelserna i Kulturmiljölagen kapitel 1 och 2, inte bör bebyggas.

Områdets fossila karaktär gör det särskilt känsligt för varje form av ändrad markanvändning. Prövning av lov bör ske i samråd med länsstyrelsens kulturmiljöenhet.

Länsstyrelsen bekostar skötseln med statliga medel men ser gärna ett utökat samarbete med kommunen gällande skötsel och tillgängliggörande.

Kommunen ansvarar för årlig markvård inom området enligt särskild skötselplan utarbetad i samråd med länsstyrelsens kulturmiljöenhet.

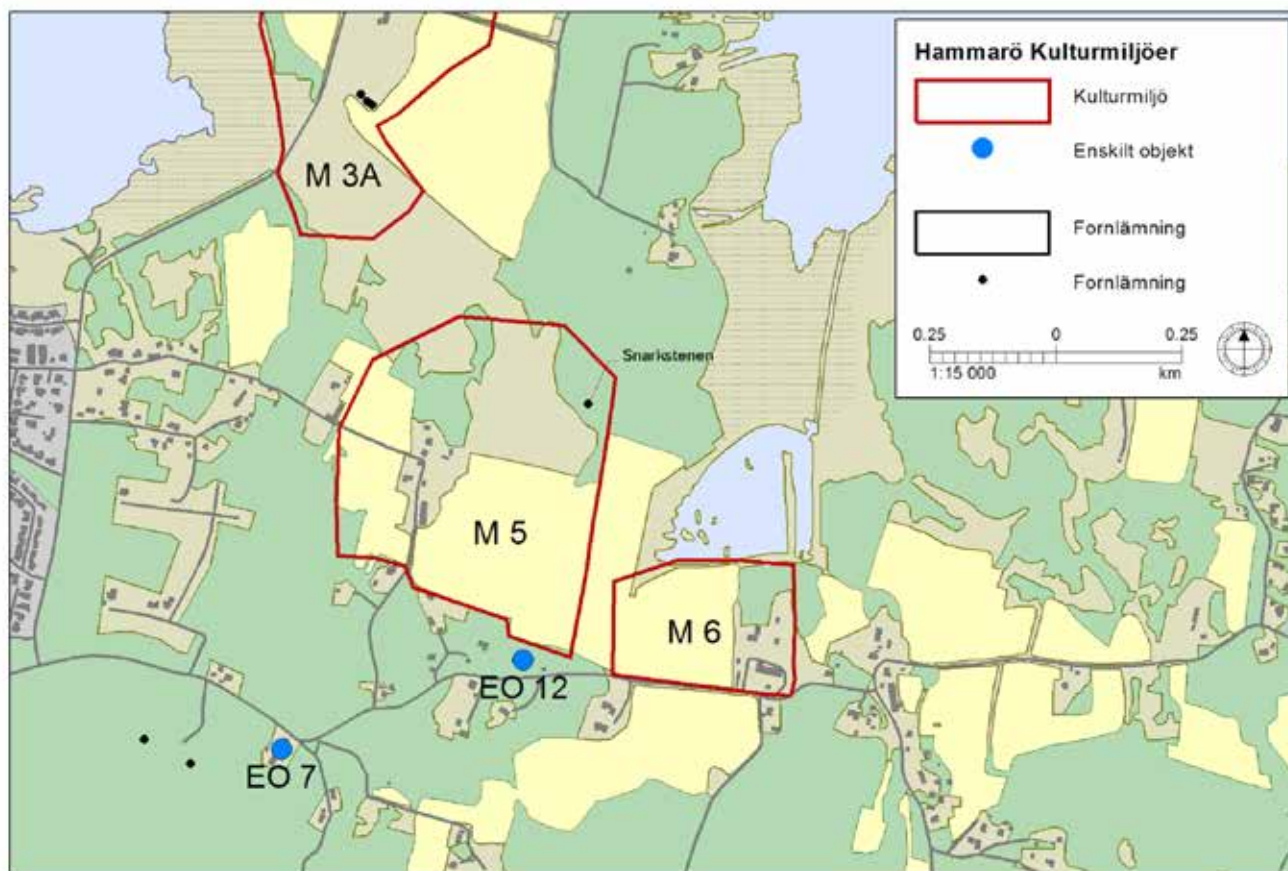
Källor

1963. *Järnåldersgravar vid Djupsundet*. Ur: Skola och hem i Hammarö nr 3.
1993. Susanne Pettersson och Eva Svensson. *Djupsundets ödegård, Raä 23, Hammarö socken, Värmlands län*. Högskolan i Karlstads arbetsrapport 93:8.

Läs mer

Kapitel 3 Sten-, brons- och järnålder
Kapitel 4 Medeltiden (1050 – 1520 e Kr)
Tema: Det gamla bondelandskapet
Tema: Fisket

Miljö 5: Gråberg

Bebyggelsehistoriskt kännetecknas Hammarö av agrara ensamgårdar, många med medeltida eller till och med förhistoriska anor. Gråberg utgör en av de få egentliga bybildningarna i kommunen. Här finns ett öppet odlingslandskap med äldre jordbruksgårdar utmed en liten byväg.

Med rötter i senmedeltidens expansiva befolkningsutveckling och uppodling redovisas Gråberg i skriftliga källor första gången 1350, i ett gåvobrev utfärdat i Skara av kung Magnus Eriksson, där gården Gråberg på Hammarön tillsammans med andra Hammarögårdar överläts till Skara domkapitel för underhåll av Varnhems kloster. I tidiga jordeböcker betecknas gården som frälsehemman men kom senare att skattläggas. Jordbruk och kreatursskötsel har under gångna århundraden varit bebyggelsens ekonomiska bas. För att på ett rationellare sätt bruka odlingsmarkerna genomfördes laga skifte för byns delägare 1850.

Två av de befintliga byggnaderna är sannolikt uppförda under 1800-talets första hälft. Det södra bostadshuset ska vara byggt i Lilla Skagene och flyttat till nuvarande plats 1873. Enligt laga skifteskartan från 1850 fanns det en kvarnplats norr om byn.

I gammal hagmark öster om byn ligger Hammarös största flyttblock, den sägenomspunna *Snarkstenen*. Det berättas att den bland annat framkallar ett snarkande läte och vänder sig så snart den hör kyrkklockorna i Karlstad. Den sägs ha hamnat här efter en jättes misslyckade kast mot Hammarö kyrka.

Karaktärsdrag

Byn består av tre äldre hus från 1800-talet, ett yngre från senare delen av 1900-talet, en större ladugård samt mindre ekonomibyggnader. De tre äldre ligger i linje i nord-sydlig riktning. Det

Gråberg 1:8 - 'Sörstua' med Gråberg 1:22 - 'Mellastua' skymtande bakom.

södra huset ('Sörstua') är obebott och orört, mellangården ('Mellastua') moderniserad och norrgården ('Norstua') nyligen renoverad i likadant utförande som tidigare. De två äldre husen präglas av den traditionella timmerbyggnadskonsten med knutlådor samt faluröda fasader med lockpanel. Husen har också äldre fönstertyper med tredelade tvåluftsfönster samt äldre snickeridetaljer. Det södra huset har segmentspröjsade lunettfönster och inåtgående pardörr med överljusfönster. Omfattningarna kring lunettfönstren är typiska för Hammarö. Dörrpartiet lär vara flyttat från ett 1700-talshus i Gråberg.

Det norra har ett utdraget mittparti med udda fönstersättning. Till det huset hör även ett timrat uthus med faluröd locklistpanel och tegeltak.

Värde

Trots en del modernare inslag uppvisar Gråberg den karaktäristiska bilden av en väl sammanhållen jordbruksby med äldre tidstypiska byggnader i traditionell färgsättning. Den bibehållna bebyggelsestrukturen från tiden före skiftesreformerna, det omkringliggande ännu hävdade

Byn Gråberg omgiven av åkermark. Foto från nordväst.

Gråberg 1:8 -'Norstua' som ligger längst norrut i raden med 1800-talshus (överst) med tillhörande timrat utthus (nederst).

odlingslandskapet och de timrade falurödpanelade bostadshusen i 1 ½ våning på fastigheten 1:8 med tillhörande ekonomibyggnader framstår som kulturhistoriskt särskilt värdefulla delar i miljön. De har väl avvägda proportioner och intressanta delar som dörrar och fönster med omfattningar, äldre glas, färgsättning och snickeridetaljer.

Förhållningssätt

Till skydd för kulturmiljön bör i översiktsplan anges att områdets odlingsmark inte bör be-

byggas. I den fördjupade översiktsplanen för Tyehalvön (2011) där även Bärstad och Gråberg ingår har det öppna odlingslandskapet samt Gråberg by angetts både som område med särskilt högt kulturmiljövärde samt med särskilt högt naturmiljövärde. Gråbergs by bör tillförsäkras skydd genom områdesbestämmelser med lovplikt motsvarande vad som gäller generellt för detaljplanelagda områden inklusive uppförande, tillbyggnad eller ändring av jordbrukets ekonomibyggnader.

Fortsatt hävd av odlingslandskapet samt vård och underhåll av byggnader ankommer på res-

pektive fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll av byggnader bör ske med varsamhet och hänsynstagande till bebyggelsemiljöns och den enskilda byggnadens kulturhistoriska kvaliteter. Eventuell tillkommen bebyggelse bör underordna sig såväl landskapet som befintlig bebyggelse samt uppföras i traditionell stil med faluröda fasader och lertegel på taket.

Läs mer

Kapitel 2 Geologi och geografi

Kapitel 4 Medeltiden (1050 – 1520 e Kr)

Kapitel 6 Reformen och utveckling

Källor

1991. *Jubileums-Notkast*. Red: Moa Jonsson och Anna-Lena

Persson. Hammarö Hembygdsförening

2011. FÖP för delen Tyehalvön. Hammarö kommun

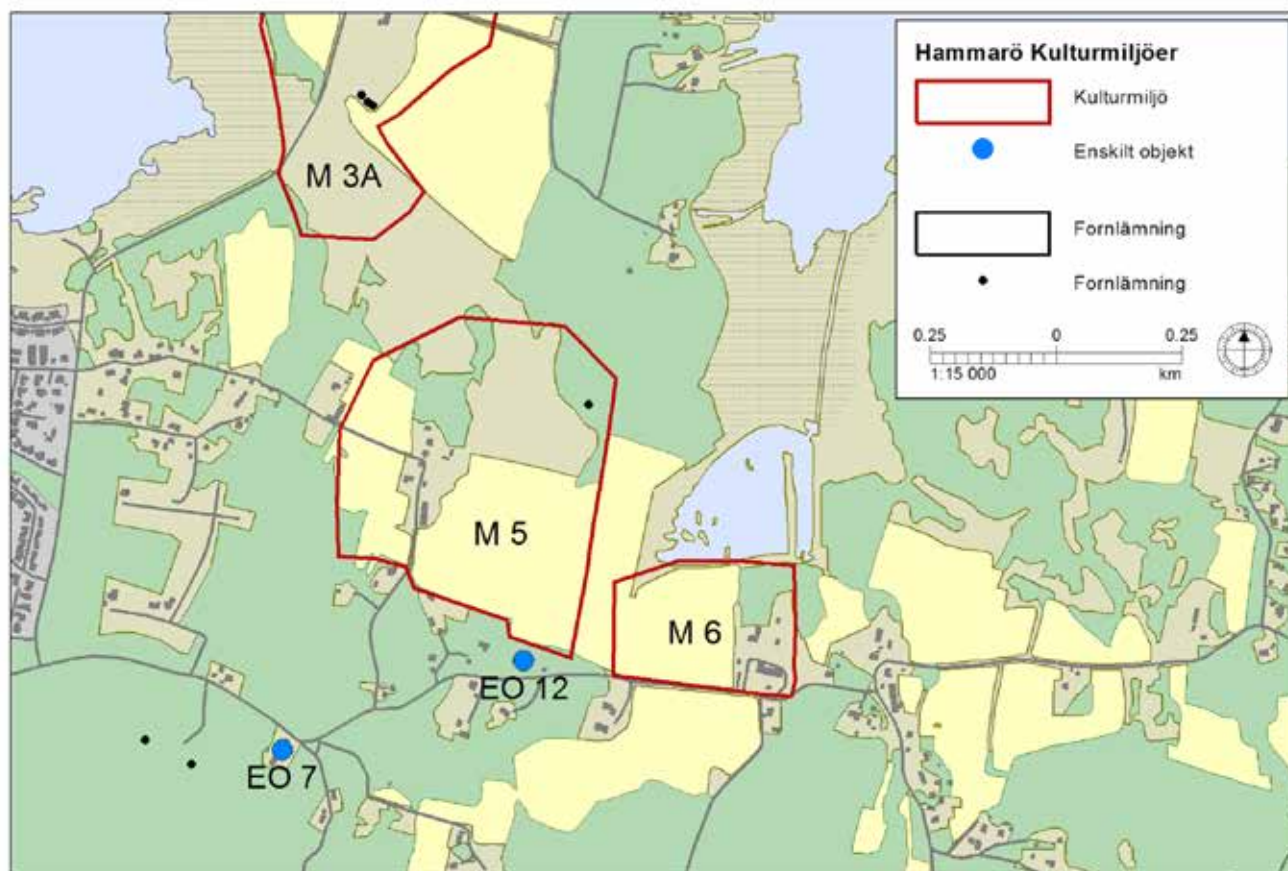
2015. www.bygdebands.se 2015-01-14 Hammarö Hembygdsförening

2004. Konsekvensundersökning Gråberg-Tye på grund av nya vägar. Värmlands museum.

Byvägen söderut förbi ladugården.

Miljö 6: Larbergs gård

Larberg ligger på nordöstra Hammarö och utgör en av de storgårdar som tidigare dominerade norra Hammarö.

Frälshehemmanet Larberg omnämnes i skriftliga källor 1468. I 1540 års jordebok har gården namnet Lagerberg. Från 1600-talet och framåt finns gårdens ägare dokumenterade. Den förste hette Lars och var bonde. Bland senare ägare kan nämnas Hovrättskommissarien Jakob Arrhenius och murarmästaren Lindström samt kommissionsmästaren Emil August Hård af Segerstad. Larberg utgjorde en av storgårdarna på Hammarö tillsammans med Hammar, Mörmön, Gunnarskär, Sätter, Hovlanda, Lövnäs och Tye. Idag är Larberg en av de få kvarvarande intakta gårdarna. Sedan 1974 ägs gården av Familjen Engström som är mycket konstinresserade och på gården har samlat en stor mängd skulpturer och konstverk.

Mangårdsbyggnaden på Larbergs gård är från 1800-talet, och tillbyggd omkring år 1890 och 1902. Den byggdes också om och till 1975. Enligt äldre foto från 1901 hade huset innan ombyggnation 1902 ett våningsplan. Huset hade också mer lövsågeridetalljer. Lagården är enligt uppgift uppförd på 1820-talet. Taket till rännet ovanför gödselstaden ska ha höjts och byggts om 1914 och då cementsades även gödselstaden. Det finns även en drängstuga på gården, enligt uppgift från 1630-talet men detta har inte kunnat bekräftas.

Bröderna Lars och Sven Johansson köpte gården 1896 för 40 000 kr. I samband med flytten tog de gårdsnamnet som efternamn. En dotter i huset, Anna, gifte sig med Wenzel Björkhagen och de byggde upp Utteråsen på mark som Anna erhöll från gården. Sonen David Larberg tog över gården 1934 tillsammans med sin hustru Elisabeth. På den tiden var Larberg ett alljord-

bruk med spannmålsodling, kor samt grisar till husbehov. Som mest bestod ägorna av 200 tunnland och sträckte sig ända ner mot Kilanda gård. Det låg även torp på ägorna, exempelvis Hägen. På ägorna har också funnits tegelbruk samt en klingsåg.

På motsatt sida vägen ligger före detta Solbacka skola som byggdes 1909 och användes som småskola i alla fall fram till mitten av 1960-talet.

Karaktärsdrag

Bostadshuset (mangårdsbyggnaden) ligger på en höjd och är byggt i herrgårdsstil i 1½ plan. Den stenlagda uppfarten till huset går genom

Till vänster: Lagårdens välvda gödselstad. Ovan: Larbergs mangårdsbyggnad 1901. Källa: Hammarö hembygdsförenings bildarkiv

en järngrind och under lummiga träd fram till en rundel vid husets entré. Husets entré har en större förstukvist med balkong vilande på kolonner. På husets norra sida finns en enplanstillbyggnad i vinkel. Fasaden är klädd med vit locklistpanel. Fönstren har två lufter med tredelade bågar och ljusgrå foder samt sitter parställt på husets framsida.

Gården har en större lagård i två våningar med ladugård och stall. Ladugården är uppförd i natursten/tegel i bottenvåningen och brädor i övervåningen. Den är försedd med en välvd gödselstad med ränne för hö ovanför. Det finns även ett orangeri och några mindre uthus. Drängstugan är timrad och fasaden är klädd med lockpanel. På taket ligger lertegel. En modern dörr är insatt.

Gårdens jordbruksmark ligger söder och väster om mangårdsbyggnad och ladugård och utgörs av utdikad åkermark.

Larbergs gård i bakgrunden och utdikad mark i förgrunden. Bostadshuset ligger synligt högst uppe på kullen och till höger ser man gårdens orangeri (den vita längan). Foto från nordväst.

Värde

Larberg har främst ett samhällshistoriskt värde genom att representera de större gårdar som före industrialiseringen brukade stora delar av markerna på norra Hammarö. Mangårdsbyggnaden har förändrats en del under 1900-talet men har ändå mycket av sin ursprungliga karaktär bevarad. Särskilt värdefullt är gårdens struktur med ekonomibyggnader och uthus, mangårdsbyggnad samt de öppna markerna.

Förhållningssätt

Förtätning i dalgången bör undvikas men kan tillåtas om hänsyn tas till ovanstående värden och följande tillgodoses:

Ny bebyggelse bör inte placeras på de öppna markerna utan istället i skogskanterna runtom odlingsmarkerna. Detta för att inte minska de värden den agrara miljön besitter. Ekonomibyggnaderna bidrar starkt till det miljöskapande värdet och är därför mycket värdefulla att försöka behålla i befintligt skick i den mån det går. Om det tillkommer nya byggnader i anknytning till jordbrukslandskapet bör de följa det traditionella byggnadsskicket för att på så sätt inte förtä miljöns historiska förankring.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och konstruktioner bör prövas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med läns museet.

Fortsatt hävd av markytor, vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1952. Foto nr 21241. Värmlands museums arkiv
1979-1985. Kulturhistoriska bebyggelseinventeringen Hammarö kommun.
2003. Dahl, Eva. *Gårdar med anor – en reportageserie* Ur: Karlstad-Tidning.
2013. *Ett liv på Larbergs gård - Vi träffar Margareta Schützer*. Artikel Hammarönytt 2013-11-27
2015. www.bygdeband.se 2015-01-14

Läs mer

- Kapitel 4 Medeltiden (1050 – 1520 e Kr)
Kapitel 5 Nya tiden (1520 e Kr och tiden därefter)
Kapitel 6 Reformert och utveckling – Samhällsomvandlingar
Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka
Miljö 2: Östra och västra Hovlanda
Miljö 3: Tye
Enskilt objekt 2: Mörmö gård - Mörmön
5:33

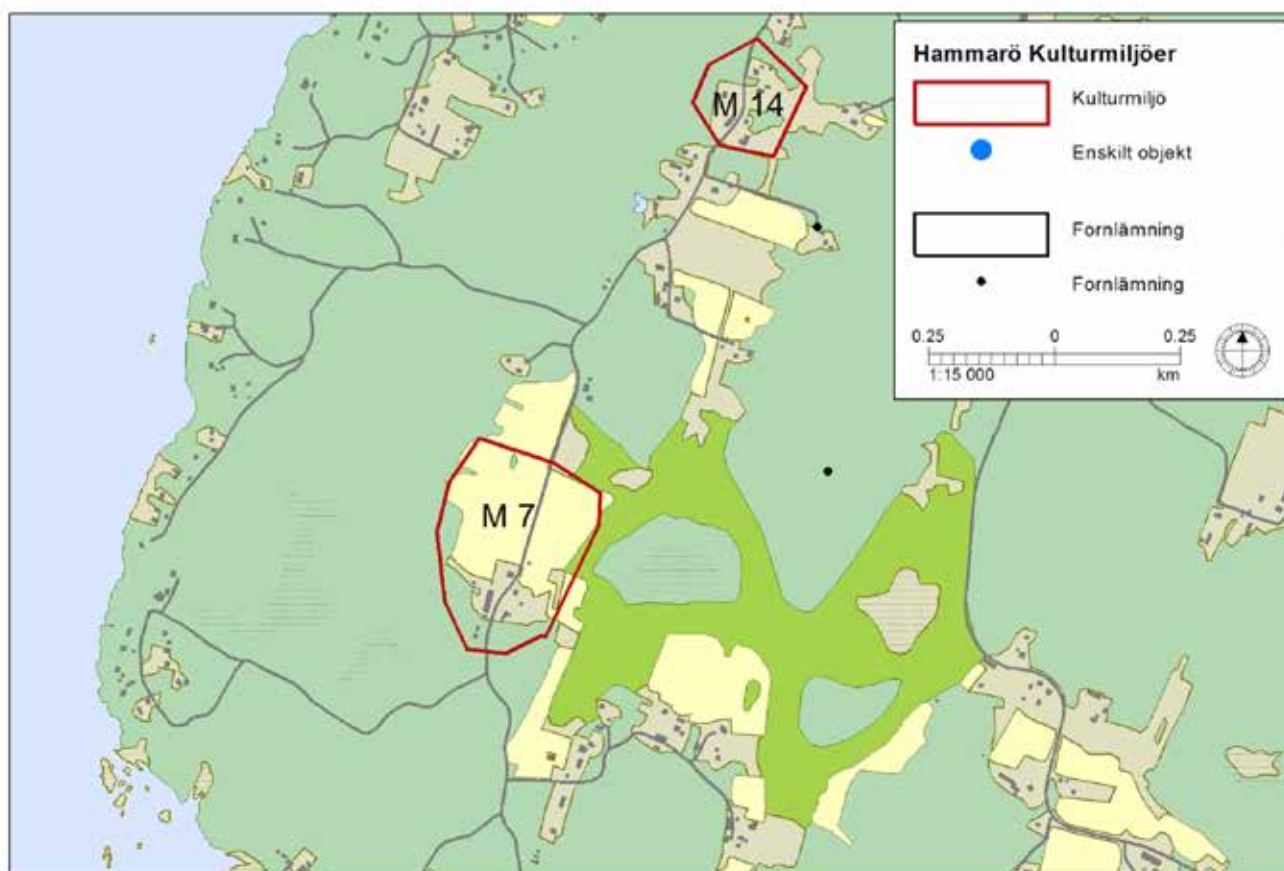

Uppfarten till mangårdsbyggnaden som skymtar bakom träden. Till vänster skymtar orangeriet och till höger ladugården.

Ladugårdens östra del med tegelstomme under höskullen. Till vänster skymtar ett mindre garage.

Miljö 7: Askhult

Askhult består av två mindre gårdsbildningar i ett öppet hävdat kulturlandskap beläget mitt på södra Hammarö.

År 1797 genomfördes storskifte på Askhults marker och då fanns bara en av gårdarna, Askhult 1:3 som ligger öster om vägen. Huset är troligen uppfört i slutet av 1700-talet och påbyggt omkring 1870. Det finns en kvarvarande ekonomibyggnad som troligen är uppförd på 1700-talet, men det har funnits många fler byggnader tidigare.

Bostadshuset på Askhult 1:2 är uppförd omkring 1865 och är renoverat på 1960-talet. Det ska ha funnits ett magasin som uppfördes omkring 1750 samt en lada uppförd 1934. Att det funnits byggnader tidigare än 1797 har inte kunnat bekräftas på karta. Däremot återfinns ägare i mantalslängder från 1758, men gården kan även vara äldre. Marken tillhörande Askhult 1:2 går ner till

strandkanten och där har tomter avstyckats till fritidshus.

I den norra delen av betesmarken ligger en före detta missionskyrka som uppfördes av Hammarö missionsförbund 1906. Idag är den ombyggd och fungerar som en konstnärsateljé.

Karaktärsdrag

Gårdarna ligger på var sida om huvudvägen som leder till Hammarös södra udde. Bostadshuset är båda i 1 ½ plan med sadeltak. Båda har segmentspröjsade lunettfönster under takfoten. Omfattningarna kring lunettfönstren är typisk för Hammarö. Askhult 1:3 har något smalare proportioner än 1:2 men de är också byggda under olika tidsepoker med olika ideal. Askhult 1:2 renoverades under mitten av 1900-talet och fick då fasaden klädd med asbestcementskivor (eternit). I kulturmiljöprogrammet 1990 bedömdes en redskapsbod tillhörande 1:2 som särskilt

Lagården som ligger strax söder om bostadshusen och tillhör Askhult 1:2

värdefull. Den boden beskrevs ha halmtäckt sadeltak och vara klädd med faluröd panel. Askhult 1:3 har endast renoverats delvis sedan slutet av 1800-talet. Några fönster har bytts ut. Man ersatte den äldre pardörren mot nuvarande entrédörr troligen på 1950-talet. Under en period fanns det, enligt äldre foto, en förstukvist. Till fastigheten hör även en bod i omålat liggtimmer från 1700-talets senare del. En dubbel bräddörr leder till vedskjulet och en enkeldörr med diagonal panel leder till magasinet. Det ligger en stor trappsten vid dörren och taket är täckt med bandplåt.

Värde

Askhult 1:3 är välbevarat med fina detaljer. Det andra huset har renoverats, troligen under

Timrat uthus tillhörande Askhult 1:3.

1960-talet, men vittnar ändå om tidigare utformning. Gårdsmiljön har samhällshistoriska och miljöskapande värden och utgör goda exempel på den äldre mindre gårdsbebyggelsen som har lång kontinuitet på södra Hammarö.

Förhållningssätt

Förtätning i dalgången bör undvikas men kan tillåtas om hänsyn tas till ovanstående värden och följande tillgodoses:

Ny bebyggelse bör inte placeras på de öppna markerna utan istället i skogskanterna runt om odlingsmarkerna. Detta för att inte minska de värden den agrara miljön besitter. Ekonomibyggnaderna bidrar starkt till det miljöskapande värdet och är därför mycket värdefulla att försöka behålla i den mån det går. Om det tillkommer

De två bostadshusen i Askhults by. Askhult 1:2 anas bakom björkarna är sedan 1960-talet klätt med asbestcementskivor. Askhult 1:3 är välbevarat med träpanel. Foto mot norrdöst.

nya byggnader i anknytning till jordbrukslandskapet bör de följa det traditionella byggnadsskicket för att på så sätt inte förtä miljöns historisk förankring.

Områdets karaktär och näringsinriktning gör det särskilt känsligt för varje form av ändrad markanvändning. Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och konstruktioner bör prövas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med läns museet.

Fortsatt hävd av markytor, vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1979-1985. Kulturhistoriska bebyggelseinventeringen Hammarö kommun.

Kartor

Hammarö J112-71-23 Häradsekonomiska kartan 1883-95 Rikets allmänna kartverks arkiv

Hammarö socken Askhult nr 1 Storskifte 1797 Lantmäteristyrelsens arkiv

Hammarö socken Askhult nr 1 Laga skifte 1854 Lantmäteristyrelsens arkiv

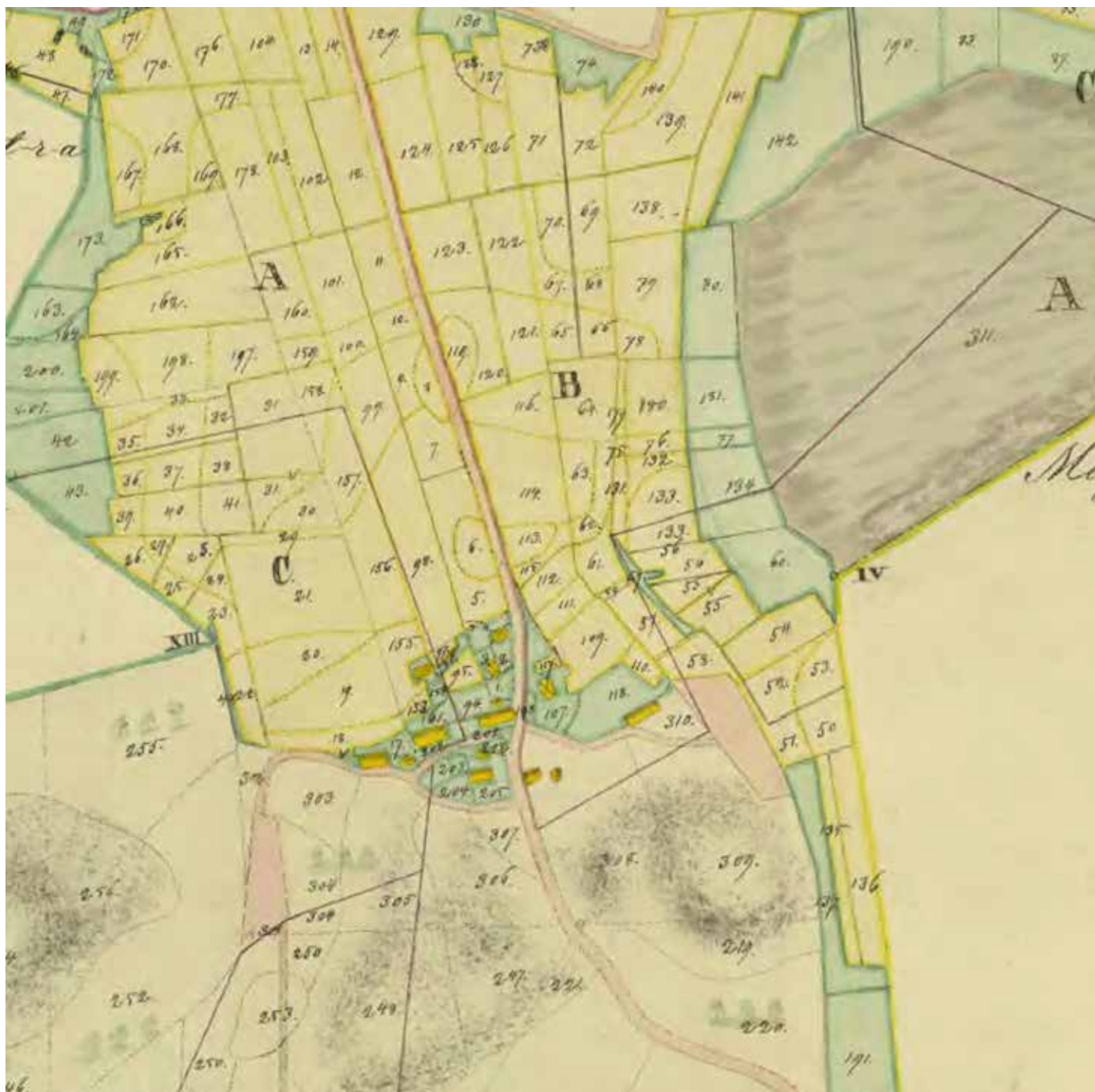
Läs mer

Kapitel 5 Nya tiden (1520 e Kr och tiden därefter)

Kapitel 8 Folkrörelser – Missionsförbundet

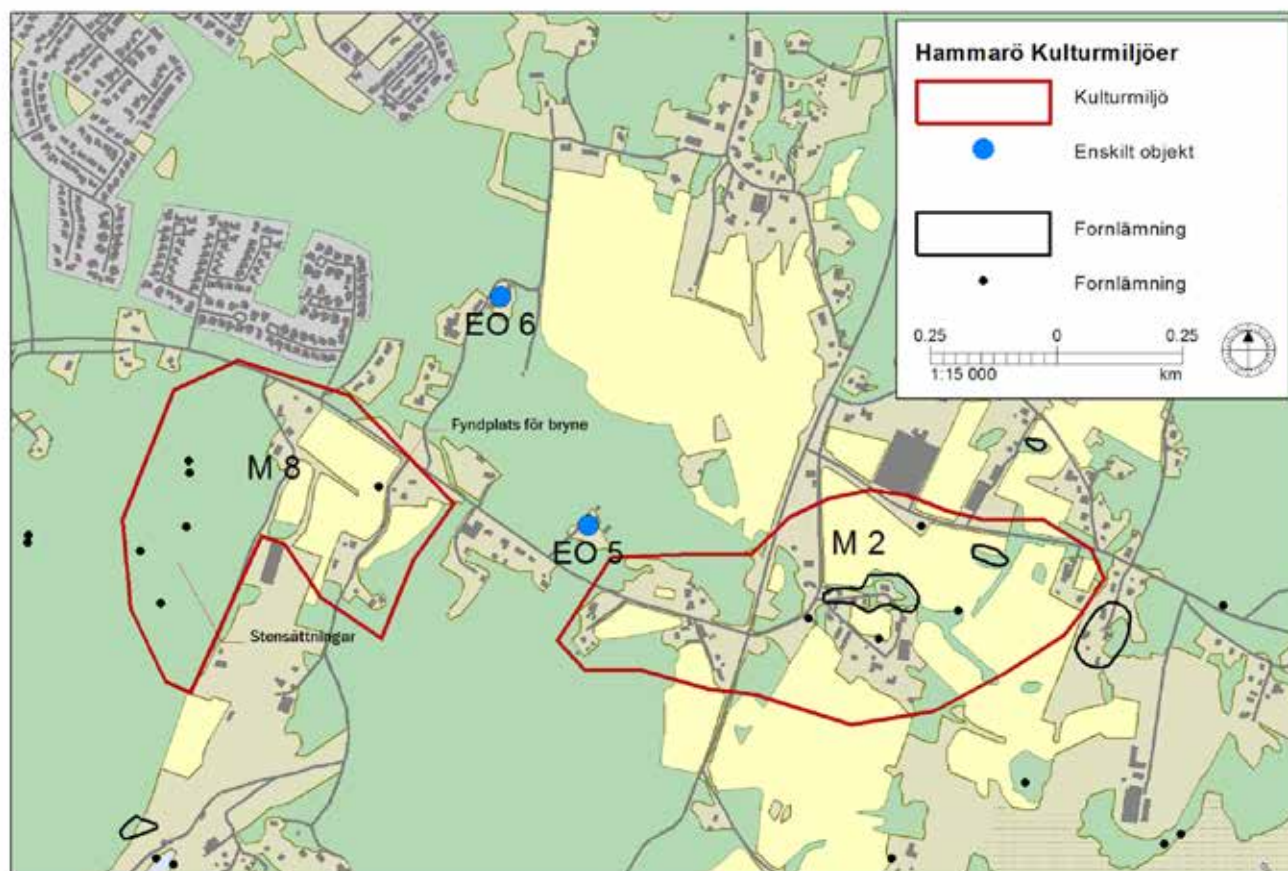

Askhult 1:3 är välbevarat med äldre träpanel, äldre fönster samt de, för Hammarö, typiska omfattningarna kring lunettfönstren under takfoten. Foto mot sydost.

Del av laga skiftes-karta från 1854. Vid tiden för laga skiftet fanns det en större mängd hus och ekonomibyggnader i Askhult. Man kan också se mängden tegar som åkermarken och skogen är uppdelad i. Källa: www.lantmateriet.se

Miljö 8: Bråten

Platsen för den tidigare gården och byn Bråten. Det finns skriftliga belegg för denna från 1500-talet, men de registrerade gravarna väster om gården pekar på bosättningar redan från yngre bronsålder eller äldre järnålder – det är möjligt att detta var ett av de områden på Hammarö som befolkades tidigast.

Strax söder om Hovlandavägen och mellan vägarna som leder söderut mot Hästviken ligger platsen för den tidigare gården och byn Bråten. Gården är belagd från 1540 och den tidigaste kartan över hemmanet Bråten är från 1725. Enligt lagaskifteskarta från 1852 låg det en by mellan dagens två gårdar Bråten 1:61 och 1:63.

I området Hästviken-Bråten genomfördes en kulturmiljöutredning 2006. Utredningsområdet omfattar områden runt östra delen av Hovlandavägen och berör hemmanet Bråten och Kärrängen samt delar av Östra och Västra Hovlanda, Klöverud och Hallersrud. Området omfattar spridd bostadsbebyggelse samt äldre åkermark som idag nyttjas som betesmark och

hästhagar, och avslutas i söder med Hästviken där det tidigare funnits tegelproduktion och en slip för större båtar. Idag brukas större delen av dalgången från Hästviken upp till Hovlandavägen till en omfattande hästverksamhet.

Utredningen 2006 innebar en totalinventering av samtliga byggnader i området och de värderades efter ett graderingssystem 1A-1C, där 1A är den högsta klassen, likställd med byggnadsminne. 1B är byggnader som bedöms som särskilt värdefulla från kulturhistorisk synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär. Inventeringen resulterade i två 1B-byggnader, 16 1C-byggnader samt tre miljöer med högt kulturhistoriskt värde. De tre miljöerna är sommarstugeområden vid Bryngelsnäs och Påsudden, Västra Hovlanda samt den ovan nämnda platsen för den gamla gården Bråten.

Karaktärsdrag

Vid en mindre björkallé väster om Hästviksvägen har en trolig husgrund påträffats som kan

utgöra den äldsta bebyggelsen på platsen. Den äldre gårdsstrukturen syns tydligt på 1725 års karta. Huvudstrukturen är fortfarande synlig i terrängen bland annat genom den äldre åkermarken runt den ursprungliga gårdstomten. Björkallén som sträcker sig nordväst från ursprungliga platsen markerar troligen en gammal vägsträcka eller fägata mellan gården och betesmarken. Ytterligare en rest av strukturen är stengärdesgården som troligen markerar 1700-talsgårdens gräns mot väst.

Värde

Området har stort kulturhistoriskt värde då det är en plats med en lång jordbrukshistoria där strukturerna är relativt oförändrade. Detta ger också miljön ett kontinuitetsvärde. Trots att bostadshusen förändrats berättar de om tidigare byggnadsskick och har tillsammans med ekonomibyggnaderna ett miljöskapande värde.

Förhållningssätt

Fornlämningarna omfattas av Kulturmiljölagen 1988:950 KML. Tillstånd till markarbeten här prövas av länsstyrelsen.

Till skydd för kulturmiljön bör i översiktsplan anges att området, med hänvisning till bestämmelserna i Kulturmiljölagen kapitel 1 och 2, inte ytterligare bör bebyggas.

Då huvudstrukturen från den äldre gårdsstrukturen fortfarande är synlig i terrängen bör detta beaktas vid en eventuell exploatering.

Vidare förtätning av området kan också resultera i att karaktären av äldre jordbruksbygd förvanskas och går förlorad. Eventuell ny bebyggelse bör placeras med hänsyn till befintlig bebyggelsestruktur där utrymme ges runt varje enhet. Byggnadsvolym, takform och material bör anpassas till befintlig bebyggelse.

Fortsatt hävd av markytor, vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljös och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Den fördjupade översiktsplanen som vann laga kraft 2015-10-16 tar ovanstående kulturmiljö i beaktande och föreslår inte ny bebyggelse inom miljön.

Källor

2001. Annie Johansson & Martin Karlsson. *Särskild arkeologisk utredning vid Bråten*. Internrapport 2001:4.
2007. Carina Johansson och Katherine Bless Karlsen. *Kulturmiljöutredning Hästviken-Bråten 2006*. Rapport 2007:2.

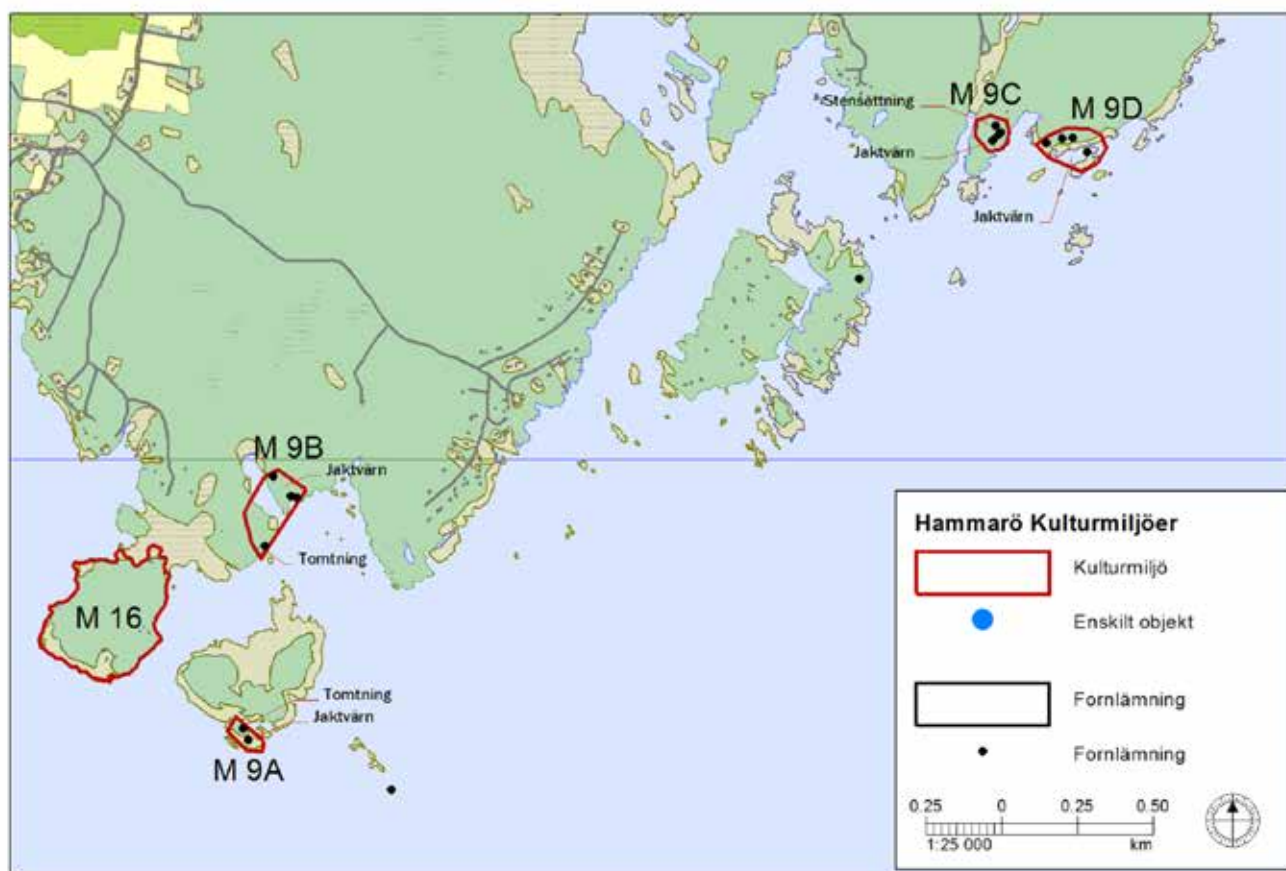
Läs mer

Kapitel 3 Sten-, brons- och järnålder
Kapitel 5 Nya tiden (1520 e Kr och tiden därefter)
Miljö 2: Östra och västra Hovlanda
Enskilt objekt 5: Västra Hovlanda 1:17
Enskilt objekt 6: Bråten 1:57

Björkallén som kan utgöra en äldre vägsträckning eller fägata.

Miljö 9: Sydöstra Hammarö

Längs den södra och sydöstra kusten av Hammarö finns ett flertal objekt som utgör goda representanter för en av Hammarös tydligaste maritima karaktärer nämligen fiske och jakt. Dessa objekt består av lämningar efter tomtningar och skären/jaktvärn.

Flera av dessa lämningar – tomtningarna – utgör fornlämningar och skyddas därför genom kulturminneslagen. Tomtningarna kan bidra till förståelsen kring fiske och jakt i Vänerområdet under historisk tid. Sannolikt är dessa äldre än de fiskebodas som finns representerade kring ett flertal platser på själva Hammarön och som går att relatera till specifika hemman. Tomtningarna döljer sin historia på ett annat sätt. När var de i bruk och vilka brukade dessa enkla bodar? Användes de till fiske eller även till jakt? Vilken funktion hade de, utgjorde de övernattningsbodas eller förvarade man sin utrustning här?

Alla de påträffade jaktvärnen ligger inom tre

skilda hemman vars gårdar ligger i norra delen av Hammarö. Möjligen berättar detta vilka som jagat sjöfågel i området under 1800- och 1900-talen. Vid inventeringen kom jaktvärn endast att påträffas i den här delen av kommunen vilket säkerligen inte representerar den tidigare geografiska spridningen av sjöfågeljakten. Snarare är det sannolikt ett resultat av att många andra platser under senare tid tagits i anspråk av bebyggelse av skilda slag. Sannolikheten att dessa ömtåliga lämningar skulle komma att förstöras i samband med anläggandet av tomter tillhörande bebyggelsen får ses som mycket stor. Namn såsom Andholmen och Anskär indikerar också att jakt på sjöfågel tidigare förekommit inom andra delar av kommunen.

I denna kulturmiljö ingår:

9 A och B) Skallholmarna, Bränneholme och Östra Löten. Tomtningar och jaktvärn.

9 C) Västra Möviken. Jaktvärn och en tomtningssliknande lämning.

9 D) Östra Möviken. Jaktvärn och äldre härdar.

Karaktärsdrag

Inom Skallholmarna, Bränneholme och Östra Löten finns två tomtningar vilka utgörs av enkla vallar av sten. Tomtningen på Skallholmarna verkar ha haft en eldstad eller spis i anslutning till vägglinjen. I området finns även ett flertal jaktvärn riktade mot vattnet. Jaktvärnen liksom en av tomtningarna ligger inom hemmanet Nollgårds ägor.

Vid Västra Möviken finns jaktvärn samt en tomtningssliknande lämning vilka ligger inom hemmanet Larbergs ägor.

Vid Östra Möviken finns jaktvärn samt äldre härdar vilka skulle kunna sättas i samband med jakten. Lämningarna ligger inom hemmanet Östanås.

Värde

Inom området finns flertalet av de lämningar i form av skåren/jaktvärn och tomtningar som påträffats på Hammarö. Dessa lämningar berättar om fiskets och jaktens betydelse för Hammaröborna under historisk tid. De på Hammarö påträffade tomtningarna utgör en unik lämningstyp, då sådana tidigare inte påträffats i Sveriges inland.

Förhållningssätt

Lämningarna bör dessa vårdas och hållas fria från vegetation för att om möjligt undvika nedbrytande förlopp.

Om bebyggelse tillåts alltför nära en tomtning eller ett jaktvärn riskerar dessa att "plockas sönder" av okunskap. De öar och de kuststräckor som är bebyggda saknar dessa lämningstyper, medan terrasser, rabatter och gångstigar anlagts av löst stenmaterial. Av detta kan man dra slutsatsen att eventuella lämningar och deras stenmaterial använts som byggmaterial vid senare tids byggnationer. I området finns ett flertal rekreationsstigar med tillhörande rastplatser. Nya rastplatser med tillhörande grillplatser bör i likhet med ovan inte anläggas i lämningarnas absoluta närhet.

Källor

2014. Björn Wallbom och Lena Thor. Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.

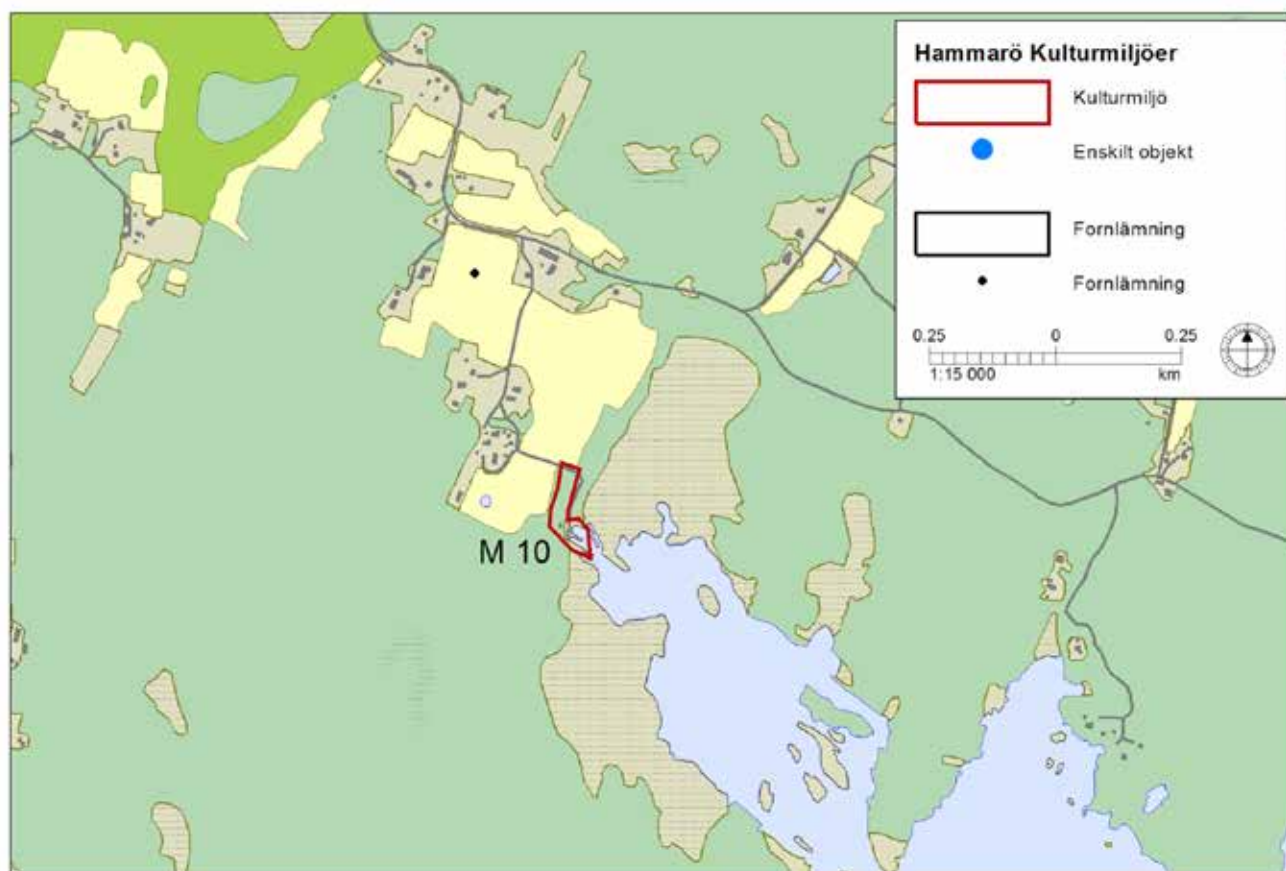
Läs mer

Tema: Fisket

Skåre/jaktvärn. Foto: Värmlands museum

Miljö 10: Fiskvik

I Fiskvik finns fiskebodas, fiskelägesbelägg från laga skifteskarta 1859 men även hamnbelägg från samma karta. Aktiv hamn än idag.

Karaktärsdrag

Vid Fiskvik fanns enligt laga skifteskarta år 1859 ett fiskeläge samt en båtplats tillsammans med en sand- och lertäkt. Här finns idag fiskebodas samt småbåtshamn där båtar av alla de slag är talrika under sommarhalvåret.

I Fiskvik finns även en hitflyttad fiskarstuga med oklar historia. I Värmlands Museums arkiv finns en beskrivning av en annan, idag riven, fiskarstuga i Fiskvik, nedtecknad av Maja Eriksson 1930:

"Läge: Belägen i skogsbrynet, alldeles vid sjön.

Exteriör: Stugan utvändigt brädfodrad, rödfärgad, men färgen har bleknat. Vita knutar. Stugan med en förstuga framför det egentliga rummet, inga utknutar

till denna, men till själva rummet, fast de nu döljas under brädorna.

Interiör: Framsidan belägen åt norr, ingången på denna sida. Först förstugan med ett skaffer, därifrån kommer man medelst en steg upp på vinden. Själva stugan endast ett rum. Två fönster åt v & s. Spis på väggfast skåp efter norra väggen. Taket målat. Blommiga tapeter. Under dessa flera lager blommiga tapeter spända på papp. Spisens kåpa nu grönmålad men kritad under.

Historik (Efter en sagesman, uppfödd därstädes): Fönstrena i stugan äro gamla. Jag tror 60 år, och jag minns inga andra. Jag vet ej, hur gammal den är, min mor bodde där även under sitt första äktenskap. Brädfodringen, som är ny, satte vi upp på 1880. Det var brädfodring förut, men den var då gammal. Spisen är den samma, fast det är fyr insatt(?), och vi hade långspis. Golvet la' vi nog om, men taket är det gamla. Vi hade vedskjul på östra sidan om stugan, men de, som kom efter oss, tog bort det."

I hamnen finns däremot två fiskebodar. De utgörs av relativt enkla konstruktioner i trä, med plåtklädda sadeltak och vilar på syllstenar. Här återfinns inga tecken på gistgårdar, men däremot har några av tallarna skador efter vajrar vilka enligt båtägare i hamnen ska ha nyttjats för torkning av nät.

Värde

Hamn med kontinuitet från åtminstone 1859. Förutom själva viken med bryggor finns också ett par fiskebodar och en hitflyttad fiskarstuga som speglar detta. Här liksom vid andra mindre hamnar belyses fiskets betydelse om än i en enklare form än i de komplexa fiskelägena vid Brännäs och Skansviken.

Förhållningssätt

När det gäller bebyggelsen gäller det att hålla undan markvegetation så att den inte kommer för nära, ha koll på taken och se till att fukt och röta inte uppstår i konstruktionerna. Det är viktigt att platsen fortsatt nyttjas och därmed utgör en levande miljö. Möjligheterna att platsens historia och anläggningarna lever vidare ökar genom ett aktivt brukande.

Småbåtshamnen. Foto: Värmlands museum

Eventuell nybyggnation bör ske i förhållande till bodarnas placering i terrängen och anpassas till de befintliga bodarna vad gäller skala och materialval. Eventuellt oklara ägoförhållanden kan resultera i minskad vilja att underhålla och vårda bebyggelsen.

Källor

2014. Wallbom, Björn och Thor, Lena. 2014. Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.

Kartor

17-hä-99. 1859. Laga skifte. Fiskvik. Lantmäterimyndighetens arkiv.

Läs mer

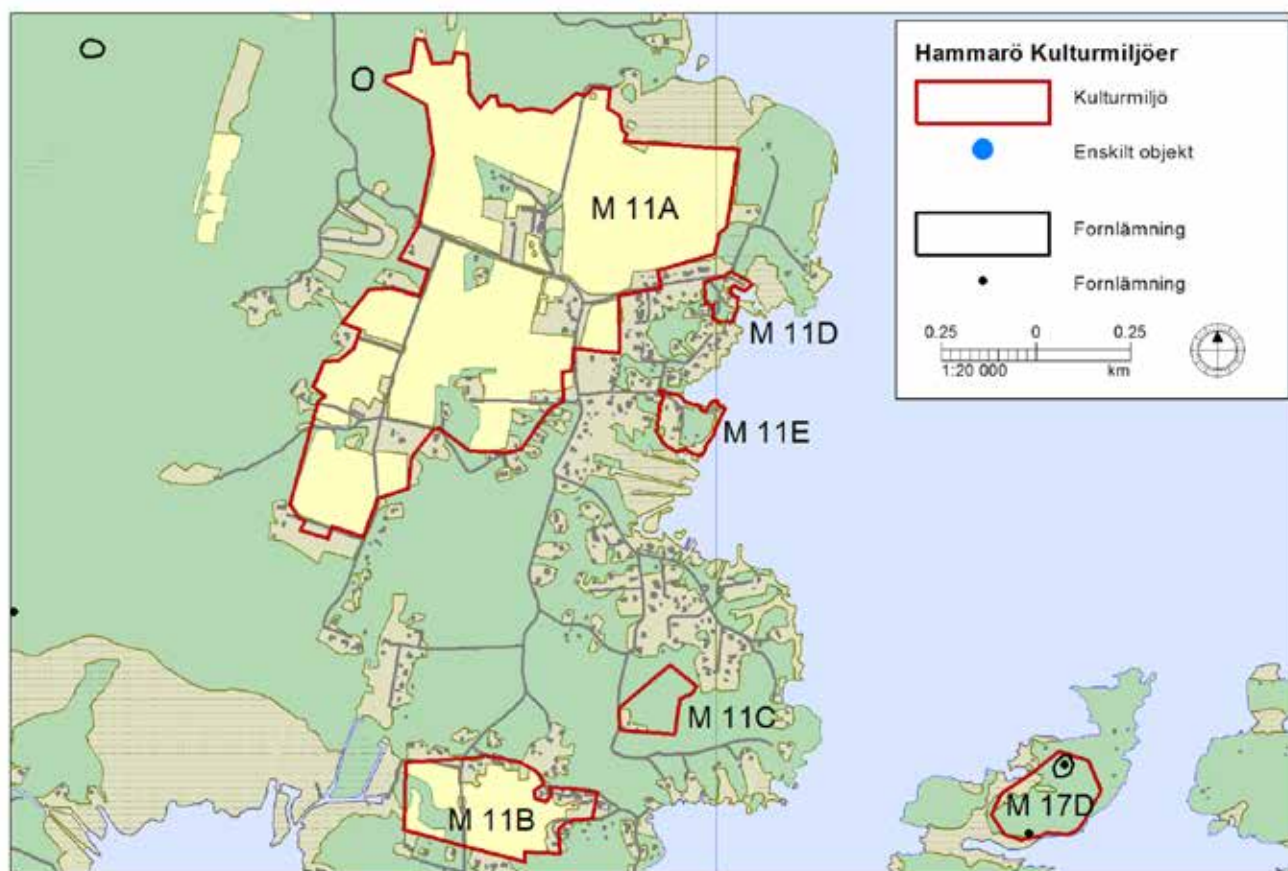
Kapitel 5 Nya tiden (1520 e Kr och tiden därefter)

Tema: Fisket

Den hitflyttade fiskarstugan.

Miljö 11: Rud

Rud utgör ett relativt stort område som ligger på Hammarös nordöstra kust. Området utgörs av öppet hävdat kulturlandskap i norr, skogsområden i söder med fritidshusbebyggelse, samt fiskelägen i öster. Väster om Rud finns ett större parti skog som numera utgör ett friluftsområde i direkt anknytning till Kilenegårdens friluftsanläggning. Öster om ligger Sättersholmarna som är ett naturreservat.

I denna kulturmiljö ingår:

- 11 A) Norra Rud och Toverud. Jordbrukslandskap med bebyggelse och andra lämningar som är kopplade till den sammanhängande odlingsmarken.
- 11 B) Holken. Jordbrukslandskap med bebyggelse och andra lämningar som är kopplade till odlingsmarken.
- 11 C) Torpmiljö vid Ängen från mitten av 1800-talet.
- 11 D) och 11 E) Brännäs och Skansviken. Fiskelägen.

Historik

Jordbruksbebyggelsen

'Rud' som namnsuffix är vanlig förekommande över hela Hammarö, liksom även i övriga Värmland, Dalsland och norra Västergötland. Rud betyder "röjd mark" och markerar jordenheter som tillkommit genom röjningar under medeltiden. I området fanns en frälsegård som nämns i medeltida diplom 1509 och efter den gården har Rud fått sitt namn. Granngårdarna Toverud nämns i ett medeltida diplom 1486 och Rudstorp första gången år 1600. Rudstorp benämns såsom ett klostertorp men övergår sedan till ett skattehemman. På en karta från 1697 är de tre gårdarna placerade i en triangel: Toverud i väster, Rudstorp i norr, Rud i öster. År 1799 gjordes storskifte och då slogs Rud och Rudstorp samman och utgjorde därefter ett hemman. Där frälsehemmanet Rud en gång låg finns på kartan från 1799 en byliknande samling gårdar. De var

fyra till antalet och placerade på rad längs bygatan. Idag ligger det tre hus på platsen; Rud 4:214, 4:205, 4:218. Inägomarken, det vill säga den uppodlade åkermarken och ängsmarken, låg i direkt anslutning till gårdarna i den norra delen av hemmanet. Därifrån sträckte sig vägar söderut till den obrukade utmarken i söder. Dessa vägar har samma sträckning som i dagens vägnät.

Någon gång innan sekelskiftet 1800 uppfördes soldattorp söder om den byliknande samlingen i Rud och även öster om Toverud. Soldattorpet i Toverud finns kvar om än om- och tillbyggt.

Den södra delen av hemmanet bestod fram till mitten av 1850-talet mestadels av skogsmark och utmark. Vid tiden för laga skiftet 1850 uppstod det nya gårdar i detta område, men det tillkom även fler gårdar runt bybildningen i norra delen (Rud 4:184) samt vid vägen mot Skansviken (Rud 4:73). I slutet av 1800-talet tillkom ytterligare gårdar i Holken och Ängen. I Toverud förändrade inte laga skiftet landskapet såsom det gjorde i Rud och Rudstorp. Strukturen av centralt belägna gårdar med omgivande åkermark var vid mitten och slutet av 1800-talet detsamma, även om antalet gårdar ökade något.

Isbingar i Skansviken.

Fiskelägena

Fisket har för Hammaröbor i äldre tid haft lika stor betydelse som jordbruket, både för den egna mathållningen och för att fångsten kunde säljas. Fiskerätten gav generellt alla boende på Hammarö rätt att fiska vid öppna stränder, men vikar och sund hade ofta en bestämd ägare. Notvarp, och fasta fisken i form av katsor, har funnits över hela Hammarö. Vid ett notvarp bör vattnet vara djupt med jämn och slät botten och stranden vara en berghäll som sluttar ner mot vattnet. I Rud har det funnits tre notvarp vilka har betraktats som gemensamma för hela hemmanet. På kartan från laga skifte år 1850 är två av dessa notvarp, Bodstaviken (dagens Skansviken) och

Torkställning vid Skansviken.

Torp vid Ängen.

Brännäs, markerade som allmänningar. Även i Kiviken, i norra delen av Ruds och Rudstörps hemman har fiske bedrivits med notvarp. I lagaskifteshandlingarna från 1850 står att läsa om allmänningarna i Skansviken och Brännäs att de var "gemensamma fiske- och lastageplatser". På 1799 års karta finns inga sådana markeringar, men däremot finns en väg markerad från gården Rud ned till Brännäs vilket skulle kunna indikera att åtminstone fiskeläget vid Skansviken varit i bruk även under 1700-talet och möjligen tidigare än så.

Eftersom hemmet ofta legat nära fiskeläget på Hammarö har sjöbodan med bostadsinredning inte varit nödvändigt. Vid allmänningarna i Skansviken och Brännäs finns fiskelägen där fisket utgick från och där redskap förvarades. Vid fiskelägena har de förhållandevis små och enkla båtarna förtöjts, antingen genom att dras upp på land eller förtöjas vid brygga eller stenpir.

Fritidshusbebyggelsen

Från 1900-talets början förändrades Rud genom att stora delar av jordbruksmarken och skogen styckades av och fritidshus uppfördes. Eftersom fritidshusen inte främst byggdes för att nyttja marken för odling så kunde de byggas i områden där det var sämre jord. Därför började mark styckas av även i de södra delarna av hemmanet samt utmed stränderna där marken inte var lämplig att bruka. Under 1910-30 uppfördes ett mindre antal sommarvillor i sjönära lägen med utsikt över vattnet. År 1912 uppfördes en grosshandlarvilla i nationalromantisk stil på Stenudden (Rud 4:208).

På 1960-talet skedde ett intensivt byggande

Torp vid Brännäs.

av sommarstugor i Rud. Små sjönära tomter avstyckades i Brännäs, Skansviken, Ängen samt söder om Holken. I Ängen uppfördes ett större antal sommarstugor i ett enhetligt utförande med små lådformade stugor på plintar med stockpanel och takpapp. Under de senaste decennierna har även modern bebyggelse tillkommit. På grund av närheten till Skoghall och Karlstad i kombination med attraktiva, sjönära lägen samt kommunalt VA, har gjort att många fritidshus har blivit åretrunthus.

Karaktärsdrag

Kring Norra Rud och Toverud finns ett jordbrukslandskap med bebyggelse och andra lämningar som är kopplade till den sammanhängande odlingsmarken som sträcker sig från Kiviken i norr till Toverud i söder. Miljön innefattar småskaliga gårdsmiljöer med bostadshus och ekonomibyggnader. Kontinuiteten i landskapet förstärks av att vissa gårdar ligger på samma platser som tidigare bebyggelse. De tre ursprungliga gårdarna Toverud, Rud och Rudstorp som kom att ge upphov till bybildningarna i Toverud och Rud ligger inom området.

Vid Holken finns ett jordbrukslandskap med bebyggelse och andra lämningar som är kopplade till odlingsmarken. Bebyggelsen består av tre gårdar från mitten och slutet av 1800-talet (Rud 4:179, 4:286, 4:176). Miljön visar hur ny odlingsmark och gårdar uppstod i samband med laga skiftet år 1850.

Ängen (Rud 4:100) är ett torp från mitten av 1800-talet med tillhörande jordkällare och fähus. Kring tomten finns lämningar i form av en stengärdesgård och odlingsröse. Stengärdesgården

Bodar vid Skansviken.

har hägnat in odlingarna för att stänga ute djuren vilka gått på skogsbete.

Skansviken och Brännäs hör till de få platser i länet som idag rymmer lämningar efter det tidigare allmänt omfattande allmogefiske som bedrivits utmed hela norra vänerkusten. De färluröda eller omålade byggnaderna och övriga konstruktioner erinrar om fiskets betydelse för

Hammaröbornas utkomstmöjligheter i gången tid. Vid Skansviken och Brännäs finns bryggor och pirar, gistgårdar, "stäggelsta" med torkställningar för nät, skjul och bodar för redskap, isbingar samt stenkällare för fångstens omhändertagande och förvaring. Tidsmässigt sträcker sig byggnader och konstruktioner från 1800-talets andra hälft fram till våra dagar.

Bodar och småbåtshamn vid Skansviken.

Bodar vid Brännäs.

Värde

Områdets främsta värden ligger i den äldre jordbruksbebyggelsen i kombination med fiskebodarna/lägena.

Fiskelägenas kulturhistoriska värde ligger dels i den samlade genuina småskaligheten, dels i de enskilda välbevarade lämningarna. Isbingar räknas numera till sällsyntheterna i värmändskt byggnadsbestånd och ger tillsammans med övriga kulturelement en inblick i ålderdomligt byggnadsskick och arbetsförhållanden inom en försvinnande näringsgren.

Befintligt slingrande vägnät har en ålderdomlig karaktär och vissa delar kan följas till slutet av 1700-talet medan andra delar kom till under 1800-talet.

Den tidiga fritidsbebyggelsen har ett kulturhistoriskt värde i sig och dessutom påverkar den i regel inte heller den agrara karaktären i landskapet.

Trycket är hårt på området vad gäller tillkommande bostäder och ytterligare förtätning riskerar att förminska de värden som finns samt förståelsen för det tidigare landskapets utseende.

Förhållningssätt

Ovan utpekade kulturmiljöer utgör en resurs för Rud och kan bidra till att öka attraktionsvärdet för de boende i området. De ovan nämnda kulturmiljöerna har inlemmats i den fördjupade översiktsplanen.

Några viktiga punkter att ta fasta på är att ny bebyggelse inte ska placeras på de öppna markerna utan istället i skogskanterna runt om odlingsmarkerna. Detta för att inte minska de värden den agrara miljön besitter. Vidare så bör inte ny bebyggelse placeras för nära gårdarna från mitten av 1800-talet. De har historiskt sett varit placerade antingen som solitärer eller i grupper om två till fyra intill åkermark. Om det byggs för nära dem förlorar gårdarna sitt sammanhang och den tydliga koppling som finns mellan gårdsmiljö och odlingsmark. I kulturmiljöutredningen framhävs också vikten av att behålla den fria sikten i det öppna landskapet mellan Toverud och Rud.

Vägsträckningar bör behålla sin nuvarande utformning och endast mindre justeringar bör förekomma vid eventuella förändringar.

Vid Skansviken och Brännäs bör såväl befint-

liga byggnader som angränsande markytor och så långt möjligt övriga fasta konstruktioner tillförsäkras skydd genom detaljplanebestämmelser. Som komplement till den generella lovplikten bör utökad bygglovsplikt införas samt marklovsplikt för schaktning och fyllning. Häröver bör skyddsbestämmelser och rivningsförbud övervägas. Vad gäller vård och underhåll är det viktigt att hålla undan markvegetationen så att den inte kommer för nära, ha koll på taken och se till att fukt och röta inte uppstår i konstruktionen. Det är viktigt att platsen fortsatt nyttjas och därmed utgör en levande miljö. Möjligheterna att platsens historia och att anläggningarna lever vidare ökar genom ett aktivt brukande. Eventuell nybyggnation bör ske i förhållande till bodarnas placering i terrängen och anpassas till de befintliga bodarna vad gäller skala och materialval. Vid fiskelägena finns många ägare varför det kan vara svårt att komma överens om inriktningen vad gäller vård och underhåll. Områdets karaktär och speciella näringsinriktning gör det särskilt känsligt för varje form av ändrad markanvändning. Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och konstruktioner bör prövas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseet.

Fortsatt hävd av markytor samt vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Besöksinformation och skyltning görs i samarbete med Hammarö kommun och länsmuseet.

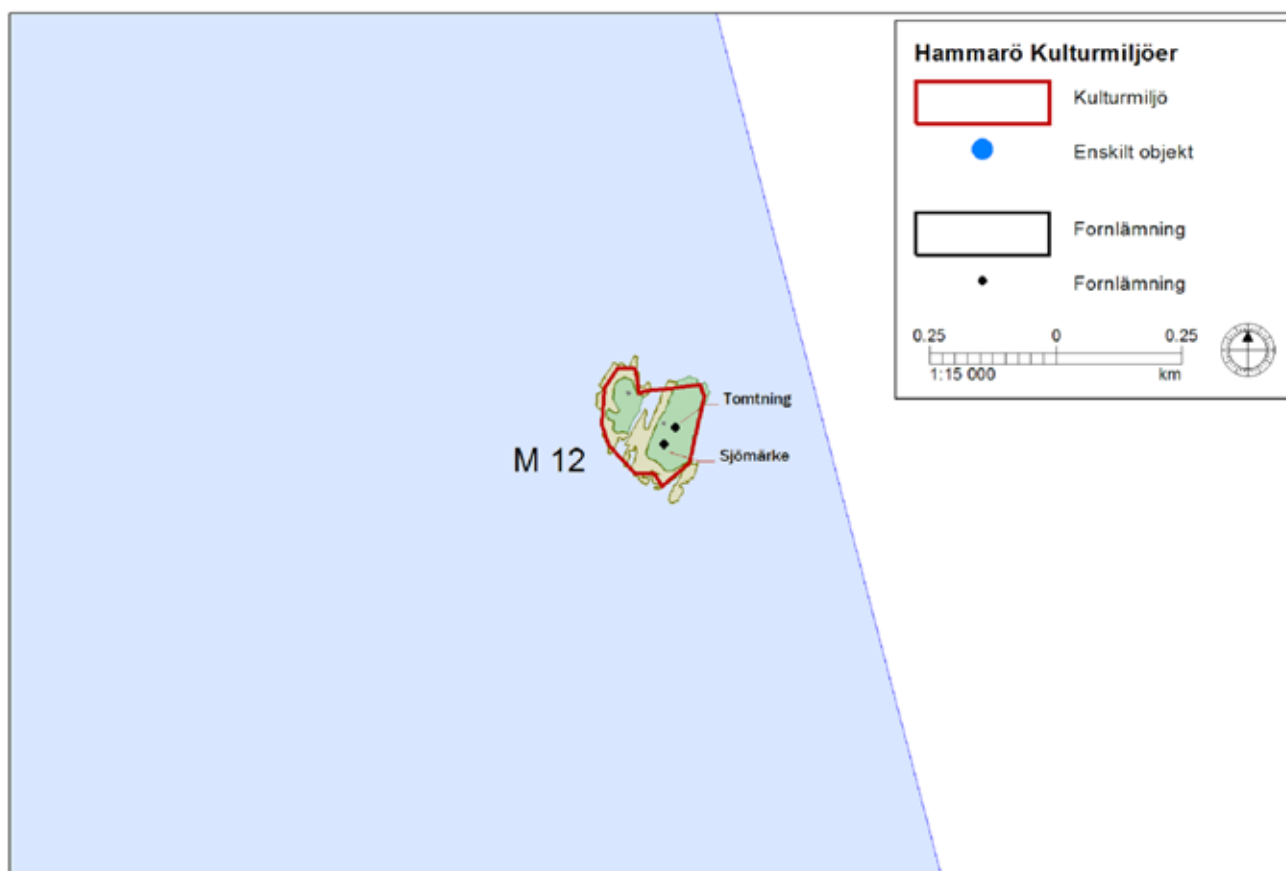
Källor

- 2012. Erika Persson och Björn Wallbom. Kulturmiljöutredning vid Rud. Rapport 2012:46.
- 2014. Björn Wallbom och Lena Thor. Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.

Läs mer

Kapitel 5 Nya tiden (1520 e Kr och tiden därefter)
Kapitel 6 Reformen och utveckling – Sommarnöjen
Kapitel 10 Fritidshus
Tema: Fisket
Enskilt objekt 12: Grosshandlarvillan på Stenudden – Rud 4:208

Miljö 12: Timmerköjan

Den i sydost mest avlägsna delen av Hammarö kommun har haft betydelse för sjöfarare under lång tid. Här finns sjöledsmarkeringar av varierande slag och ålder liksom lämningar och bebyggelse som speglar Timmerköjan som övernattningsställe för sjöfarare och fiskare från olika tider.

Namnet Timmerköjan går tillbaka på en äldre form - Timmerö-Kidön - och uttalades Timmerötjöja liksom Söö-Kidön uttalades Söötjöja. Moa Jonsson, Hammarö, skriver:

”Erland Rosell skriver i sin bok *Ortnamn i Värmland* sid 21: Som ett ”Lillön” torde också namnet Kidön, med det ålderdomliga uttalet ”tjööj’a”, fungera (Kid’ getunge, killing). Intill ögruppen Timmeröarna ligger den lilla Timmerö-Kidön, och intill den nyssnämnda Söön den för bete inte lämpade Söö-Kidön. Uttalen ”sö`tjöja” och ”timm`retjöja” har på kartor och sjökort resulterat i namnformer som Söökojan respektive Timmerkojan.

I *Hammarö – En hembygdsbok* skriver Jöran Sahlgren om *Ortnamn i Hammarö socken* på sid 179: ”Sydväst om Västra Söön ligger en holme med namnet Köjan, och söder om Östra Söön ligger holmen och fyren Sökojan. En tredje Köja har på ekonomiska kartan 1887 fått det underliga namnet Timmerkojan. På Sökojan ligger en fyr, som på sjökortet fått det vanställda namnet Söökojan. En språklig okunnig kartritare har tydligen trots uttalet med begynnande tje-ljud trott, att köja var ett dialektalt uttal av riksspråket koja.

Själv har undertecknad kontaktat Birgit Falck-Kjällquist, tidigare arkivchef vid Dialekt- ortnamns och folkminnesarkivet i Göteborg, som skrivit ett antal böcker om ortnamn i Sverige, inte minst om kustnamnen i Värmland och Bohuslän. Om det aktuella namnproblemet skriver hon: ”Ja visst är den där tolkningen av koja- namnen sedan länge underkänd i namnforskarkretsar. Skälet till att namnet -kojan på sjökortet fortfarande skrivs som det gör är att sjöfartsverket i äldre tid trodde att en förändrad skrivning av namnet på fyren skulle ha ställt till problem för navi-

gationen.”

Hon hänvisar också till Jöran Sahlgren i Hammaröboken ovan.

Karaktärsdrag

Vid Timmerköjans östra ö finns en gammal fiskebod som enligt uppgift tidigare fungerat som lakstuga, det vill säga en liten stuga på medar som drogs ut på isen där man kunde sitta och fiska genom ett hål i golvet. Lämningar efter en liknande stuga har tidigare påträffats i skogen vid Hästviken. I stugan på Timmerköjan har besökare ristat sina namn och årtal för deras besök. Fiskeboden har sadeltak lagt med sinuskorrugerad plåt, panel med urlakad rödfärg och den vilar på en grund av natursten. Boden har två rum, ett yttre och ett inre.

En föregångare till fiskeboden ligger i en sänka mellan klipphällar i ett vindskyddat läge och utgörs av en kallmurad tomtning. Ingen eldstad kunde konstateras, men tomtningen har sannolikt använts för övernattnig.

På den högsta punkten med utsikt mot öppna sjön ligger ett äldre kummel av kallmurade naturstenar som sannolikt varit konformat när det en gång var i bruk.

Fyrens trappa. Foto: Värmlands museum

På den västra ön uppläts en tomtplats för en sommarstuga under 1940-talet. Stugan verkar dock äldre och det är möjligt att detta bara var tidpunkten för tomtavstyckningen. Idag är stugan kraftigt renoverad och försedd med ny panel, falsat plåttak, nya fönster och en stor vidbyggd terrass. På samma ö finns ett vitmålat kummel i betong.

Timmerköjans fyr som stod här till 2000-talets början tändes första gången den 16 augusti 1940. Den fungerade som ledfyr till Söököjans fyr. Den välbevarade fyren utgjordes av en liten enkel funktionalistisk fyr av plåtkur med mast och lykta. Idag återstår bara den gjutna trappan med tre steg.

Tomtning. Foto: Värmlands museum

Värde

Den i sydost mest avlägsna delen av Hammarö kommun har haft betydelse för sjöfarare under lång tid. Här finns sjöledsmarkeringar av varierande slag och ålder liksom lämningar och bebyggelse som speglar Timmerköjan som övernattningsställe för sjöfarare och fiskare från olika tider.

Förhållningssätt

När det gäller bebyggelsen gäller det att hålla undan markvegetation så att den inte kommer för nära, ha koll på taken och se till att fukt och röta inte uppstår i konstruktionen. På samma sätt bör kulturlämningar vårdas och hållas fria från vegetation för att om möjligt undvika nedbrytande förlopp.

Om bebyggelse tillåts alltför nära befintlig tomtning och kummel riskerar dessa att ”plockas sönder” av okunskap. De öar och de kuststräckor som är bebyggda saknar dessa lämningstyper, medan terrasser, rabatter och gångstigar anlagts av löst stenmaterial. Av detta kan man dra slutsatsen att eventuella lämningar och deras stenmaterial använts som byggmaterial vid senare tids byggnationer.

Området är sedan 1980-10-20 avsatt som naturreservat enligt Miljöbalken. Tillstånd till förändringar prövas av länsstyrelsen.

Till skydd för kulturmiljön bör i översiktsplan

anges att området med hänvisning till beslut om naturreservat inte bör bebyggas.

Områdets karaktär gör det särskilt känsligt för varje form av ändrad markanvändning. Prövning av lov i ärenden som berör natur- och kulturmiljön bör ske i samråd med länsstyrelsens miljövårdsenhet.

Kommunen ansvarar för årlig markvård av det fossila bebyggelseområdet enligt särskild skötselplan utarbetad i samråd med länsstyrelsens miljövårdsenhet.

Besöksinformation och skyltning görs i samarbete med Hammarö kommun, länsstyrelsens miljövårdsenhet och läns museet.

Källor

2014. Björn Wallbom och Lena Thor. Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.

2015-10-06 Moa Jonsson, Hammarö

Läs mer

Kapitel 5 Nya tiden (1520 e Kr och tiden därefter)

Kapitel 6 Reformen och utveckling – Sommarnöjen

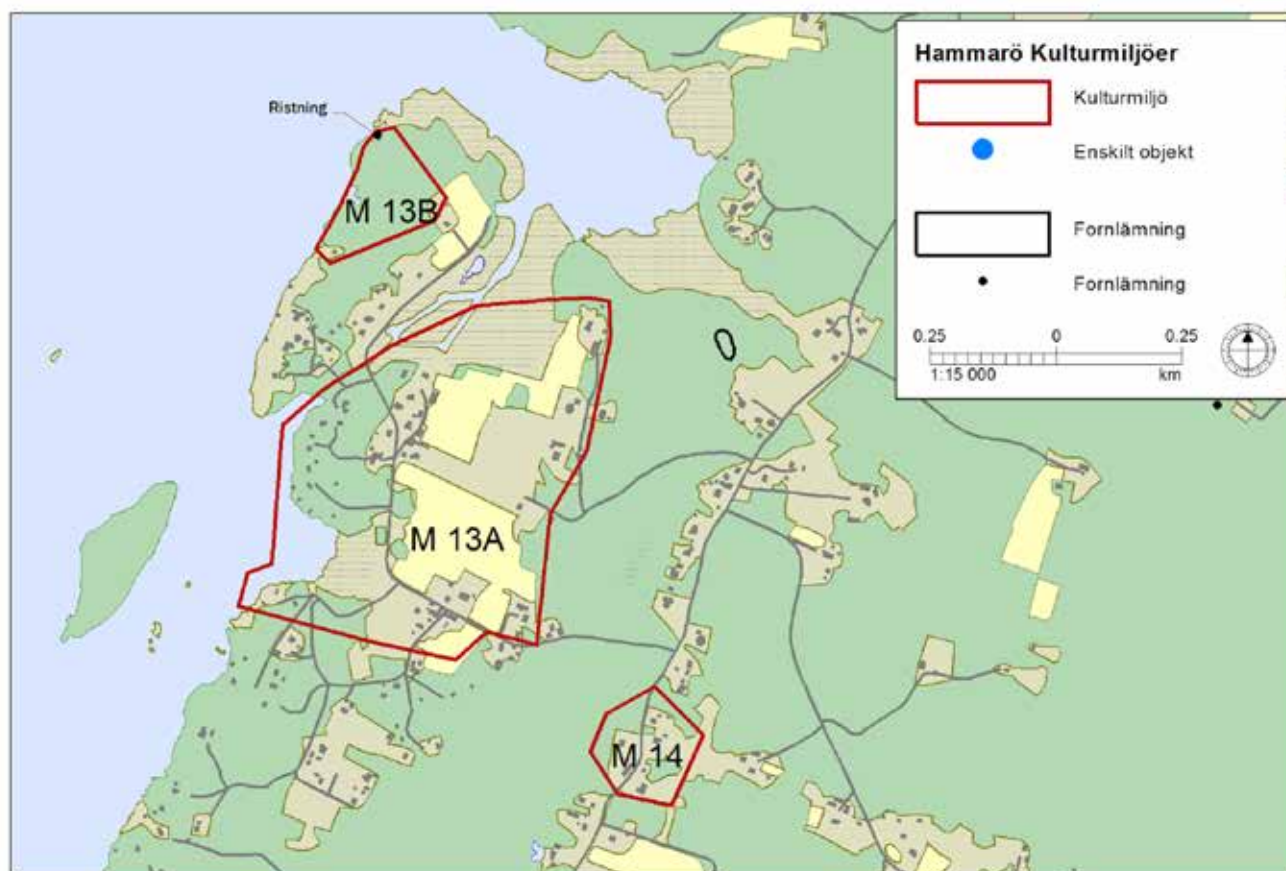
Tema: Fisket

Tema: Sjöfart

Kapitel 10 Fritidshus

Miljö 13: Västra Skagene

Västra Skagene, som ligger på Hammarös västra kust söder om Skoghall, utgörs av öppet hävdad kulturlandskap i en dalgång som mynnar ut i Skageneviken i norr. Väster om jordbrukslandskapet ligger en skogbeklädd ås med ett mindre sommarstugeområde. Vid viken innanför Västra Torrholmen, vid Hallen respektive Hagudden, ligger mindre fiskelägen lika de på Rud.

I denna kulturmiljö ingår:

- 13 A) Bebyggelse och jordbruksmiljö kring Västra Skagene, samt fiskebodas, hamn och husgrunder vid Hallen och Hagudden.
- 13 B) Moringar, ristningar och isbinge på Västerskagsudden.

Historik

Den ursprungliga bebyggelsen i Västra Skagene återfinns på karta från 1794 och låg på platsen där Västra Skagene 1:60 (tidigare 1:11), 1:12 och

1:13 ligger idag. Gården ska ha köpts från kronan 1725 av Nils Andersson, död 1791 och dennes maka Annika Nilsdotter, död 1795. Under 1800-talet växte antalet byggnader på platsen till en by. År 1856 skiftas byn och som det ser ut enligt skiftesprotokollet är det tre byggnader som flyttas ut. Det troliga är att de husen flyttades till den södra ansamlingen i Västra Skagene då det på häradsekonomska kartan är där man finner byggnader. (Anmärkningsvärt är att skiftesprotokollet är mycket detaljerat och beskriver befintliga byggnader samt kostnader för de som ska flyttas.)

Vägen från huvudleden förbi Svenshult är från 1900-talet. Tidigare gick vägen direkt från Svenshult, söder om skolan och kom söderifrån in till den södra byn. Den första vägen till Västra Skagene gick dock från Stora Skagene till den norra byn. Den vägen finns kvar som traktorväg över åkrarna.

Kulturmiljöerna som rör fiske ligger på tre

Den södra bybildningen i Västra Skagene. Foto mot norr.

platser i Västra Skagene: Hallen, Hagudden samt Västerskagsudden.

Karaktärsdrag

13 A) Bebyggelse, jordbruksmiljö och fiskelämningar kring Västra Skagene

Bybebyggelsen utgörs främst av två ansamlingar med äldre gårdsbebyggelse invid åkermark samt däremellan liggande bostadshus. Utmed vattnet ligger fritidshus. Bostadshusen är med ett undantag 1 ½ planshus med rödmålade fasader och tegeltak.

Inga byggnader från 1700-talet och första halvan av 1800-talet finns kvar idag. De äldsta

byggnaderna är Västra Skagene 1:13 och 1:25, båda från 1850, men 1:60, 1:12 och 1:21 uppfördes inte långt därefter. På platsen för den södra bybildningen låg tidigare två äldre hus som numera är borta och troligen utgjorde de två av de hus som flyttades vid laga skiftet. De två husen som utgör norra delen av bybildningen Västra Skagene, 1:18 och 1:17, är uppförda 1913 respektive 2000.

Västra Skagene 1:60 utmärker sig genom att vara uppförd i två hela våningar likt de Värmlandsstugor som är så vanliga i övriga Värmland. På Hammarö tillhör de dock sällsyntheterna, antagligen för att denna typ av byggnad

Den södra bybildningen i Västra Skagene. Foto mot väst.

Bykhus och fiskebod vid Hagudden. Foto: Värmlands museum

Fiskeläget vid norra delen av Hallen. Foto: Värmlands museum

Uttrar.

Torkställning för fiskenät vid Västra Skagene.

kostade mer att uppföra och befolkningen på södra Hammarö i regel tillhörde de mindre bemedlade.

Vid norra delen av Hallen finns fiskebodar, hamn med stenpirar och en husgrund med oklar funktion. Platsen utgör ett nothänge enligt karta från 1902. Fiskeläget är fortfarande i bruk och här anordnas årligen sammankomster där den fångade fisken tillreds och spisas. Det är en levande kulturmiljö där det maritima arvet passeras vidare från generation till generation.

Vid Hagudden finns två mindre bodar varav den ena kan tolkas som en fiskebod, medan den andra skulle kunna vara ett bykhus. Dessa båda vilar på syllstenar av natursten, är uppförda i en regelkonstruktion och klädda med omålad panel. På sadeltaken ligger trapetskorrugerad plåt respektive tvåkupigt lertegel. Något längre norrut ligger ytterligare två bodar varav den ena är kraftigt moderniserad med ny, rödmålad panel och svart plåttak. Den andra utgörs av en rektangulär bod med omålad panel och ett flackt

Ristningarna på Västeskagsudden. Foto: Värmlands museum

Västra Skagene 1:12 (t v) och 1:13 (t h) - en del av den norra bybildningen på nordöstra sidan av vägen.

Västra Skagene 1:25 - en del av den norra bybildningen på sydvästra delen av vägen.

tak lagt med trapetskorrugerad plåt. Byggnaderna ligger inom platsen för ett nothänge enligt karta från år 1902. Enligt boende vid Hagen ska det ha funnits en isbinge i skogsbrynet norr om fiskebodarna.

13 B) Moringar, ristningar och isbinge på Västerskagsudden

På västra sidan av Västerskagsudden finns lämningar efter ett fiske som bedrivits under 1900-talet. Det rör sig om två platser vilka ligger längs klipporna. Vid den norra platsen finns moringar i berget samt ristningar i form av initialer och årtal. Det var bröderna Lars och Per som

ristade in sina namn år 1957 och 1958. Ett stycke längre in mot land och intill en mindre jordbruksfastighet ligger en välbevarad isbinge. Vid den södra platsen finns en stenpir med sump och en modernare isbinge.

Värde

Det kulturhistoriska värdet ligger främst i det välbevarade, hävdade och öppna kulturlandskapet samt i de välbevarade fiskelägena. Västra Skagene, tillsammans med Rud, hör till de få platser i länet som idag rymmer lämningar efter det tidigare allmänt omfattande allmogefiske som bedrivits utmed hela norra Vänerkusten.

Västra Skagene 1:60 - en del av den norra bybildningen.

De omålade byggnaderna och övriga konstruktioner vid Västra Skagenes fiskelägen erinrar också om fiskets betydelse för Hammaröbornas utkomstmöjligheter i gången tid.

Områdets kulturhistoriska värde ligger också dels i den samlade genuina småskaligheten, dels i de enskilda välbevarade lämningarna. Isbingar räknas numera till sällsyntheterna i värmändskt byggnadsbestånd och ger tillsammans med övriga kulturelement en inblick i ålderdomligt byggnadsskick och arbetsförhållanden inom en försvinnande näringsgren.

Den välbevarade historiska struktur av fiske i symbios med jordbruk som är typisk för Hammarös södra delar, förstärker det kulturhistoriska värdet i Västra Skagene. Det kulturhistoriska värdet är således både samhällshistoriskt och miljöskapande men också identitetsskapande.

Byggnaderna i sig är mer eller mindre välbevarade och har också mer eller mindre kulturhistoriska värden. Även om värdet hos enskilda bostadshus och ekonomibyggnader inte alltid är betydande så utgör alla en del av en viktig miljö

där det är viktigt att ta hänsyn till de värden som miljön har.

Förhållningssätt

Området Västra stranden (hemmanen Askhult, Västra Skagene, Västra Takene, Östra Takene och Hälltorp) omfattas av områdesbestämmelser som vann laga kraft 1997. Syftet med planen är att motverka omvandling från fritidshus till åretruntboende genom att reglera fritidshusens bruksarea och placering. Markerade åretruntbostäder omfattas inte av bestämmelserna.

Förtätning i dalgången bör undvikas men kan tillåtas om hänsyn tas till ovanstående värden och följande tillgodoses:

Ny bebyggelse bör inte placeras på de öppna markerna utan istället i skogskanterna runt om odlingsmarkerna, detta för att inte minska de värden den agrara miljön besitter. Det är också mycket värdefullt att behålla den fria sikten mellan de båda bybildningarna och att kunna utläsa de bybildningar som finns och som är vik-

Bod vid norra delen av Hallen.

tiga för att förstå bygdens historiska utveckling. Ekonomibyggnaderna bidrar starkt till det miljöskapande värdet och är därför mycket värdefulla att försöka behålla i den mån det går. Om det tillkommer nya byggnader i anknytning till jordbrukslandskapet bör de följa det traditionella byggnadsskicket för att på så sätt inte förtä miljöns historiska förankring.

I gällande områdesbestämmelser finns inget uttalat skydd för fiskelägenas byggnader, angränsande markytor och fasta konstruktioner. Fiskelägenas befintliga byggnader och angränsande markytor och så långt möjligt övriga fasta konstruktioner vid Västra Skagene bör därför tillförsäkras skydd.

Angående bebyggelsens vård och underhåll gäller det att hålla undan markvegetation så att den inte kommer för nära, ha koll på taken och se till att fukt och röta inte uppstår i konstruktionen. Det är viktigt att platsen fortsatt nyttjas och därmed utgör en levande miljö. Möjligheterna att platsens historia och att anläggningarna lever vidare ökar genom ett aktivt brukande. Eventuell nybyggnation bör ske i förhållande till bodarnas placering i terrängen och anpassas till de befintliga bodarna vad gäller skala och materialval. Eventuella oklara ägoförhållanden kan resultera i minskad vilja att underhålla och vårda bebyggelsen.

Områdets karaktär och speciella näringsinriktning gör det särskilt känsligt för varje form av ändrad markanvändning. Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och kon-

struktioner bör provas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseet.

Fortsatt hävd av markytor, vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1997. Områdesbestämmelser för västra stranden, Hammarö kommun 1997-02-17

2014: Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgårdsinventering Värmlands museum 2014:33

Kartor

Hammarö socken Skagene Västra nr 1 Storskifte 1794.

Lantmäteristyrelsens arkiv

17-HAÖ-159 Ägostyckning 1903 Västra Skagene. Lantmäterimyndigheternas arkiv.

17-HAÖ-152 Hemmansklyvning 1902 Västra Skagene. Lantmäterimyndigheternas arkiv.

17-HAÖ-153 Hemmansklyvning 1902 Västra Skagene. Lantmäterimyndigheternas arkiv.

17-HAÖ-169 Hemmansklyvning 1912 Västra Skagene. Lantmäterimyndigheternas arkiv.

Läs mer

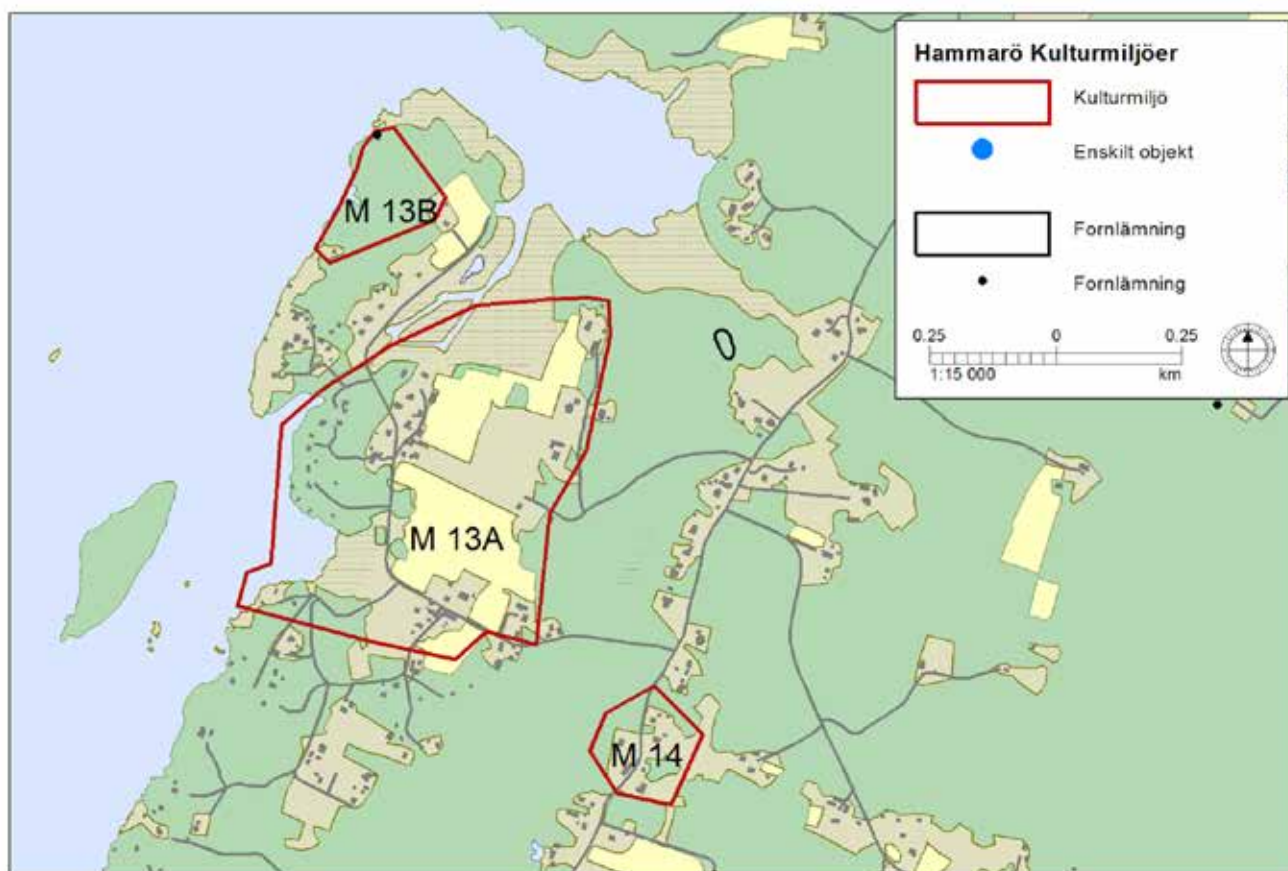
Tema: Det gamla bondelandskapet

Tema: Fisket

Miljö 10: Fiskvik

Miljö 11: Rud

Miljö 14: Svenshult

Bybildning utmed huvudvägen söderut på Hammarö. Byn består förutom av bostadshus av en skola, en före detta livsmedelsaffär (Västra Skagene 1:24) samt en bygdegård som ägs av IOGT-NTO. Affären lades ner 1994 och är numera privatbostad och skolan används numera som förskola.

En mer sammanhållen by återfinns på stor-skifteskarta från 1794. Exakt placering har inte klargjorts. Numera är byn splittrad och bostadshus samt gårdsbebyggelse ligger utspridda mellan Askhult i söder och vägen till Tvärhult i norr. Bebyggelsen är uppförd mellan mitten av 1800-talet och mitten av 1900-talet. En ansamling av byggnader ligger omkring skolan och bygdegården.

Svenshults bygdegård (Svenshult 1:14) uppfördes 1938 av nykterhetsföreningen Templet Hammarö som bildades 1921. Byggnaden är den enda samlingslokalen på södra Hammarö och har använts flitigt som sådan. Medan småskolan ännu

var i drift uppläts byggnaden även för skolbispisning. Bygdegården ägs än i dag av IOGT-NTO rörelsen.

Svenshults skola byggdes 1870 och fungerade till att börja med som småskola. Det var den andra permanenta småskolan som byggdes på Hammarö, och man tog lärdom av att den första på Hägensberg blivit alldeles för dyr. I Svenshult beslöt man att teglet skulle slås på plats, och bönderna fick göra dagsverken för att hålla nere kostnaderna. När eleverna började sägs det att det fanns en stor grop vid skolan där leran var tagen. Det berättas också att gropen fylldes igen med sten från en lång stenmur i trakten, och att i det i denna mur hade bott tomter som sedan försvann med muren. Skolan har under en period använts som bibliotek och används numera som förskola. Bostadshuset som ligger strax norr om skolan låg tidigare på samma fastighet som skolan och är skollärbostaden som uppfördes i början av 1880-talet.

Bygegården i Svenshult, ägd av IOGT-NTO.

Karaktärsdrag

Byggnaderna är uppförda under olika tidsepoker vilket gör att det finns många olika hustyper i området. De mest utmärkande byggnaderna utgörs av skolbyggnad, bygdegård och skollärarbostad. Skolbyggnaden har fasader av oputsat handslaget tegel samt höga spröjsade fönster. På taket ligger modern tegelliknande plåt, så kallad plegel. Bygdegården är en byggnad i 1½

plan med lågt väggliv och en yngre tillbyggnad i vinkel samt korrugerad plåt på taket. Skollärarbostad är ett trefrontshus med lågt väggliv, träfasader, kort utskjutande taköverhäng och parställda fönster.

Värde

Byns huvudsakliga värde är dess historik, men störst värde har ansamlingen av byggnader om-

Svenshults skola, numera förskola.

F d lärarbostaden ligger norr om skolan.

kring skolan. Som en av de första permanenta småskolorna på Hammarö har skolan ett samhällshistoriskt och socialhistoriskt värde. Byggnaden är också till det yttre mycket välbevarad och har därför ett arkitektoniskt och miljöskapande värde. Till detta är det värdefullt att skolan idag används som (för-)skola vilket bidrar till ett kontinuitetsvärde.

Skollärbostaden är mycket välbevarad och karakteristisk, vilket ger såväl samhällshistoriskt värde som arkitektoniskt värde.

Bygdegården är även den välbevarad till sin karaktär, trots om- och tillbyggnad. Den har dock främst ett samhällshistoriskt och socialhistoriskt värde som utgörande samlingsplats för södra Hammarö. Eftersom den är en levande bygdegård har den också ett kontinuitetsvärde.

Förhållningssätt

Löpande verksamhet i byggnaderna säkerställer husens bevarande vilket kan motivera smärre ändringar. Till exempel är det värdefullt att skolhuset fortfarande används som skola, och då måste sådana förändringar tillåtas som krävs för att skolan fortfarande kan fungera som skola. Detsamma gäller bygdegården. Hänsyn bör

Handslaget tegel i skolans fasad.

dock tas till husens ursprungliga utformning och material.

Det finns inga detaljplaner över området vilket innebär att byggnaderna inte har något kulturhistoriskt skydd i plan eller områdesbestämmelser. En detaljplan eller områdesbestämmelser bör upprättas för området där miljöns ovan nämnda värden tillförsäkras skydd.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och konstruktioner bör prövas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med läns museet.

Fortsatt hävd av markytor samt vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1921. John Börjesson. *Hammarön och Hammaröborna*.

Hammarö hembygdsförening

1957. *Hammarö - En hembygdsbok*. Red. Leif Wiklundh ordf mfl. Utgiven av Hammarö Köping

Läs mer

Kapitel 6 Reformen och utveckling – Samhällsomvandlingar

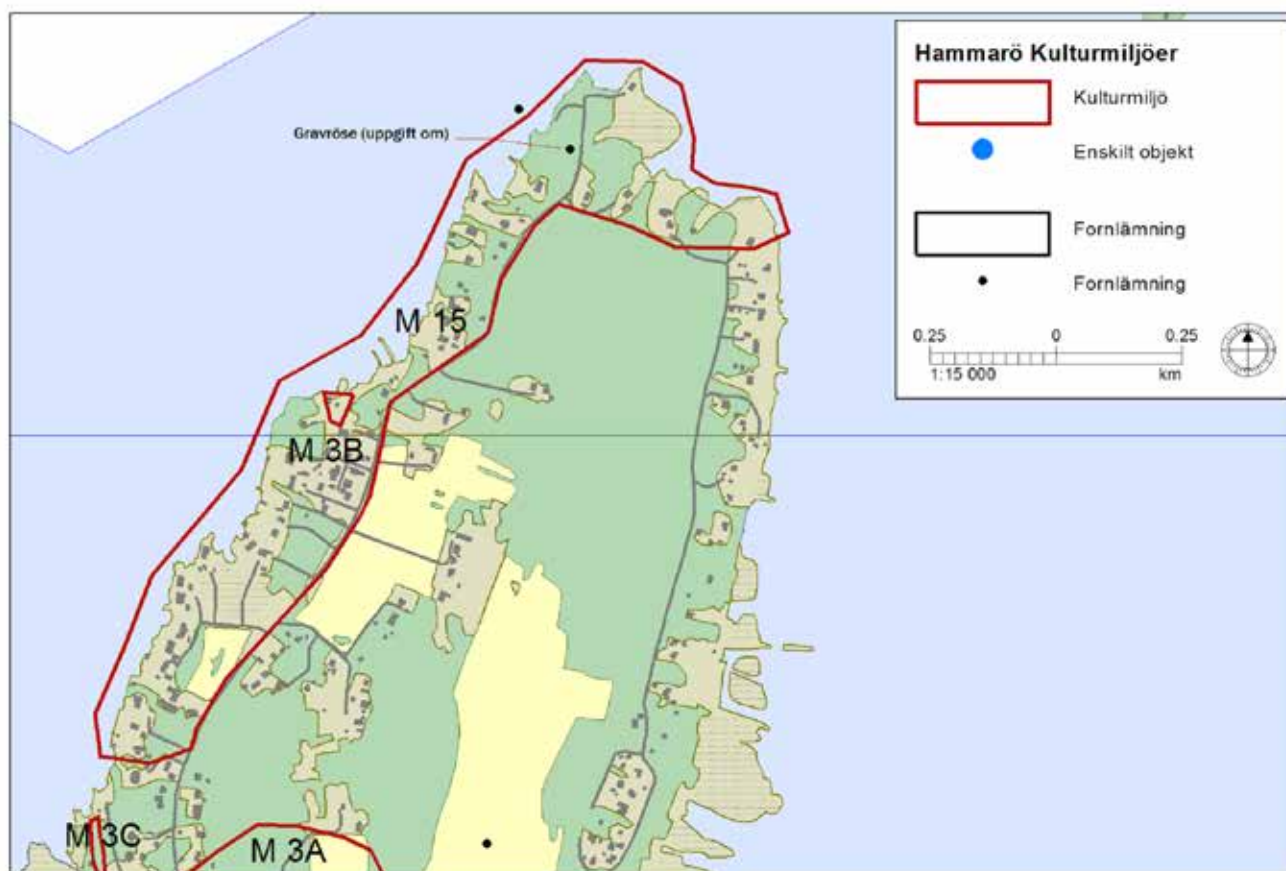
Kapitel 8 Folkrörelser

19 JG) Realskolan, Nyskolan och slöjd- och gymnastikhuset

Enskilt objekt 7: Hägensbergs skola – Gråberg 1:23

Enskilt objekt 8: Götetorps skola – Götetorp 3:17

Miljö 15: Tyenäset

Tyenäset ligger på norra Hammarö och sträcker sig ut i Hammarösjön mot Karlstad. Utmed vattnet på båda sidor näset ligger större sommarvillor uppförda i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

Villorna på Tyenäset uppfördes och brukades av handelsmän och bättre bemedlade från Karlstad. Med ångbåtstrafiken förbättrades kommunikationerna mellan Karlstad och Hammarö och var en bidragande orsak till att Karlstadborna sökte sig till Tyehalvön, Hammarsvik och Lövnäs. Det var då lätt att ta sig över viken till Hammarö från Karlstad.

Restaurangen på Tynäs etablerades på 1880-talet och var också en magnet. Sommartid sökte sig, särskilt om helgerna, nöjeslystna till restaurangen för att roa sig med dans, god mat och dryck samt kätterspel. Kättersbanan låg norr om restaurangen. Karlstads segelsällskap höll även till på platsen. Mellan 1905-1946 hette ägarinnan till restaurangen Linea Lindberg. Hon köpte 1930

in passagerarångbåten "Hammarö" och döpte om den till "Tynäs". Båten gick från Karlstad till Tynäs och sedan vidare till Tye brygga och Lövnäs. Det var också Linea som bekostade den nuvarande vägen mellan Bärsta och Tynäs. Den tidigare vägen gick över Gråberg.

Den reguljära båttrafiken avtog när broförbindelsen etablerades och på 1940-talet upphörde den helt. Restaurangen var i drift fram till mitten av 1970-talet och så länge den verksamheten fanns anordnades nöjes- och turisttrafik med båt till bryggan på Tynäs. Restaurangbyggnaden brann ner 18 juli 1979. Planer har funnits på att bygga upp den igen och i den fördjupade översiktsplanen över Tye ses det till och med som angeläget som ett tillskott när det gäller den kommersiella servicen.

Karaktärsdrag

De flesta sommarvillorna är placerade med sina

Östra Tye 1:33 - Vänvik

representativa huvudfasader – ofta försedda med en veranda – mot sjön. Utsikten mot vattnet var en viktig faktor, medan avståndet till vattnet ibland kunde vara relativt långt. Träd skyddade från sol och kringliggande skog gav skydd för vindar.

Sommarvillorna var ofta rikt utsmyckade med verandor, torn och snickarglädje, ett formspråk som kallades schweizerstil och som levde kvar i 1900-talets villaarkitektur. Stilhistoriskt blickade

man både framåt och bakåt. Symbolvärdet i det historiska uttrycket var viktigt. Schweizerstilen associerades av samtiden till ett boende på landet. Stilar som nyrenässans och nyrokoko blandades helt naturligt. Ibland kompletterades villan med bostad för tjänstefolket, badhus och egen brygga.

Flera av husen på Tyenäset har valmade, ibland brutna tak, smårutiga fönster samt fasader med liggande spontad panel alternativt putsad fasad.

Västra Tye 1:87, nyare byggnad anpassad till den äldre byggnadstraditionen

Västra Tye 1:102 - Koskär. Huset ligger längst ut på udden.

Värden

Värdena består i byggnadernas placering i landskapet mellan skyddande träd och på berghällar men med närhet till vattnet, samt i de äldre vilornas utformning med representativa fasader åt vattnet.

Av sommarnöjena på Tynäs är följande av särskilt kulturhistoriskt värde:

- Västra Tye 1:12, Bergudden

- Västra Tye 1:29, Geijersvik
- Östra Tye 1:33, Vänvik

Värdet består i att dessa är välbevarade och utgör goda exempel på den arkitektur som rådde under sommarnöjernas storhetstid. I Kulturmiljöprogrammet från 1990 utpekades ytterligare tre bostadshus, vilka numera är rivna.

Det enda kvarvarande efter restaurangen är stenfundament här och var i landskapet.

Förhållningssätt

Miljön med sommarvillor är inte enhetlig utan representeras av villor från olika tider. Vid förändringar av befintlig bebyggelse vore det önskvärt att förändringarna sker utifrån husens respektive tidstypiska karaktärsdrag. Vid nybygge bör placeringen i landskapet ses över och anpassas till platsens historia. De nya husens utformning behöver inte byggas i äldre stil men de ska helst vara underordnade de äldre. Allmänt ska byggnaderna underordna sig landskapet. Det öppna landskapet ska bevaras och inte bebyggas.

I de inre delarna av Tyehalvön bör endast naturnära bebyggelse tillåtas, det vill säga byggnader som anpassats till landskapet, med låga byggnadsvolymer samt fasader av naturmaterial som trä och sten.

År 2011 fastställdes en fördjupad översiktsplan över Tye/Bärstad/Gråberg. I denna togs bland annat fram riktlinjer för hur man kan för-täta området. Framförallt gäller det Bärstad och östra delarna av Gråberg men även mindre områden på Tyehalvön.

2016-12-12 antogs detaljplan gällande V Tye 1:146, 1:112 samt 1:56. I den planen bedöms att det inte föreligger någon risk för påtagligt skada av befintliga natur- och kulturvärden. Däremot kommer en gård med äldre bostadshus att rivras vid nybyggnationen.

Det har också påbörjats ett nytt planprogram för Bärstad som angränsar till Tye i söder.

I övrigt finns endast en gällande plan på Tyehalvön och den gäller Tynäs och området för Tynäsrestaurangen. I gällande översiktsplan från 2005 anges: "Tynäsudden kommer ej att bebyggas med bostäder utan gällande plan för hotell/restaurang gäller." Ur kulturhistoriska hänseenden är det inget som hindrar att en restaurang eller dylikt åter uppförs på Tynäsudden.

Källor

1979-1985. Kulturhistoriska bebyggelseinventeringen
Hammarö kommun.

2005. Översiktsplan Hammarö kommun

2011. FÖP för delen Tyehalvön

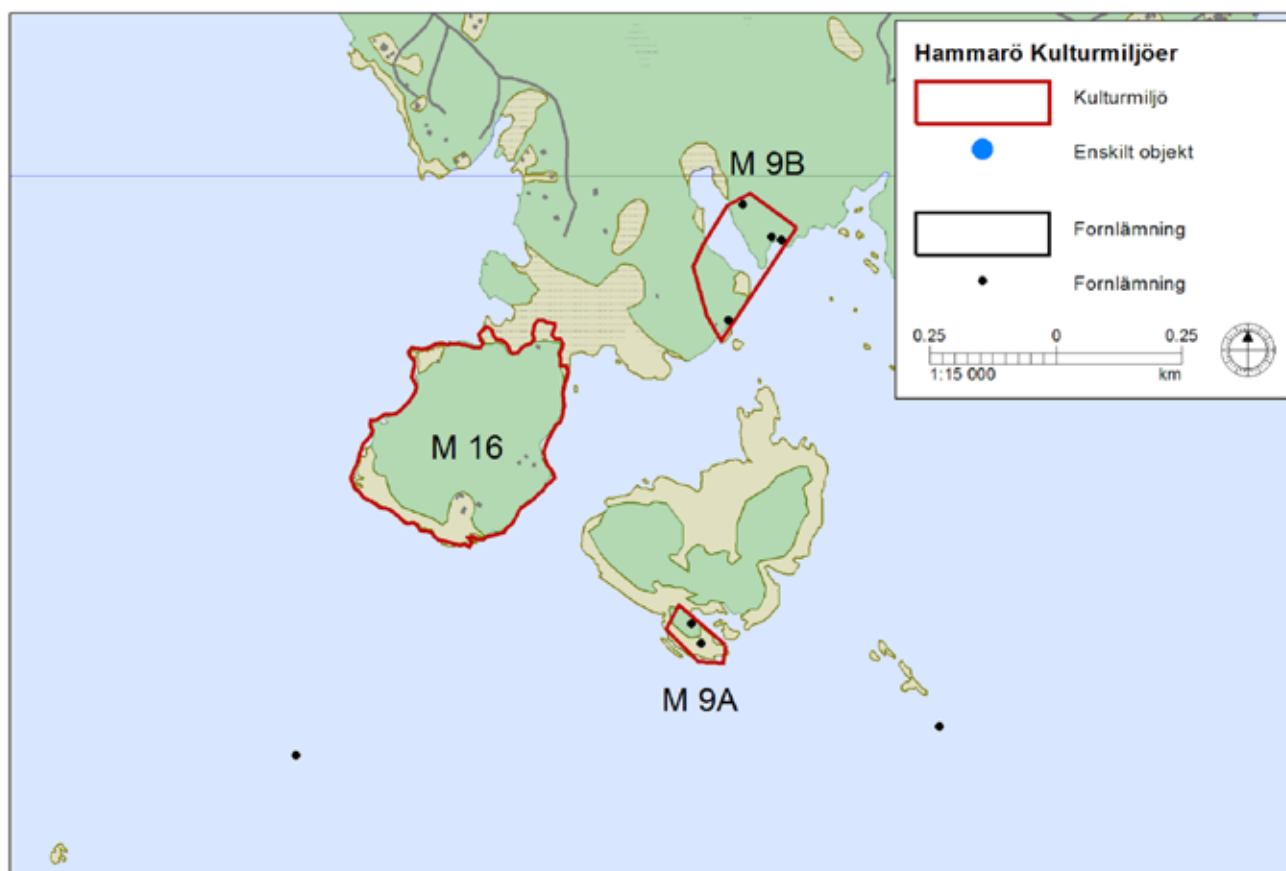
2014-08-18. *Tynäs – seglarparadiset som klipporna tog över.*
NWT – nya Wärmlands tidning.

Läs mer

Kapitel 6 Reformen och utveckling – Kommunikationer

Kapitel 6 Reformen och utveckling – Sommarhöjden

Miljö 16: Skage fyr

Sjöfarten på Vänern har under lång tid varit av stor betydelse både för Hammarö och övriga Värmland, och under 1800-talet byggdes på flera ställen kring Vänern fyrar eller vidtogs andra åtgärder för att främja säkerheten till sjöss. På sydspetsen av Storholmen vid Hammarö södra udde lät "Wenerns Seglations Direktion" år 1872 uppföra Skage fyr. Dess uppgift var att tjäna som varningsfyr för de strax utanför liggande "Skadgrisarna", en samling illa beryktade grynnor.

Här liksom vid de andra fyrarna kompletterade fyrvaktaren sin inkomst med fiske, lite djurhållning och några mindre odlingslotter för bland annat potatis. Ännu idag syns de stenröjda ytorna vilka indikerar var potatisodlingen fanns.

Vid Storholmen finns förutom fyrplatsen även åkermark i norr, sommarstugor och husgrunder samt en väl tilltagen äldre hamn med pirar. Här ska enligt uppgift ha byggts båtar. Enligt uppgift från boende i Västra Skagene fanns

här i Skagene en av flera vinterhamnar för fiskare som bodde längre norrut på Hammarö.

Fyren var i bruk fram till 1932. Den välbevarade miljön med bostadshus, ekonomibyggnader och odlingsmark ägs sedan 1930-talet av intresseföreningen Fyrtornet och används främst i samband med fågelsträcksobservationer och ringmärkning.

Karaktärsdrag

Efter förebild från andra håll byggdes fyren som fyrvaktarbostad i 1 ½ våning och försågs med ett åttkantigt vitmålat torn innehållande belysningsutrustningen. Den timrade fyrvaktarboenden vilar på en grund av natursten, är klädd med faluröd panel och på sadeltaket ligger skiffer från Glava. På gaveln mot söder finns en utbyggd vitmålad veranda. Ovanför denna tronar det vitmålade fyrtornet på taket. Fyrtornet byggdes på till sin nuvarande höjd 1914.

När det gäller ekonomibyggnaderna, som troligen är samtida med bostadshuset, säger Holmström i *Vänerns fyrar*, att det 1874 fanns en skiffertäckt uthuslänga med ladugård och lada, samt en bodlänga innehållandes visthusbod och vedbod, även den täckt av skiffer.

Den vita gaveln och fyrtornet på taket är det som skiljer platsen från ett mindre torpställe från 1800-talets slut. Den faluröda fasaden, de vita snickerierna, sadeltaket lagt med skiffer, ekonomibyggnaderna och resterna efter åker-tegar och odlingsmark i anslutning till platsen förstärker intrycket av torp.

Värde

Miljön här har stora kulturhistoriska värden och visar på en av Vänerns bäst bevarade äldre fyrmiljöer. Belägen på ett stycke genuin och oexploaterad Vänerkust illustrerar Skage fyr Hammarös och Vänerns betydelse som kommunikationsled. Med sin tidstypiska utformning och traditionella färgsättning i rött och vitt är den

Fyrstugan, fasaderna åt söder.

Fyrstugan, fasaderna åt norr.

Uthus tillhörande fyrmiljön. Foto: Värmlands museum

oförvanskade anläggningen av högt kommunikations- och bebyggelsehistoriskt värde. Fyren är också ett välkänt sjömärke för dagens fritids- och nyttotrafik liksom den utgör ett populärt utflyktsmål för Karlstadsregionens befolkning. I området finns även enkla naturhamnar som nyttjades vintertid av fiskare från norra Hammarö.

Förhållningssätt

Området är sedan 1980-10-20 avsatt som natur-

reservat enligt Miljöbalken. Tillstånd till förändringar prövas av länsstyrelsen. Till skydd för kulturmiljön bör i översiktsplan anges att området med hänvisning till beslut om naturreservat inte ytterligare bör bebyggas.

Områdets karaktär gör det särskilt känsligt för varje form av ändrad markanvändning samt förändring av befintliga byggnader. Prövning av lov i ärenden som berör natur- och kulturmiljön bör ske i samråd med länsstyrelsens miljövårds- och kulturmiljöenheter.

Fortsatt vård och underhåll av byggnader an-

kommer på fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till byggnadernas kulturhistoriska kvaliteter.

Det gäller att hålla undan markvegetation så att den inte kommer för nära, ha koll på taken och se till att fukt och röta inte uppstår i konstruktionen. Skiffertaken utgör en viktig del av byggnadernas kulturhistoriska värde och bör därför bevaras och underhållas. På samma sätt bör kulturlämningar vårdas och hållas fria från vegetation för att om möjligt undvika nedbrytande förlopp.

Möjliga hotbilder skulle kunna vara att föreningen som idag förvaltar Skage fyr upphör och den nya ägaren inte inser anläggningens kulturhistoriska värde.

Eventuell nybyggnation bör inte ske i fyrmiljöns omedelbara närhet eller på de stenröjda odlingsytorna.

Utökad besöksinformation och skyltning görs i samarbete med Hammarö kommun, länsstyrelsens miljövårdsenhet och länsmuseet.

I översiktsplanen från 2005 anges att "Det är viktigt att beakta den f.d. odlingen i norr, som en del av fyrplatsens kulturmiljö". Fossil åker

finns registrerad inom Skog & historia men ej i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister. Området är för närvarande totalt igenvuxet (naturreservat), odlingslämningarna borde kunna röjas fram och skyltas.

Källor

2013. *Hammarö Skage fyr 1872-2012 – jubileumsskrift för en vital 140-åring*. Red. Alf Sundin, Olov Peterson och Sven Atterblom. Karlstad.

2014. Björn Wallbom och Lena Thor. Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.

Läs mer

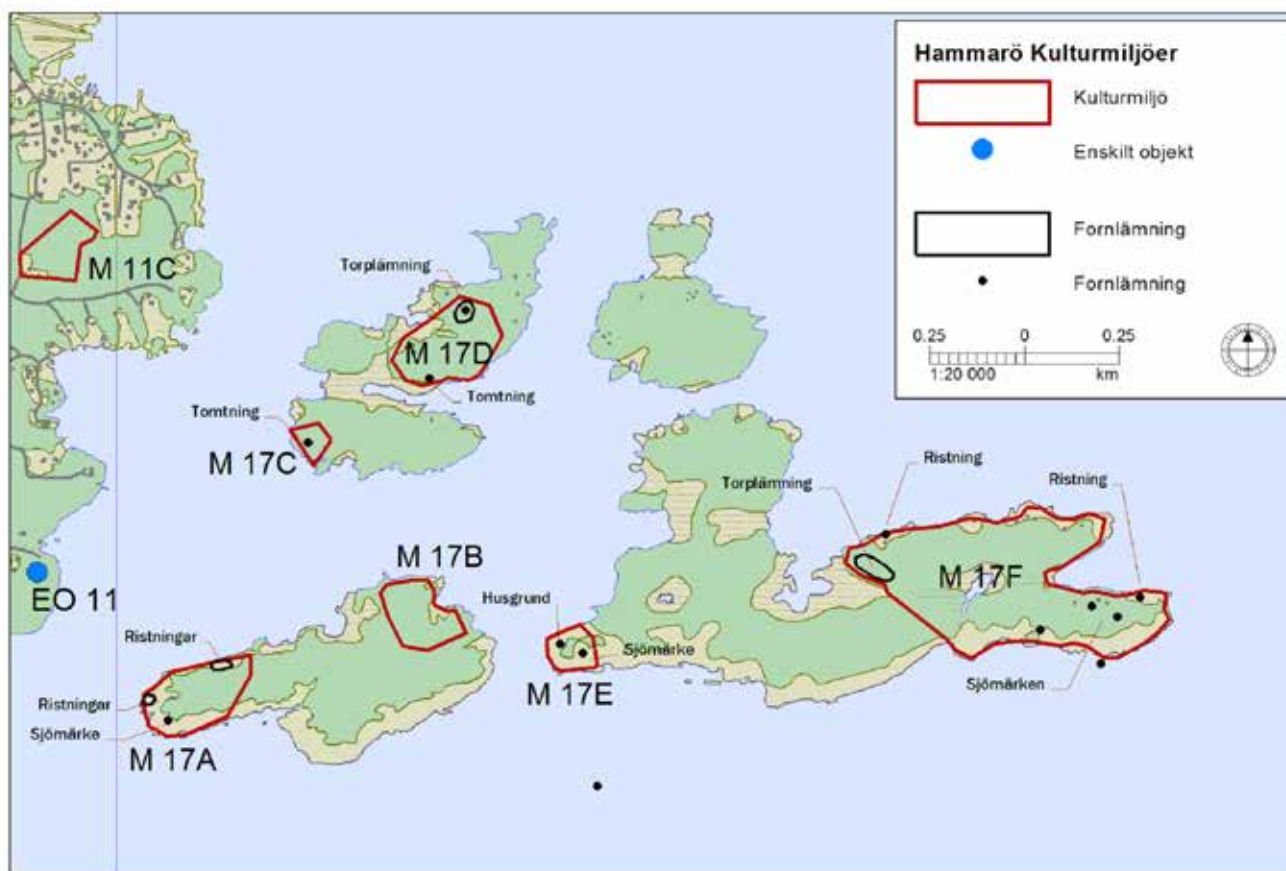
Tema: Sjöfart

Miljö 12: Timmerköjan

Miljö 17: Sättersholmarna

Miljö 18: Östra Söön och Söökojan

Miljö 17: Sättersholmarna

Sjöfartens betydelse i Vänern åskådliggörs på ett tydligt sätt vid Sättersholmarna. Här finns bland annat en fyr med fyrvaktarbostad, kummel och uppgifter om ytterligare kummel enligt äldre kartmaterial. Tillsammans med tomtningar, torplämningar och fritidshus berättar dessa lämningar om olika aspekter av skärgårdslivet.

I denna kulturmiljö ingår:

- 16A och B) Västra Långholmen – Fyr och fyrvaktarbostad, skrifvarhällar, odlingsytor, sjömarke.
- 16C och D) Nabben och Näthall – Tomtningar, torplämning med tillhörande odlingsytor, ortnamn.
- 16E och F) Östra Långholmen – Tomtning, fritidshus, skrifvarhällar, kummel samt husgrunder med oklar funktion.

Historik

Hamnarna vid Sättersholmarna erbjöd ett välkommet skydd vid oväder, och fyrvaktarfamiljen hade mycket kontakt med fartygen och deras besättningar. Det många gånger hårda livet i skärgården skildras av Thyra Sjöberg, dotter till den siste fyrvaktaren Gustaf Olsson, i boken *Skärgårdsliv kring Sättersholmens fyr*.

På öarna finns också spår av småskaligt jordbruk som berättar att öarnas folk fick nyttja den mark som stod till buds. Små stenröjda odlingsytor med enstaka odlingsrösen ligger spridda på öarna, och inte nödvändigtvis i omedelbar anslutning till bebyggelsen. Med tanke på de knappa odlingsytorna som fanns att tillgå förstår man att resurserna från sjön var desto viktigare för försörjningen.

På Näthall, Nabben och västra delen av Östra Långholmen finns även lämningar som belyser det för Hammaröborna förr så viktiga fisket ge-

Fyrstugan. Foto: Värmlands museum

nom lämningar av tomtningar, det vill säga rester av enkla övernattningshyddor med väggar av kallmurade stenar.

I farleden mellan Sättersholmarna och Söököjan finns även en fyr i vattnet. Enligt äldre uppgifter ska det också ha funnits en lots på Sättersholmarna. De historiska sjökorten från

1700-talets andra hälft visar på förekomsten av en rad viktiga naturhamnar och ankringsplatser i området – inloppet till Karlstad och Alsters och Skattkärrs lastageplatser. På Sättersholmarna finns en rad skriverhällar som belyser detta faktum. Nypåträffade skriverhällar berättar kanske snarare om de tidiga semesterfirarna och fri-

Fyrstugan. Foto taget från Stenudden, åt sydost.

Skrivarhällar på Västra Långholmen (RAÄ 73). Foto: Värmlands museum

tidshusägarna vilka rörde sig i området under 1900-talets första hälft.

Öarnas betydelse som skydd för sjöfarare har under historiens lopp förskjutits till rekreation för semesterfirare. Idag nyttjas öarna av båtfolk via flera naturhamnar, vid Västra Långholmen och Nabben finns även anlagda hamnar.

Karaktärsdrag

A och B) Västra Långholmen

Fyren är tillkommen på 1840-talet. Den befintliga fyrstugan är uppförd 1876 av byggmästare Anders G Andersson på Hammarö, Skage. I slutet av 1800-talet var August Olsson fyrvaktare på Sättersholmen där han bodde med sin familj. Sonen Gustaf Olsson övertog sysslan som fyrvaktare i början av 1910-talet. Fyren släcktes 1938.

Den timrade fyrbyggnaden har skiffertak, faluröd träpanel och en vit plåtgavel mot vattnet. Fyrornet saknar lanterninen. Här finns också en oljebod och en ekonomilänga i faluröd panel och natursten. Byggnaderna förmedlar ett gott helhetsintryck av ett fyrvaktarboställe från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Fyren ägs av Karlstads kommun och nyttjas av Karlstads sjöscouter.

C och D) Nabben och Näthall

På öarna finns spår av småskaligt jordbruk i form av små stenröjda odlingsytor med enstaka odlingsrösen. På öarna finns även tomtningar. En av dessa har anlagts så att dess ena vägg utgörs av en naturlig klippa. Här har fiskarna på Hammarö uppehållits sig vid sina besök på öarna för att söka nå utkomst via fisket, vilket också

namnet Näthall skvallrar om.

E och F) Östra Långholmen

Uppgifter kring ett flertal sjökrogar finns vid farlederna i Lurö skärgård och sannolikt har liknande sjökrogar funnits på andra platser i Vänerskärgården. På en häll vid Östra Långholmen finns en relativt stor husgrund med spismursröse. Inga andra husgrunder eller odlingsytor påträffades i dess närhet och en möjlig tolkning är att lämningen tidigare utgjort en sjökrog eller kanske lämningar efter en stuga där lotsen huserade. I området finns också flera ristningar från de tidiga semesterfirarna från 1900-talets första hälft.

Värde

Miljön omfattar flera olika delar av stort kulturhistoriskt värde – från tomtningar och ortnamn som berättar om fiskets betydelse, via historiska kartakter och den välbevarade fyrmiljön som speglar en del av Vänerns sjöfartshistoria, till bebyggelselämningar efter bland annat torp med små odlingsytor som visar på livsbetingelserna på öarna, till 1900-talets fritidshus som illustrerar användandet av öarna för rekreation. Här finns ett flertal platser med ristningar i bergen som vittnar om såväl sjöfarare som mer sentida besökare.

Förhållningssätt

Området är sedan 1980-10-20 avsatt som naturreservat enligt Miljöbalken. Tillstånd till förändringar provas av länsstyrelsen. Till skydd för kulturmiljön bör i översiktsplan anges att området med hänvisning till beslut om naturreservat inte bör bebyggas.

Områdets karaktär gör det särskilt känsligt för varje form av ändrad markanvändning samt förändring av befintliga byggnader. Prövning av lov i ärenden som berör kulturmiljön bör ske i samråd med länsstyrelsens miljövårds- och kulturmiljöenheter.

Fortsatt vård och underhåll av byggnader ankommer på fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och

hänsynstagande till byggnadernas kulturhistoriska kvaliteter.

När det gäller bebyggelsen gäller det att hålla undan markvegetation så att den inte kommer för nära, ha koll på taken och se till att fukt och röta inte uppstår i konstruktionen. Skiffertaket utgör en viktig del av byggnadens kulturhistoriska värde och bör därför bevaras och underhållas. På samma sätt bör kulturlämningar vårdas och hållas fria från vegetation för att om möjligt undvika nedbrytande förlopp.

Besöksinformation och skyltning görs i samarbete med Hammarö kommun, länsstyrelsens miljövårdsenhet och läns museet.

Källor

2014. Björn Wallbom och Lena Thor. Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.

Läs mer

Tema: Fisket

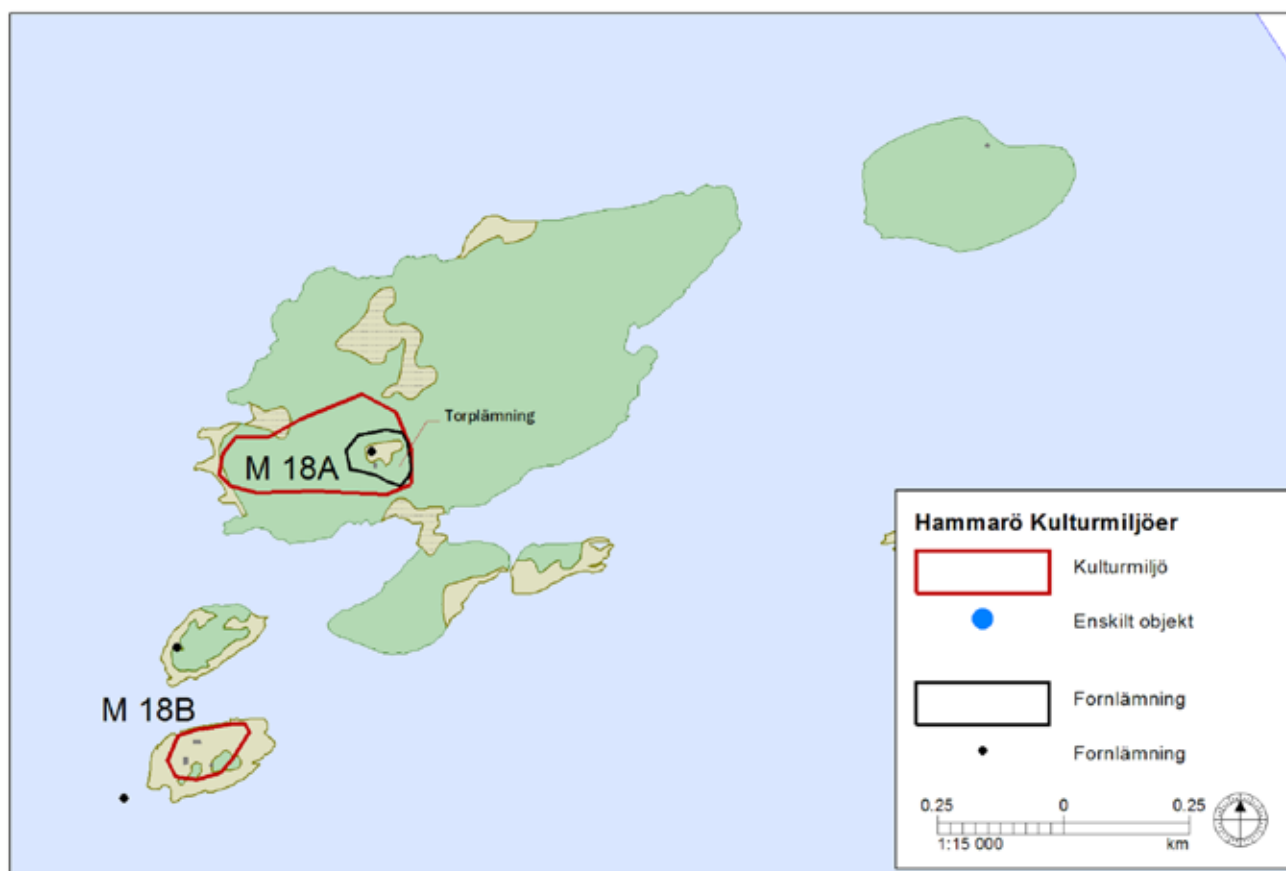
Tema: Sjöfart

Miljö 12: Timmerköjan

Miljö 16: Skage fyr

Miljö 18: Östra Söön och Söökojan

Miljö 18: Östra Söön och Söököjan

På Östra Söön finns lämningar efter ett 1800-talstorp med tillhörande odlingslämningar. Något senare byggdes Söököjans fyr, vars byggnader ännu finns kvar.

Söököjans fyr med fyrvaktarbostad byggdes 1860, och fungerar som den stora inseglingsfyren mot Karlstad. År 1911 ersattes den ursprungliga fyren med nuvarande bostadshus med fyrtorn på taket. År 1948 nedmonterades den foto-geneldade Luxapparaten från början av seklet och istället installerades modern teknik i form av gasdrift och glödnätsväxlare enligt Daléns system, en teknik som var i drift här fram till 1999 då fyren elektrifierades. Söököjan var enligt uppgift troligen den sista fyren med denna gas-teknik.

När Söököjan upphörde att tjäna som åre-truntbostad är oklart, men troligt är att bostället nyttjats mer sporadiskt efter att gasdrift installerats i slutet av 1940-talet. Under senare delen av

1960-talet var ansvaret för tillsynen uppdelat på två personer. Vid 1900-talets slut ingick Söököjans fyr i ett ansvarsområde som omfattade hela norra Väneren, där två personer skötte tillsynen av alla fyrrar.

Möjligheten att odla på ön är mycket begränsad. Inte heller fanns här bete åt djuren. År 1901 köpte Seglationsstyrelsen in en del av grannön Östra Söön till betesmark för fyrvaktarens behov. Här hade det tidigare, under 1800-talet, funnits en liten skärgårdsbosättning. Från Östra Söön bärgades även vinterfoder och här togs ved till fyrvaktarbostaden.

Torpet på Östra Söön är med på Häradsekonomiska kartan från 1885-93 samt på en laga skifteskarta över hemmanet Hult från 1854. I handlingarna från storskifteskartan från 1801 omnämns även att det finns gården på Östra Söön. På Östra Söön syns idag röjningsrösen och stenröjda ytor vilka minner om ett småskaligt jordbruk där man anpassat verksamheten

Stenmur vid torplämningen på Östra Söön. Foto: Värmlands museum.

efter de topografiska förutsättningarna som fanns. Som ett resultat av detta ligger åkerytorna utspridda över stora delar av ön.

På Östra Söön (och Bryngelöarna strax söder om Söön) har bedrivit grus- och sandtäkt i relativt stor skala. I anslutning till dessa täkter finns även bryggor och/eller moringar i berg eller större stenblock som visar att man anlagt mindre hamnar.

Angående namnet Söököjan bör stavningen 'Söökojan' vara en kartografisk missuppfattning. K-ljudet ska uttalat med ett tje-ljud, och betydelsen av efterledet torde (liksom i fallet Timmerköjan) vara 'kid', det vill säga 'ungen' som som ligger intill 'mamman', den stora ön, i det här fallet Söön. (Se vidare Miljö 12: Timmerköjan.)

Fyrvaktarbostaden på Söököjan. Foto: Värmlands museum.

Söököjans fyr och oljebod i början av förra seklet. Framför huset står fyrvaktaren med familj. Här ses de ursprungliga spröjsade fönstren och en fönsterförsedd farstu med tvådelad spegeldörr. Foto: Hammarö hembygdsförenings arkiv

I denna kulturmiljö ingår:

- 17A) Torplämning och odlingslämningar på Östra Söön
- 17B) Fyrvaktarbostad och övrig byggnation på Söököjan

Karaktärsdrag

A) Torplämning och odlingslämningar på Östra Söön

En laga skifteskarta över hemmanet Hult visar på torpbebyggelse på Östra Söön från 1854. På ön finns små knappt urskiljbara åkrar i skogsmarken, de synliggörs genom långa stengärdesgårdar och röjningsrösen och visar på förekomsten av det småskaliga jordbruket vilket bedrivits på öarna. Vid torplämningen finns en kraftig stenmur vilken omgärdar gårdstunet där en husgrund med spismursröse ligger. Den kraftiga muren vilken omgärdar bebyggelsen är ovanlig

till sin omfattning och genom den omsorg med vilken den utformats. Dess tydliga rektangulära tvärsnitt påminner i mångt och mycket om en kyrkomur.

B) Fyrvaktarbostad och övrig byggnation på Söököjan

Den nuvarande timrade fyrvaktarbostaden uppfördes 1911 på platsen för ett äldre hus. Byggnaden i 1½ plan är idag klädd med plåt (tre röda och en vit sida). Det skifferklädda sadeltaket kröns av en fint murad skorsten av gult tegel. Fönstren är från 1900-talets mitt, medan de vackra stuprörstrattarna till vattenavrinningen är av äldre datum. På platsen uppfördes också ekonomibyggnader, bland annat ett uthus och en jordkällare med skifferklätt sadeltak. Den mest kände fyrvaktaren var Anders Petter Andersson. Han bodde och verkade på ön mellan 1900 och 1940.

På Söököjan finns förutom bostadshus med

Rester av hamnanläggning på Söököjan. Foto: Värmlands museum.

fyr torn också ekonomilänga, oljebod och en jordkällare. På den norra delen av ön finns en väl tilltagen hamn i form av kallmurade pirar.

Värde

Platsen är av stort kulturhistoriskt värde som en av Vänerens bevarade gamla fyrplatser och skärgårdsbosättningar. Det kulturhistoriska värdet ligger framför allt i det oexploaterade landskapspartiet med välbevarade stenhägnader, samt en fossil bebyggelsemiljö med husgrunder, stenmurar och före detta odlingsytor från tiden 1860-1930.

Söököjans fyr har av Riksantikvarieämbetet och Länsstyrelsen i Värmlands län ansetts ha så stora kulturhistoriska värden att den borde byggnadsminnesförklaras.

Förhållningssätt

Området är sedan 1980-10-20 avsatt som naturreservat enligt Miljöbalken. Tillstånd till förändringar prövas av länsstyrelsen. Till skydd för kulturmiljön bör i översiktsplan anges att området med hänvisning till beslut om naturreservat inte bör bebyggas.

Områdets karaktär gör det särskilt känsligt för varje form av ändrad markanvändning samt förändring av befintliga byggnader. Prövning av lov i ärenden som berör natur- och kulturmiljön bör ske i samråd med länsstyrelsens miljövårds- och kulturmiljöenheter.

Samtliga byggnader är i behov av renove-

ringsåtgärder, något som bör ske med hänsyn till de kulturhistoriska värden som finns. Det gäller det att hålla undan markvegetation så att den inte kommer för nära, ha koll på taken och se till att fukt och röta inte uppstår i konstruktionen. Skiffertaket utgör en viktig del av byggnadens kulturhistoriska värde och bör därför bevaras och underhållas. På samma sätt bör kulturlämningar vårdas och hållas fria från vegetation för att om möjligt undvika nedbrytande förlopp.

Största faran för fyr- och torpmiljön på sikt är att vare sig vård eller underhåll sker på anläggningarna/lämningarna. Mer eller mindre akuta byggnadsvårdsinsatser är nödvändiga om byggnaderna ska stå kvar.

Källor

2014. Björn Wallbom och Lena Thor. Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.

Läs mer

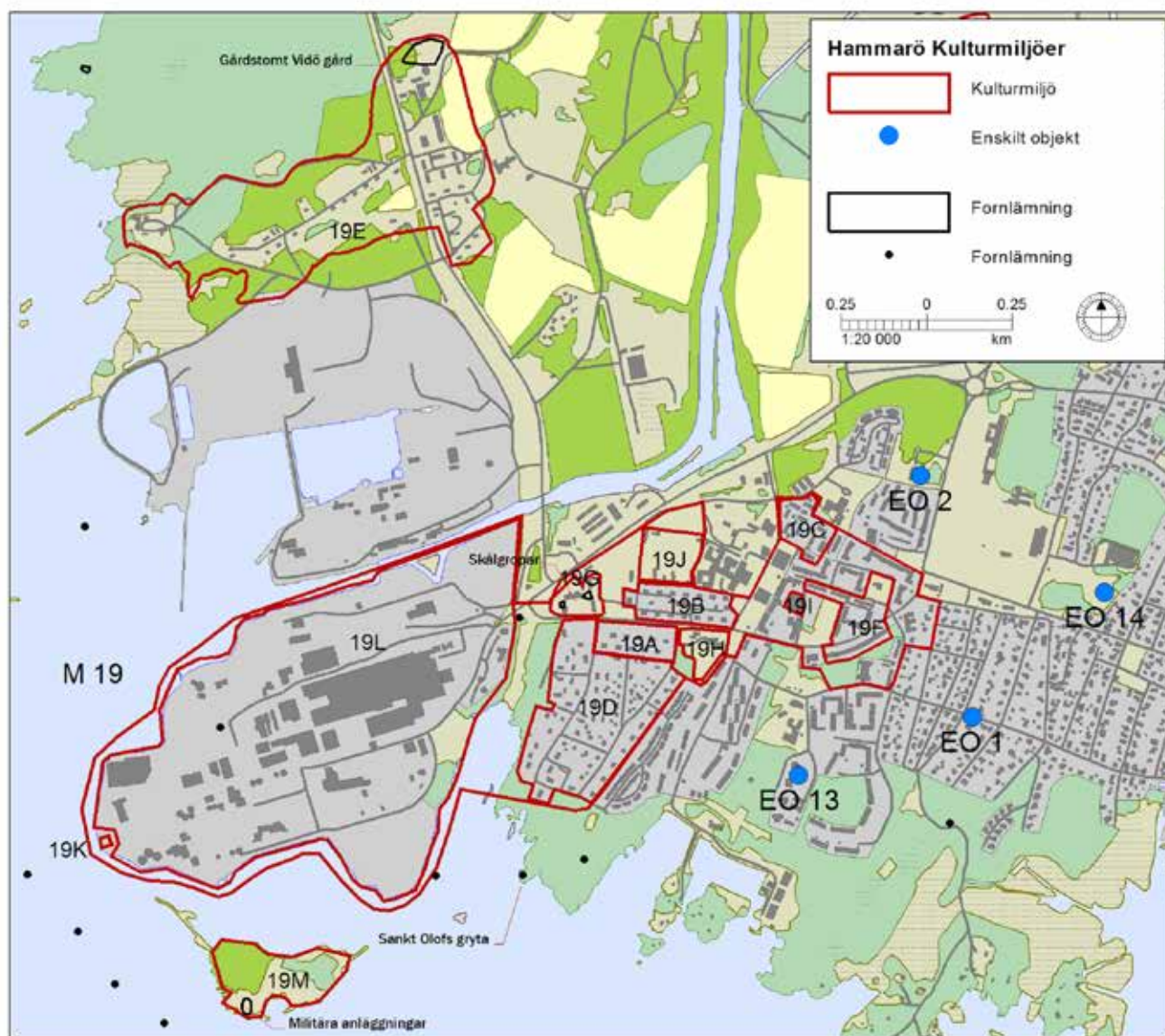
Tema: Sjöfart

Miljö 12: Timmerköjan

Miljö 16: Skage fyr

Miljö 17: Sättersholmarna

Miljö 19: Skoghall

Hammarö kommuns enda tätort ligger på nordvästra delen av ön och har växt upp kring Skoghallsbruket.

Förhistoriska lämningar visar att området för Skoghall varit bebott och befolkat långt före 1800- och 1900-talens industrietableringar. Under årtusendet kring Kristi födelse bedrevs på markerna här ett inte oväsentligt extensivt kreatursbete parat med mindre åkerbruk. Spridda lämningar vittnar om järnåldersbosättningar med agrar inriktning. Bland annat finns en grav i form av en stensättning på Grytudden, och vid Gunnarskär har funnits ett flatmarksgravfält,

båda från järnåldern.

Först på 1910-talet skedde en radikalt förändrad markanvändning vid Lunden och Lysåsen. Inom några få år uppfördes här ett omfattande industrikomplex för förädling av skogsråvara. Skoghallsverken utvecklades till Uddeholmskoncernens flaggskepp med flera tusen anställda. Fabriksanläggningen har blivit synonym med tätorten Skoghall vars tillkomst och uppbyggnad hör intimt samman med företaget. En medveten och konsekvent planläggning med starka rötter i järnbrukstraditionen lade grunden till tätortens successiva tillväxt. Först efter

andra världskriget har bolagsdominansen brutits och kommunen övertagit ansvaret för samhällsplanering, bostadsbyggande och offentlig verksamhet. Samtidigt har bebyggelsebildens förändrats från bolagsägda tjänstebostäder till enskilt uppförda egnahem.

I denna kulturmiljö ingår:

- 19 A) Rölon
- 19 B) Kolonien, Lunden
- 19 C) Björkhagen
- 19 D) Edsviken
- 19 E) Vidön, Prästängsvägen och Udden
- 19 F) Clevekvarteret och "Regnbågen"
- 19 G) Realskolan, Nyskolan och Slöjd- och gymnastikhuset
- 19 H) Skoghalls kyrka
- 19 I) Folkets hus
- 19 J) Lunnevi
- 19 K) Skoghalls fyr
- 19 L) Skoghallsbruket
- 19 M) Garpen

Nedan beskrivs Skoghall mer översiktligt. De ingående miljöerna beskrivs var för sig under fristående rubriker.

Karaktärsdrag

Betydande delar av centrala Skoghall bär fort-

farande prägel av 1910-talets planering och byggande. Verksbyggnaderna och de väl avgränsade bostadsområdena ger Skoghall en egen identitet.

Tätortens strukturella uppbyggnad är idag länets tydligaste exempel på kvardröjande brukstänkande. Varje fabriksenhet motiverade ett särskilt bostadsområde för sina anställda. Detta gavs sin speciella, enhetliga planering och arkitektur där byggnadernas storlek, utformning, placering och färgsättning avslöjade de boendes tjänsteställning inom företagshierarkin. Även om en uppluckring av bolagets statistiska segregerade boendevillkor skett utgör de fysiska inslagen, som byggnader, vägar, tomter, trädgårdar och planteringar alltjämt sammanhållande faktorer för respektive område.

Samtliga arbetarbostäder från 1910-talet byggdes efter en snarlik mall i två våningar av trä eller sten, panelade, putsade eller fasadteglade och avsedda att rymma fyra familjer i lägenheter om ett rum och kök samt sovrum på vinden för skiftarbetare. Byggnadstypen har blivit kännetecknande för Skoghall och kan med rätta betecknas som en lokal byggnadstradition. Den återfinns också på några andra håll, exempelvis utmed Prästängsvägen på Vidön. Särskilt framträdande är den på ömse sidor om Bruksgatan i bostadsområdena Kolonien och Rölon.

Inne på själva fabriksområdet har ständiga

Bruksgatan med Kolonien på höger sida och Rölon på vänster av bilden. Källa: Hammarö Hembygdsförenings bildarkiv

Bostadsområdet Bruket år 1929. Husen revs allteftersom Skoghallsverket expanderade. Källa: Hammarö Hembygdsförenings bildarkiv

förändringar gjort att endast ett litet fåtal äldre byggnader finns kvar. Som exempel kan nämnas syrahuset från 1917, anläggningskontoret (före detta forskningslaboratoriet) från 1950-talet, centralverkstaden från 1937-38, sulfatverkstaden från 1919 (endast delar av ursprungliga fabriken återstår), Lysåsens restaurang från 1955 och Lysåsskolan från 1961.

Även i anslutning till vattnet finns en del lämningar kvar som vittnar om brukets aktiviteter. Dessa lämningar återspeglar på flera sätt den stora verksamhet som bedrivits vid Skoghallsbruket – moringar, öglor, dykdalber, sandtag, kranrälsar och olika typer av fundament. De större sandtäckerna vid Söön har exempelvis troligtvis använts vid byggandet av Skoghallsverken, och i vattnet utanför Söön finns sänkta pråmar vilka sannolikt använts för att transportera sanden till bruket.

På bruksområdet finns även piren och fyren vilka berättar om Skoghalls hamns tidigare utförande och den samtida sjöfarten i området.

Indirekt kan även de luftvärnsställningar som finns på Garpen och Nolgårsholmarna ha en relation till Skoghallsbruket. Ställningarna är sannolikt en del i ett större försvar av Karlstad

men det var nog ingen slump att man förlade en av ställningarna vid just Garpen. En ställning ska också ha funnits i anslutning till själva bruket.

I Klarälvens Skoghallsådra finns rester efter timmerflottningen från de Värmländska skogarna ner till Skoghalls bruk. Resterna utgörs av bland annat dykdalber och skoningar i form av påverk längs älvkanterna. Kring bruket finns parställda öglor vilka är spår efter infästning till länsar vilka inhägnat områden med timmer som samlades i vattnet utanför bruket. På hällar och skär utanför Skoghalls bruk finns mängder av dessa järnöglor. Flera av dessa lämningar utgörs av enstaka, ibland ganska små objekt, som idag finns i helt nya sammanhang. Det kan därför var lätt att avfärda dem som ointressanta. Sett i ett historiskt perspektiv har de dock alla utgjort viktiga delar för utvecklingen av 1900-talets industrisamhälle och är väl värda att lyftas fram i detta sammanhang.

Värde

Som en av länets yngsta bruksorter bär Skoghall stark prägel av Uddeholmsbolagets verksamhet på platsen. Tätortsstrukturen berättar om före-

tagets traditionsenliga ansvar för samhällsbyggnaden. Skoghall är en av 1900-talets mest välbevarade och sammanhållna bruksmiljöer i länet.

Bostadsområden som Rölon, Kolonien, Björkhagen och Edsviken illustrerar tätortens tidiga byggnadshistoria. Den strikta yrkesdifferentierade arbetar- och tjänstemannabebyggelsen här är av stort socialhistoriskt intresse men äger också betydande arkitektoniska och byggnadshistoriska värden. Dessa återfinns både i den samlade miljöbilden med byggnader, vägar, trädgårdar med mera och i de enskilda byggnadernas utformning, planlösning, materialval, snickeriutföranden och färgsättning. Flertalet byggnader utgör framträdande exponenter för provinsiell och lokal byggnadskonst från 1900-talets första hälft. Även de fåtaliga kvarvarande äldre byggnaderna inne på själva bruksområdet är av betydelse för uppfattningen av Skoghall även om de är svårtillgängliga för allmänheten.

Se vidare beskrivningarna av de ingående miljöerna.

Förhållningssätt

För att förstå Skoghalls historia och utveckling är det värdefullt att kunna avläsa detta i strukturen, i byggnaderna, i miljöerna. Därför är det mycket viktigt att bevara det som återstår av det som kännetecknar Skoghall som bruksort, det vill säga arbetarbostäderna, bruksmiljön och de enskilda byggnader som byggts upp under Skoghalls framväxt.

Om man tar bort en detalj i taget märker man inte att helheten snart är borta. Det finns fler bruksorter i Sverige och alla har sin historia, sina arbetarbostäder, sin struktur. Moderniserar man och river det gamla är snart alla städer i Sverige likadana.

De planer som gäller Skoghall består av ursprungliga avstyckningsplaner, stadsplaner samt nyare detaljplaner med olika grader av skydd för de olika områdena. Mer detaljerat kring vad som gäller finns att läsa under varje enskild miljö.

Husen i Skoghall är uppbyggda under olika tidsepoker och rekommendationerna är att man

tar hänsyn till husens ursprungstid vid renovering, om- och tillbyggnad. Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17).

Fortsatt hävd av markytor samt vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

2014. Björn Wallbom och Lena Thor. *Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län*. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.1991.

1991. Jan-Olof Hesselstedt och Mats Lunnemar. *Skoghallstanken – Från Stjernfors till Skoghall*. Skoghall.

Kartor

Uddeholms Aktiebolag Karta över Skoghallsverken 1951 Utförd år 1919 på grundval av verkställd triangulering och med användande av äldre kartmaterial av Kommunaltekniska Byrån Stockholm. Civiling. Nils Gellerstedt. Kartan reviderad oktober 1951. (Originalet finns på Hammarö kommun.)

Läs mer

Miljö 17: Östra Söön och Söököjan

19 A) Rölon

19 B) Kolonien, Lunden

19 C) Björkhagen

19 D) Edsviken

19 E) Vidön, Prästängsvägen och Udden

19 F) Clevekvarteret och "Regnbågen"

19 G) Realskolan, Nyskolan och Slöjd- och gymnastikhuset

19 H) Skoghalls kyrka

19 I) Folkets hus

19 J) Lunnevi

19 K) Skoghalls fyr

19 L) Skoghallsbruket

19 M) Garpen

Enskilt objekt 13: Punkthusen på Tallvägen - Mörmön 52:1

Enskilt objekt 14: Skoghallsparken

19 A) Rölon

Bebyggelsemiljö utmed Rölovägen och Bruksgatans södra sida med tidstypiska och välbevarade sågverksarbetarbostäder byggda omkring 1913. Miljön gränsar till Edsviken i söder och väster.

Upphovet till namnet på området var en röd loge i bostadsområdet – Röda ”lon”. Den låg strax norr om nuvarande hus nr 409 och ursprungligen i anknytning till hemmanet Lundens manbyggnad som enligt kartor från 1743 och 1828 låg precis där Grytuddsvägen möter Bruksgatan.

I den östra delen av Rölon, i anknytning till Byxfickstorget, ligger Skoghall kyrka. Innan den byggdes 1957 låg där bostadshus utformade likt de som ligger utmed Rölovägen, det vill säga med sadeltak och träfasader.

Karaktärsdrag

Här finns idag sammanlagt tio fyrfamiljshus med tillhörande nybyggda uthuslängor. De fem som ligger utmed Bruksgatan är byggda i en nyklassicistisk stil med tredelade fönsterbågar, strama och symmetriska fasader samt kolonner och pilastrar vid förstukvistarna. De är byggda i två våningar i sten med valmat tak och putsade respektive fasadteglade fasader, lika de som ligger på Prästängsvägen på Vidön. De fem utmed Rölovägen är byggda i en nationalromantisk stil med faluröd träpanel, verandautbyggnader och snickeridetaljer. De liknar husen på norra sidan Bruksgatan och är byggda i trä med sadeltak och

rödmålade träfasader. Varje lägenhet har sin egen ingång med förstukvist i varsitt hörn av byggnaden. Detta bidrar till att alla kan få närhet till marknivå och trädgård.

Några av husens fönster hade till att börja med likadan rutindelning som husen ursprungligen hade i Kolonien, det vill säga korspostfönster med smårutor i de övre bågarna, en rutindelning som var vanlig i det nationalromantiska stilidealet.

Värde

Husen är oerhört viktiga att bevara för första intrycket av Skoghall, då de är karakteristiska och ligger i blickfånget. Bebyggelsemiljön utgör ännu sinnebilden av Skoghall för många och därtill utgör området en spännande och historisk kontrast till den mer sentida bebyggelsen i centrum.

Husen är välbevarade till sin utformning, men däremot inte i materialval och detaljer. Husen och miljön har dock såväl dokumentvärden som upplevelsevärden. Bostadsområdet Rölon illustrerar vid sidan om Kolonien, Björkhagen och Edsviken tätortens tidiga byggnadshistoria vilket ger området ett stort samhällshistoriskt värde. Den strikt yrkesåtskilda arbetar- och tjänstemannabebyggelsen i Skoghall har ett stort socialhistoriskt värde då byggnadernas storlek, utformning, placering och färgsättning speglade de boendes tjänsteställning inom företagshierarkin. Då byggnadstypen blev känne-

Ett av husen utmed Bruksgatan i nyklassicistisk stil. Här syns två av de fyra separata entréer om finns.

Närmast kameran ett av husen utmed Rölogatan i nationalromantisk stil. Längre bak skimtar ett putsat hus utmed Bruksgatan.

tecknande för Skoghall och därför kan betraktas som en lokal byggnadstradition har husen också byggnads- och arkitekturhistoriska värden. Det finns också starka identitets- och miljöskapande värden. Kulturhistoriska värden återfinns också i den samlade miljöbilden med byggnader, vägar, trädgårdar med mera.

Förhållningssätt

I gällande detaljplan från 1983-02-14 är området avsatt för bostadsändamål med q-bestämmelser om särskild hänsyn till bebyggelseområdets egenart. Detaljplanen bedöms ge visst skydd för de kulturhistoriska värdena.

Såväl befintliga byggnader som tomter, vägar och angränsande markytor bör också fortsättningsvis tillförsäkras skydd genom detaljplanebestämmelser. Vid revidering av gällande detaljplan bör i enlighet med PBL:s regelsystem en ytterligare precisering ske och utökad bygglovsplikt införas.

Härutöver bör övervägas skyddsbestämmelser och rivningsförbud.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av

byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14, 8:17). Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseet.

Vård och underhåll av byggnader ankommer på respektive fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till bebyggelsemiljöns och den enskilda byggnadens kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1983. Detaljplan Rölon. Hammarö kommun.

Bernt Roy Olsson. *Skoghalls glömda gårdar* (artikel, okänt ursprungsår). Värmlands museums arkiv.

1991. Jan-Olof Hesselstedt och Mats Lunnemar. *Skoghall stanken – Från Stjernfors till Skoghall. Skoghall.*

Läs mer

Kapitel 7 Industrialiseringen - Brukstiden

19 B) Kolonien, Lunden

19 C) Björkhagen

19 D) Edsviken

19 B) Kolonien, Lunden

På Bruksgatans norra sida ligger Kolonien, också benämnt Rödgrindsgärdet, med 14 arbetarbostäder avsedda för sulfitt- och pappersbruksarbetarna. Området ligger på stamfastigheten Lundens tidigare mark.

År 1914 brann sulfittfabriken i Årås i Norra Råda socken och denna ersattes av en ny fabrik i Skoghall. Många av arbetarna och deras familjer i Årås flyttade med till den nya fabriken och de fick bostäder i det nybyggda området Rödgrindsgärdet vid Lunden, utmed Bruksgatan. I folkmunkallades området Åraskolonien eller Kolonien (något som ska ha ogillats av de boende i området). Husen uppfördes som fyrfamiljshus med två våningar, omväxlande kvadratiska med valmade tak och rektangulära med sadeltak. Varje lägenhet hade ett rum och kök med egen ingång samt trädgårdstäppa. Till lägenheten hörde också matkällare och förråd. Mellan raderna av bostadshus uppfördes uthus samt kvadratiska avträden med pyramidformade tälttak.

Runt 1930, i samband med att pappersfabriken byggdes, uppfördes i anknytning till Kolonien ytterligare ett antal bostadshus som kom att kallas Svenskbyn. De målades i ljusa kulörer till skillnad från Kolonien som målades med röd slamfärg. Som mest har området bestått av ett 30-tal bostadshus utmed Bruksgatan och Åråsvägen. Efter ett stort antal rivningar, med start omkring 1970, återstår det idag endast drygt

hälften av husen. Rivningarna startade sannolikt i samband med utvidgningen av centrum med affärshus och vårdkomplex.

På 1950-talet gavs husen en ny panel, vilket märktes tydligast på husen med sadeltak och genombruten takfot. De hade innan panelbytet en profilerad, växlande stående och liggande panel. Den nya panelen var av enklare utformning. I samband med panelbytet monterades även träullsplattor på fasaden som isolering.

Husen genomgick omkring 1970 en genomgående renovering, såväl invändigt som utvändigt. Taken lades om med betongpannor och fick nya plåtarbeten. På de kvadratiska husen fick också takkuporna en annorlunda utformning. Fönstren började bytas ut på 1970-talet. De småspröjsade fönstren ersattes med fönster med annan rutindelning. Enstaka äldre fönster finns dock kvar.

Under 2000-talet fick de nya fönstren aluminiumklädda ytterbågar försedda med isolerrutor. Vita dörrar i mdf-board har också ersatt de äldre glasade trädörrarna.

Miljön omkring husen har också förändrats sedan ursprungstiden. Planen med bostadshusen i två rader och uthus i mitten är intakt men tidigare var stora delar av marken uppodlad som en del i den självhushållning som rådde. Under senare tid har nyare garage samt parkeringsytor uppförts mellan husen.

Värmlands museum genomförde en antikvarisk förundersökning 2013 på uppdrag av AB Hammaröbostäder med syftet att klargöra de kulturhistoriska värdena på grund av en pla-

Ett av husen som ligger längst västerut i området.

Ett av husen med sadeltak och större frontespis längst österut i området.

Ovan: En miljöbild där man kan se husen ligga i en rad. Uthuset ligger mellan de två husraderna som finns i Lunden.
Till höger: En av de två dubbelentréerna som finns på de åtta husen längst västerut.

nerad försäljning av området. För mer utförlig redogörelse för området hänvisas till denna rapport.

Väster om bostadsområdet ligger det före detta badhuset där arbetarna kunde bada och tvätta sig. Huset invigdes 1930. De sanitära förhållandena i det nybyggda samhället var dåliga och ett varmbadhus var efterlängtat. Simhallen hade en vacker interiör med blått och vitt och ljuset strömmade rikligt in genom en rad höga fönster. Enligt uppgift var badhuset länets modernaste. Ett skolbad kostade 25 öre, bastubad 50 öre och karbad 1 krona. I källaren låg maskintvättstuga men den var endast avsedd för tjänstemännen och ingenjörerna. Enligt en muntlig källa bad ingenjörfruarna ofta brukets samhällsavdelning om hjälp med tvätt av kläder samt fönstertvätt. Arbetarna var hänvisade till de enklare tvättstugorna som fanns inom

Före detta badhuset som ligger mellan Lunden och skolområdet vid Resalskolan.

bolagets områden. De boende på Åraskolonien fick dock gå till tvättstugan på Björkhagen till att börja med. Senare ersattes dessa enkla inrättningar, med stora tvätt- och sköljkar, av andelstvättstugor.

Karaktärsdrag

Bostadshusen har nationalromantiskt inspirerade exteriörer med faluröda fasader. Husen har utformats på två olika sätt: vartannat hus är kvadratisk med valmat tak, vartannat rektangulärt med sadeltak. De med sadeltak utmärker sig genom en större frontespis som bryter takfoten. De åtta husen längst västerut är rektangulära med sadeltak och obruten takfot. De har också mycket karaktäristiska hörnpelare med kapitäl. Detta återfinns också på många av arbetarbostäderna i de andra områdena (exempelvis Edsviken och Björkhagen). Dessa hus har också ett mycket litet taköverhäng till skillnad från husen i östra delen. Samtliga hus har källare och gjuten betonggrund som är målad.

Det före detta badhuset har samma proportioner som flera av de övriga arbetarbostäderna (till exempel Björkhagen) men är till skillnad

från dem byggda med brunt fasadtegel. Klas-
sicistiska detaljer finns såsom hörn-
pelare med kapital. De befintliga
fönstren är troligen från
1960-talet. Tidigare var de
högre. Karakteristiskt
för huset är också det
obefintliga taköverhänget
samt det stora lunettfönstret
i gaveln.

Värde

Husen är oerhört viktiga att bevara för första intrycket av Skoghall, då de är karakteristiska och ligger i blickfånget. Bebyggelsemiljön utgör ännu sinnebild av Skoghall för många och därtill utgör området en spännande och historisk kontrast till den mer sentida bebyggelsen i centrum.

Husen är välbevarade till sin utformning men däremot inte i materialval och detaljer. Bostadsområdet Kolonien illustrerar vid sidan om Rölon, Björkhagen och Edsviken tätortens tidiga byggnadshistoria vilket ger området ett stort samhällshistoriskt värde. Den strikt yrkes-
åtskilda arbetar- och tjänstemannabebyggelsen i Skoghall har ett stort socialhistoriskt värde då byggnadernas storlek, utformning, placering och färgsättning speglade de boendes tjänsteställning inom företagshierarkin. Då byggnadstypen blev kännetecknande för Skoghall och därför kan betraktas som en lokal byggnadstradition har husen också byggnads- och arkitekturhistoriska värden. Det finns också starka identitets- och miljöskapande värden. Kulturhistoriska värden återfinns också i den samlade miljöbildens byggnader, vägar, trädgårdar med mera.

Angående det före detta badhuset ligger värdet snarare i historiken än i själva byggnaden. Byggnaden kan ses som ett uttryck för den patriarkala bruksmentaliteten.

Förhållningssätt

2001-01-01 trädde gällande detaljplan över Mörmön 5:63 i kraft och fastslår att fastigheten utgör ett bebyggelseområde som omfattas av 8 kap 13§ PBL (tidigare 3:12), det vill säga förbud mot förvanskning. Samtliga bostadshus är belagda med skyddsbestämmelser: q1- byggnaden får inte

rivas, q2- befintliga byggnaders träfasader och tegeltak får inte rivas. Underhåll ska ske med ursprungliga material och kulörer.

För mer detaljerad redovisning om hur man ska förhålla sig till byggnadernas olika delar hänvisas till Värmlands museums rapport, men sammanfattningsvis är det önskvärt att vid kommande renoveringar återgå till äldre materialval, färgtyper och utformningar där modernare typer använts. Det är också viktigt att behålla de äldre snickeridetalljer som finns, till exempel smäckra taksprång, snidade taktassar, hyvlad panel i taksprång och hörnknutar, profiler och andra dekorativa inslag runt fönster och på förstubroar. Behöver delarna bytas ska de utformas likt befintliga.

De nyare garagen/bodarna samt parkeringstorna utgör en årsring som dessvärre förtar den äldre miljöbild. Önskvärt är att ytterligare parkeringar och bodar i modernt utförande hindras inom området.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbild och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14, 8:17). Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseum.

Vård och underhåll av byggnader ankommer på respektive fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till bebyggelsemiljöns och den enskilda byggnadens kulturhistoriska kvaliteter och utifrån detaljplanens skyddsbestämmelser.

Källor

2010. Detaljplan Mörmön 5:63. Hammarö kommun

2013. *Bostadsområdet Lunden (Kolonien) i Skoghall – antikvarisk förundersökning*. Mörmön 5:63, Hammarö kommun, Värmlands län. Värmlands museum 2013:34

Läs mer

Kapitel 7 Industrialiseringen – Brukstiden

Miljö 19: Skoghall

19 A) Rölon

19 C) Björkhagen

19 D) Edsviken

19 C) Björkhagen

Bebyggelsemiljö kring Björkhagsgatan och Åråsvägen där det tidigare låg bostäder för sulfitarbetarna byggda omkring 1920.

Ursprungligen fanns nio likadana hus i området Björkhagen. Det första revs när den nya Åråsvägen anlades och de större affärsbyggnaderna byggdes utmed vägen. Detta splittrade också området. Två av de äldre husen brann ner under 1980-talet. I slutet av 1980-talet/början av 1990-talet revs fem av de som låg öster om Åråsvägen och åtta nya liknande hus byggdes upp. Under hösten 2014 revs det enda kvarvarande huset väster om vägen. I dagsläget finns det därför endast två ursprungliga hus kvar, öster om Åråsvägen (Björkhagsgatan 12 och 14).

Bostadshusen var tidigare grupperade kring två gårdstun med en kvadratisk, kringbyggd uthuslänga inrymmande förråd och avträden i mitten. Dessa revs i samband med övriga rivningar.

Väster om Åråsvägen, bredvid Rödgrindsvägen 3, låg också två hus, Rödgrindsvägen 1 och Kolonivägen 18, samt en ekonomibyggnad. Det förstnämnda benämndes standardhus och var det enda återstående av en tidigare gruppering bestående av tre bostadshus och den ekonomibyggnad som tills nyligen låg kvar. Troligen var de uppförda vid 1920-talets början. Kolonivägen 18 var det enda återstående av de hus som ingick i den så kallade "Svenskbyn", pappersbruksar-

betarnas bostäder som byggdes 1930. Denna typ av hus låg tidigare i en lång rad på platsen där Åråsvägen går nu och i anknytning till de röda husen i Kolonien som ligger utmed Bruksgatan och Gärdesvägen. Dessa tre hus har rivits för att ge plats åt ett nytt bostadsområde. Strax väster om denna husgruppering ligger också Ängvillan, byggd 1917, som ursprungligen utgjorde ett ungarshotell. Idag inrymmer huset psykiatrins dagverksamhet.

Karaktärsdrag

Husen på Björkhagsgatan består av låga flerfamiljshus, i 1 ½ plan. De ursprungliga var byggda med inspiration från den nationalromantiska byggnadsstilen vilket de branta takfallen, de tätspröjsade fönstren och de dekorativa inslagen på förstukvistarna var uttryck för. De återstående två är nu kraftigt renoverade men har en bibehållen volym, äldre brädfodring och klassicistiska detaljer såsom hörnpelare med kapital. Alla husen var och är även idag panelade.

De yngre husen är pastischer som knyter an till de ursprungliga husen i proportioner men inte till detaljer. Placeringen av husen återknyter till den tidigare med gårdstun men med fler bostadshus istället för de kringbyggda ekonomibyggnaderna.

Värde

Bostadsområdet Björkhagen illustrerar vid sidan om Rölon, Kolonien och Edsviken tätortens tidiga byggnadshistoria vilket ger området ett

Till höger ett av de två bevarade flerfamiljshusen och till vänster ett nybyggt hus från 1990-talet.

samhällshistoriskt värde. Den strikt yrkesåtskilda arbetar- och tjänstemannabebyggelsen i Skoghall har ett stort socialhistoriskt värde då byggnadernas storlek, utformning, placering och färgsättning speglade de boendes tjänsteställning inom företagshierarkin. Husen får därmed också arkitektoniska och byggnadshistoriska värden.

Då så många hus rivits i Björkhagen har dock en del av de arkitektoniska värdena försvunnit, med undantag av Björkhagsgatan 12 och 14.

Förhållningssätt

Då det finns så lite autenticitet kvar i Björkhagen är det av stor vikt att bibehålla de historiska anknytningar som återstår, såsom husens proportioner, placeringar samt gatunamn. Gällande de hus som ligger väster om Åråsvägen är det av ännu större betydelse att gatunamnen bibehålls i det nya området då de husen är de enda som har kvar dessa gatunamn i sina adresser. Detta för att knyta an till traditionen och påminna om områdets äldre historia.

Gällande detaljplan är från 1991 och gjordes för att den planerade bebyggelsen inte rymdes inom då gällande plan. Byggnadernas särart säkerställdes med q-märkning i planen från 1991. Detaljplanen bedöms endast delvis ge ett visst skydd för de kulturhistoriska värdena.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om

den samlade miljöbilden och ett bibehållande och återställande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14, 8:17). Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseum.

Vård och underhåll av byggnader ankommer på respektive fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till bebyggelsemiljöns och den enskilda byggnadens kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

2013. Mattias Libeck. *Björkhagen/Kolonin i Skoghall- Rivningsdokumentation*, Värmlands museum rapport 2013:48

1991. Detaljplan för Björkhagen, Hammarö kommun, Värmlands län, antagen 1991-06-22

Läs mer

Kapitel 7 Industrialiseringen – Brukstiden
Miljö 19: Skoghall
19 A) Rölon
19 B) Kolonien, Lunden
19 D) Edsviken

19 D) Edsviken

Bostadsområde i sydvästra Skoghall, söder om Bruksgatan och öster om Skoghallsbruket. Edsviken planerades gemensamt för förmän, ingenjörer och tjänstemän vid bolagets olika fabriksenheter. Området har bebyggts i olika etapper från 1913 till slutet av 1940-talet.

Till områdets solitärer hör även lärar- och rektorsbostäderna på andra sidan Bruksgatan, Lunden 1:147 (hus nr 320) respektive Lunden 1:159 (hus nr 328). Lunden 1:147 uppfördes som tvåfamiljsbostad 1919-1920 och hade ursprungligen två flyglar. Rektorsbostaden Lunden 1:159 uppfördes på 1920-talet.

Karaktärsdrag

Byggnaderna ligger grupperade kategorivis. De äldsta, några ljusst putsade 1 ½-plans flerfamiljshus, ligger kring korsningen Edsviksvägen - Bergviksvägen. Norr härom vid Edsviksvägen och Lillstigen återfinns tio faluröda förmansbostäder byggda som parhus med 1910-talets nationalromantiska stildrag. Utmed Grytuddsvägen, Gröna vägen och Apelstigen finns sammanlagt ett trettio-tal friliggande tjänstemannavillor uppförda mellan 1928-1945, som i utförande ansluter till tidens egnahemsbebyggelse. Härutöver finns också större enfamiljsvillor med påkostade och dekorativa exteriörer, avsedda för bolagets cheftjänstemän.

Lärbostaden Lunden 1:147 är byggd i klassi-

Före detta förmansbostäder på Edsviksvägen.

cistisk stil med valmat tak, lockpanel samt med såväl runda fönster som lunettfönster. Rektorsbostaden Lunden 1:159 är uppförd i nationalromantiskt stil med småspröjsade fönster och brant takfall men har även klassicistiska detaljer som hörnpelare med kapital.

Värde

Bostadsområdet Edsviken illustrerar vid sidan om Rölon, Kolonien och Björkhagen tätortens tidiga byggnadshistoria. Den strikta yrkesdifferentierade arbetar- och tjänstemannabebyggelsen är av stort socialhistoriskt värde men äger också betydande arkitektoniska och byggnadshistoriska värden. Det kulturhistoriska värdet ligger främst i den väl sammanhållna miljöbildningen och i befintliga byggnaders exteriöra utformning och utföranden, materialval och färgsättning.

I västra delen av Edsviken (Edsviksvägen, Lillstigen) är husen välbevarade. I östra delen (Grytuddsvägen, Apelstigen) är de mer ombyggda/renoverade.

Förhållningssätt

Större delen av området är i gällande detaljplan från 1983-02-14 avsatt för bostadsändamål med q-bestämmelser om särskild hänsyn till bebyggelseområdets egenart för 1910- och 1920-talsbebyggelsen. Västligaste delen av området är i gällande detaljplan från 1964-07-30 avsatt för industriändamål. Den förstnämnda detaljplanen

Exempel på fd tjänstemannabostad från 1930-40-talen på Edsviksvägen.

Före detta tjänstemannabostäder från 1930-40-talen utmed Apelstigen.

bedöms ge visst skydd för de kulturhistoriska värdena medan den sistnämnda saknar detta. De två hus som tidigare låg i den industriella skyddszonen är båda rivna.

Såväl befintliga byggnader som tomter, vägar och angränsande markytor bör också fortsättningsvis tillförsäkras skydd genom detaljplanebestämmelser. Vid revidering av gällande detaljplan från 1983 bör det dels övervägas en vidgad användning av q-bestämmelserna till att gälla även 1930- och 1940-talsbebyggelsen och dels, i enlighet med PBL:s regelsystem, ske en ytterligare precisering av q-bestämmelserna. Härutöver bör utökad bygglovsplikt införas liksom övervägas skyddsbestämmelser och rivningsförbud.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseet.

F d Rektorsbostaden hus nr 320 (ovan) samt f d lärarbostad hus nr 328 (t.h)

Edviksvägen 1 - före detta chefstjänstemannabostad.

Vård och underhåll av byggnader ankommer på respektive fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till bebyggelsemiljöns och den enskilda byggnadens kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1983. Stadsplan för Edsviksområdet, Skoghall, Hammarö kommun, antagen 1983-02-14

Läs mer

Kapitel 7 Industrialiseringen – Brukstiden
Miljö 19: Skoghall
19 A) Rölon
19 B) Kolonien, Lunden
19 C) Björkhagen

19 E) Vidön, Prästängsvägen och Udden

*Prästängsvägen – i folkmun även kallad Vidö-
ra´a (-raden) eller Brädgårds-ra´a – ligger i direkt
anslutning till Skoghallsbrukets område på Vidön,
och husen utmed vägen är ursprungligen tjänste-
och arbetarbostäder för anställda på brädgården.
På östra sidan Dingelsundsvägen ligger något
yngre hus, ursprungligen arbetarbostäder för de
som arbetade på elektrokemiska. På Udden, längst
västerut vid vattnet, ligger disponentens villa.
Bebyggelsen på Vidön sträcker sig tillbaka till
medeltiden – Vidö gård omnämns i handlingar från
1312 och som jordbruksenhet har den funnits kvar
fram till våra dagar. Den huvudsakliga bebyggelsen
hör emellertid samman med den industriella
utvecklingen vid Skoghallsverken.*

I samband med uppbyggnaden av den nya så-
gen på Lysåsen 1914 förlade man brädgården
till Vidön, och då byggdes även de brädgårdsan-
ställdas bostäder upp i närområdet. Åren 1914-15
byggdes således en serie snarlika arbetarbostä-
der, dels utmed sträckningen Nordmark-Klar-
älvens järnväg, dels västerut mot Vänern längs
nuvarande Prästängsvägen. Vart och ett av hu-
sen rymde fyra familjer och varje lägenhet fick
en egen ingång med förstukvist. Likartade hus
ligger även utmed Bruksgatan i området Rölon
i Skoghall. På norra sidan Prästängsvägen bygg-
des 1914 bostaden för brädgårdens inspektör.
Det ligger som ensamt bostadshus men ingår
som en enhet i den mycket fina miljön längs

*Prästängsvägen - före detta arbetarbostäder, byggda i nyklassi-
cistisk stil*

denna väg. Längst västerut byggdes 1918 bo-
lagschefens/disponentens villa med flygelbygg-
nader, brygga, bad- och båthus och tillhörande
trädgårdsmästarbostad. Villan används idag
inte av Stora Enso utan hyrs ut till andra företag.

Dessa byggnader är de enda arbetarbostäder
i Skoghall som ännu är bolagsägda. De övriga
har antingen rivits eller gått över till kommunalt
eller privat ägande.

På östra sidan av Dingelsundsvägen ligger ar-
betarbostäder av olika slag byggda mellan
1930-1950. I den norra delen av området, med
adress Dingelsundsvägen, ligger hyreshus från
1950-talet. Längre söderut vid Hybelevägen och
Lärkvägen ligger äldre byggnader, byggda på
1920-1930-talen. Hybelevägen 2 är enda huset
kvar av sitt slag (tidigare adress Dingelsundsvä-
gen 28). Det låg tidigare ytterligare fyra sådana
hus utmed Dingelsundsvägen. De finns doku-
menterade i bebyggelseinventeringen 1979-1985,
fyra av dem revs 1981. Husen byggdes troligen
i samband med att elektrokemiska fabriken
byggdes 1918. Hybelevägen 2, liksom de riv-
na husen, hade likadan utformning som husen
på Lillängsvägen som revs på 1970-talet. Mitt i
området ligger även en förmansbostad för två
familjer (Hybelevägen 8), byggt omkring 1920.
Utseendemässigt är det likt de förmansbostäder
som ligger i Edsviken. Strax söder om detta låg
ett nu rivet hus i 2 ½ plan för arbetare, även det
byggt 1920.

Vidöns bebyggelsetraditioner sträcker sig
tillbaka till åtminstone medeltiden. Vidö gård
omnämns som frälsehemman i handlingar från

*Prästängsvägen - före detta tjänstemannabostad. Huset är det
första i raden och är byggt i nationalromantisk stil.*

Dingelsundvägen - före detta arbetarbostäder i sk lamellhus med två våningar.

Hybelevägen – före detta arbetarbostäder i 2½ plan och med fyra entréer.

1312 och som jordbruksenhet har den funnits kvar fram till våra dagar. Vidö herrgård byggdes år 1740. Carl Jacob Heublein (kallad "Hybelejen") var gårdens ägare på 1790-talet och några år in på 1800-talet. Han dog 1808, 66 år gammal. Han var konstbyggmästare och känd som ett av Karlstads största original på den tiden. Heublein hade stort intresse för Vidön och kanske ännu mera för hemmanet Lunden. Bland annat arbetade han för att det skulle byggas en kanal mellan Karlstad över Vidön till Skoghall. Den förverkligades dock inte.

År 1832 köptes Lunden ("Lunna") av Uddeholmsbolaget och de anlade järnvägen ute på de yttersta skären. År 1856 köpte bolaget en strandremsa av Vidön vid Skoghallsådran samt Anholmen. Först 1912 köptes hela Vidön. Bruket köpte herrgården och rev den någon gång i början av 1970-talet. Innan dess användes den till arbetarbostäder. Den äldre lagården brann ner vid den stora brädgårdsbranden 1923. En yngre lagård finns dock kvar. Marken runtomkring lagården används av Econova som upplag. Vidön inkorporerades med Hammarö kommun 1934.

Karaktärsdrag

Prästängsvägen

Utmed Prästängsvägen kvarstår idag (2016) nio likartade arbetarbostäder med valmat tak samt två tjänstebostäder som skiljer ut sig något. Utformning och storlek är likadana men de är omväxlande panelade, putsade eller fasadteglade. Byggnaderna uppvisar tidstypiska klassicerande eller nationalromantiska exteriöra stildrag.

Som exempel kan nämnas de strama och symmetriska fasaderna samt kolonner och pilastrar vid förstukvistarna. Fönstren är numera två- och treluftsfönster med tre bågar i varje. De ersatte, med början på 1970-talet, de äldre småspröjsade fönster som tidigare satt i husen. Varje lägenhet har sin egen ingång med förstukvist i varsitt hörn av byggnaden vilket bidrar till att alla kan få närhet till marknivå och trädgård. Till bostadshusen hör faluröda källarbodar belägna utmed vägens norra sida. Idag finns dock endast två av tidigare åtta kvar. Däremot har det tillkommit några garage.

Det första huset längst österut, närmast järnvägen, skiljer sig i storlek såväl som i utformning. Det byggdes som förmansbostad för flera familjer. Huset inrymmer även idag flera lägenheter. Det har en mer nationalromantisk stil med mansardtak och åttadelade fönsterbågar samt lunettfönster. Till huset hör en mindre källarbod på motsatt sida vägen.

Inspektörsbostaden på norra sidan Prästängsvägen skiljer även det ut sig gentemot de andra. Det är byggt i 1½ plan med brutet tak och putsade fasader. Huset har klassicistiska detaljer såsom profilerad takfot och tredelade fönsterbågar. Fönstren är idag vita men var tidigare grönmålade. Till huset hör även en stor trädgård.

Udden

Den herrgårdsliknande villan som tidigare utgjorde Skoghallsbrukets disponentvillan byggdes i 1920-talsklassicistisk anda med brutet tak, putsade fasader med vitmarkerade pilastrar och

småspröjsade fönster. På var sida om entrén ligger en större och en mindre flygelbyggnad varav en troligen tidigare utgjorde trädgårdsmästarbostad. Vid vattnet finns även en brygga samt bad- och båthus. Trädgården består på entrésidan av gräsmattor och en fruktträdgård. Tidigare fanns det en anlagd trädgård på husets entrésida, inspirerad av den tyska trädgårdsstilen med ovala gräsytor med grusgångar emellan och blomsterrabatter.

Östra sidan av Dingelsundsvägen

Husen på östra sidan Dingelsundsvägen (Dingelsundsvägen 30-32, Vidön 1:111) består av 6 stycken hyreshuslängor i två våningar med två ingångar i varje hus. Husen har källare och fasaderna är klädda med träpanel respektive fasadtegel. Några av husen är renoverade med tilläggisolerings, nya fasadmateriel och nya fönster.

Söder om 1950-talshusen, vid Hybelevägen (Hybelevägen 1,3,5, Vidön 1:111), ligger tre likadana hus med lägenheter i 2 ½ plan och sadeltak med lertegel. Husen har två ingångar på en av långsidorna samt en ingång på var kortsida. Entréerna på kortsidorna har förstukvist med balkong ovanpå. Fönstren är nya och pivåhängda. Tre likadana hus ligger på Lärkvägen längst sö-

derut i området. Utmed Lärkvägen i anknytning till de tidigare rivna husen utmed Dingelsundsvägen, ligger det två äldre uthuslängor samt två yngre garagelängor med röda träfasader och korrugerad plåt på taket.

Före detta förmansbostaden, Hybelevägen 8, är byggt i 1½ plan med lågt väggliv. Huset har två lägenheter med varsin entré med förstukvist. Fasaderna är klädda med rödmålad lockpanel och på taket ligger plåt. Tidigare låg det tvåkupigt lertegel på taket. Fönstren består av två luftter med sex rutor i varje båge.

Värde

Alla byggnader i kulturmiljön (med något undantag) är mycket välbevarade och har ett arkitektoniskt värde, men framför allt även ett samhällshistoriskt värde. Det finns också starka identitets- och miljöskapande värden. Inspektörsbostaden samt förmansbostaden närmast järnvägen utgör också viktiga komponenter vid sidan om arbetarbostäderna, om man i framtiden vill kunna visa på bruksmiljöns segregerade boende, även i smått. De utgör tillsammans ett fint exempel på en såväl tidsmässig som social spridning. Bebyggelsemiljön utmed Prästängsvägen illustrerar ett kvardröjande brukstänkan-

Udden – före detta disponentsvilla med en av flygelbyggnaderna till höger.

de, som vittnar om Uddeholmsbolagets övergripande samhällsansvar, men också om ambitioner att med förebild från järnbrukssamhällenas patriarkala uppbyggnad styra de anställdas bostadsförhållanden i ålderdomlig anda. Området ger en god inblick i företagets medvetna arkitektoniska strävanden till helhetslösningar för de olika fabriksenheter.

De kulturhistoriska värdena ligger dels i den väl sammanhållna bebyggelsegruppens autenticitet med byggnader, vägar, trädgårdar med mera, dels i de enskilda byggnadernas utformning, planlösning, materialval, snickeriutföranden och färgsättning. Genom sin relativa ursprunglighet uttrycker de gången tids stilideal och byggnadsskick och utgör därmed värdefulla dokument från den industriella anläggningstiden. Sammanhanget med 1950-talshusen på Hybelevägen, Dingelsundsvägen och Lärkvägen är viktigt för att visa kontinuiteten.

Förhållningssätt

I gällande stadsplan från 1964-07-30 är området väster om Dingelsundsvägen avsatt för industriändamål. Stadsplanen ger inte något skydd för de kulturhistoriska värdena. Området öster om Dingelsundsvägen är inte belagd med någon plan.

En detaljplan bör upprättas för det östra området där miljöns ovan nämnda värden tillförsäkras skydd.

Befintliga byggnader bör bevaras i största möjliga mån och vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ur-

sprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseet.

Vård och underhåll av byggnader ankommer på respektive fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till bebyggelsemiljöns och den enskilda byggnadens kulturhistoriska kvaliteter.

På grund av för höga bullernivåer får man inte längre bo i byggnaderna utmed Prästängsvägen. För att motivera underhåll och fortlevnad rekommenderas andra verksamheter. Till exempel kan byggnaderna efter hand som de blir lediga hyras ut som lokaler till näringsverksamhet: småföretagare, konstnärsateljéer eller dylikt. Området kan därmed leva vidare med nytt innehåll. Rivna tomter kan med fördel kompletteras med nya byggnader för att återskapa kulturvärden som gått förlorade.

Källor

1979-1985. Kulturhistoriska bebyggelseinventeringen, Hammarö kommun

2015. *Kompensationsåtgärder vid exploateringar i kultur- och naturmiljöer*. Red. Rönn, Magnus. Kulturlandskapet, KTH.

Läs mer

Kapitel 7 Industrialiseringen – Brukstiden
Kapitel 9 Villabygget – Från egna hem till miljonprogram
Miljö 19: Skoghall
19 A) Rölon

19 F) Clevekvarteret och "Regnbågen"

Kvarteret ligger i direkt anknytning till samt öster och norr om Skoghalls centrum och består av hyreshuslängor byggda på 1950-talet. Hyreshusen tillhör, tillsammans med den så kallade "Regnbågen" på motsatt sida Mörmovägen, de något modernare arbetarbostäderna i Skoghall.

Bostadsbristen i Skoghall på 1950-talet var enorm. Antalet arbetare på bruket ökade mellan åren 1925 och 1950 med 738 personer, från 1059 till 1797. Antalet lägenheter var uppe i 696 stycken. Till detta kom 342 egnahem och 149 lägenheter i föreningshus. Bostadsbyggandet höll aldrig jämna steg med efterfrågan. En av anledningarna var industrins expansion, en annan var att staten bestämde takten på bostadsbyggandet – varje kommun fick tilldelat sig en kvot varje år. Ytterligare en anledning var den stora personalsättningen samt att de så kallade slavkontrakten avvecklades på 1950-talet, det vill säga

att om en arbetare slutade på bruket miste han lägenheten. Med andra ord så kunde arbetaren då få bo kvar, vilket gjorde att den nye arbetaren behövde annat boende.

Under 1949-50 byggde bruket hyreshuslängan "Regnbågen" utmed Mörmovägen. De blev senare bostadsrätter. Namnet fick längan på grund av dess färgglada färgsättning. Idag har husen renoverats och husen har fått mildare färgsättning med pastellfärger. Skorstenarna togs bort i samband med renoveringen.

Under 1950-talet avvecklades bolagets samhälleliga engagemang och flyttades successivt över till kommunen. Uddeholmsbolaget önskade att kommunen byggde fler lägenheter men kommunen hade sagt nej med motiveringen att "ville bolaget ha bostäder åt sina anställda så fick de bygga dessa själva". Företagets behov av arbetskraft gick i första hand och då måste bostadsfrågan lösas vilket ledde till att bolaget beslutade bygga området Cleve i egen regi, 1951-1954.

Mitt i kvarteret Cleve ligger Clevegården. Hu-

Mörmon 49:1 – Clevegården. Husets östra fasad. Tillbyggnaden i en plan skymtar till höger om huvudbyggnaden.

Mörmon 3:28 – ”Regnbågen” som ligger som trappsteg utmed Mörmovägen.

set har fått sitt namn av Astrid Cleve von Euler som 1917 anställdes som chef för det som skulle bli vetenskapliga laboratoriet i Skoghall. Hon var då 42 år, hade fyra barn och var sedan sex år skild från nobelpristagaren Hans von Euler-Chelpin. År 1919 stod laboratoriet färdigt och då flyttade hon till Clevegården, som byggdes för hennes räkning. Astrid sade upp sig redan 1923, troligen på grund av att anslagen till forskningen ströps.

Diskussionerna gick på 1950-talet om att starta en husmodersskola men det var svårt att lösa lokalfrågan. Kommunen fick erbjudande om att köpa huset som Astrid Cleve tidigare bott i. Då fungerade det som tjänstebostad för två familjer. Byggnaden renoverades och byggdes om och

man beslutade att kalla byggnaden för Clevegården efter den kända kemisten. Skolan invigdes 1958 och det undervisades i matlagning, hemvård och tvätt, samt kost- och ekonomilära.

Idag används huset av pensionärsföreningarna PRO och SPF samt Röda korset, Väntjänsten och Demensföreningen.

Karaktärsdrag

Hyreshusen i området består av så kallade lamellhus med lägenheter i två plan med källare och trapphus samt sadeltak. Hustypen blev vanlig i och med modernismen under 1930-talet och arrangerades ofta i grupper ställda i rät vinkel

Mörmon 3:7 - Clevekvarteret med de gulmålade lamellhusen i två våningar

och parallellt med varandra. Husen i Clevekvarteret har gula träfasader och vita, ospröjsade tvåluftsfönster. Husen har renoverats under någon period och i samband med det tilläggsisolerats.

”Regnbågen” är byggt i två våningar och bildar en halvcirkelform som följer Mörmovägens sträckning. Huset har putsade fasader i olika milda pastellfärger med vita, slätputsade fönsteromfattningar samt vita slätputsade horisontella och vertikala våningsband, vilket är tidstyptiskt men enligt muntliga källor har fasaderna fått mildare kulörer än originalet.

Clevegården är byggd i 2 ½ plan och tillbyggnaden i 1 plan. Fasaderna är klädda med ljusgrå lockpanel och på taket ligger tvåkupigt tegel. Det ursprungliga huset är byggt med inspiration från den nationalromantiska byggnadsstilen vilket bland annat de småspröjsade tvåluftsfönstren med åtta små rutor i varje båge vittnar om. Huset har dock även klassicistiska detaljer såsom hörnpelare med kapital.

Värde

Arbetarbostäderna i Clevekvarteret och ”Regnbågen” har ingen lokal prägel såsom de äldre arbetarbostäderna från 1900-talets början. De är inte heller välbevarade. Värdet ligger snarare i husens historia vilket minner om bolagets sena engagemang för sina arbetare och det ger husen ett samhällshistoriskt värde.

Clevegården har ett socialhistoriskt och ett samhällshistoriskt värde genom dess historik, men också ett arkitektoniskt värde då det exteriört är välbevarat.

Förhållningssätt

Clevekvarteret ligger i gällande stadsplan från 1982 och ”Regnbågen” i en yngre detaljplan från 2010. Ingen av detaljplanerna ger husen något framtida skydd utan berör endast trafiksituation respektive parkeringsmöjligheter. För att man ska kunna läsa årsringarna i Skoghall bör lamellhusen behålla sin 1950-talsstil för att kunna berätta om denna historik. Detaljplanen bör uppdateras så att miljöns ovan nämnda värden tillförsäkras skydd.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14, 8:17). Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseet.

Vård och underhåll av byggnader ankommer på respektive fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till bebyggelsemiljöns och den enskilda byggnadens kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

- 1979-1985. Kulturhistoriska bebyggelseinventeringen Hammarö kommun.
- 1991. Jan-Olof Hesselstedt och Mats Lunnemar. *Skoghallstanken – från Stjernsfors till Skoghall*. Skoghall.
- 1997. Uno Forsberg. *Hammarö gymnasium 1946-1983 – en utveckling i tid och rum*. Karlstad.

Läs mer

Kapitel 7 Industrialiseringen – Brukstiden
Miljö 19: Skoghall
Enskilt objekt 13: Punkthusen på Tallvägen - Mörmon 52:1

19 G) Realskolan, Nyskolan och slöjd- och gymnastikhuset

Före detta skolanläggning med tre byggnader och en stor öppen gård. Huvudbyggnaden, Realskolan, (uppförd 1918) ligger med långsidan mot Bruksgatan. Nyskolan (uppförd 1921), samt slöjd- och gymnastikhuset (uppförd 1918) är placerade efter varandra i nord-sydlig riktning öster om Realskolan. På motsatt sida Bruksgatan ligger de före detta rektors- och lärarbostäderna, dessa ingår dock i miljö 19D) Edsviken.

Marken där skolbyggnaderna ligger tillhörde tidigare gården Lunden, som låg söder om Bruksgatan. I mitten av 1800-talet köptes marken av Uddeholmsbolaget. År 1861 inrättades en småskola och senare även folkskola i en del av den så kallade "Vitbyggninga" på bruksområdet, i övrigt tjänade huset främst som bostad åt sågverksarbetarna. "Vitbyggninga" revs när yrkesskolan byggdes 1959. Redan 1914 upphörde dock skolverksamheten i "Vitbyggninga" och verksamheten fördes i en provisorisk lokal i bostadshuset nr 404 på Rölon i avvaktan på att Skoghalls skola, det vill säga Realskolan, skulle bli uppförd. Mellan 1923 och 1956 höll Hammarö kyrkoförsamling gudstjänster i

Realskolans samlingslokal, tills Skoghalls kyrka var klar.

Realskolan avvecklades 1972 då grundskolan infördes. Numera ägs och brukas huvudbyggnaden av auktionsfirman Fastberg & Söner. I gymnastiksalen har Skoghalls bordtennisklubb verksamhet och sedan 1995 ägs och används den sydöstra byggnaden av Hammarö Dancing team.

Till skolmiljön kan även lärar- och rektorsbostäderna på andra sidan Bruksgatan, Lunden 1:147 respektive Lunden 1:159 sägas höra. Dessa beskrivs vidare under Miljö 19D) Edsviken.

På berghällar öster och väster om Realskolan finns en större mängd skålgropar. Den västra skålgropslokalen är delvis överbyggd av baracker.

Karaktärsdrag

Realskolan är en monumental byggnad uppförd med tegel i två våningar i stram så kallad 20-tals-klassicism. Fasaden är spritputsad i ljus beige kulör. Taket är valmat och täckt med tvåkupigt lertegel. Karaktäristiskt är pilastrar i fasaden samt segmentspröjsade lunettfönster under takfoten på långsidorna. Pilastrarna var tidigare markerade i en ljusare kulör. Idag har de samma kulör som övriga fasaden. Fönstren har fyra lufter och är målade vita. Varje luft var

Realskolans norra fasad.

Slöjd- och gymnastikhusets västra fasad.

Nyskolans västra fasad.

tidigare indelad i två rutor, det vill säga åtta rutor totalt. Skolans aula har kulturhistoriskt värdefulla takmålningar och en anmärkningsvärd takkonstruktion.

Nyskolan är uppförd med trästomme i 2 plan i klassicerande stil. Taket är valmat och täckt med tvåkupigt lertegel. Fasaden är spritputsad i beige kulör och har karaktäristiska pilastrar i samma kulör. Dessa var tidigare i en ljusare kulör än fasaden. Fönstren har fyra lufter och är målade röda. Varje luft var tidigare indelad i två rutor, det vill säga åtta rutor totalt.

Slöjd- och gymnastikhuset är uppfört i 2 plan, även det i klassicerande stil men med fasaden klädd med lockpanel, i ljusgul kulör. Taket har valmade gavelspetsar och är klätt med papp.

Värde

Skolbyggnaderna är exteriört välbevarade. Interiört är det främst takkonstruktionen och takmålningarna i Realskolans aula som är välbevarade och har ett kulturhistoriskt värde.

Skolbyggnaderna har på grund av sin skolverksamhet såväl samhällshistoriskt som socialhistoriskt värde. De har även miljöskapande och byggnadshistoriskt värde. Värdena förstärks också då de ligger vid västra infarten till Skoghall och därmed ligger i blickfånget. Realskolans monumentala utformning minner om en tid då de större folkskolorna i städerna utformades på samma sätt som samhällets övriga representationsbyggnader. De arkitektritade skolorna hade förebilder i arkitekturen hos äldre tiders slott och herresäten. Ljusa och luftiga klassrum

skulle ge barnen en kontrast till den egna ofta torftiga hemmiljön och var ett uttryck för skolans starka engagemang för elevernas fysiska hälsa. Det sistnämnda minner även det stora slöjd- och gymnastikhuset om.

Förhållningssätt

Exteriört bör byggnaderna behålla sina karaktäristiska detaljer. Däremot kan de vid en framtida ommålning gärna återfå fasadpilastrarna i avvikande kulör. Interiört bör takmålningarna och takkonstruktionen i Realskolans aula bibehållas.

Det finns ingen gällande detaljplan över området. Det innebär att området inte har några kulturhistoriska skydd i plan- eller områdesbestämmelser. En detaljplan bör upprättas för området där miljöns ovan nämnda värden tillförsäkras skydd.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14, 8:17). Prövning av lov bör ske efter samråd med läns museet.

Skålgropsförekomsterna omfattas av kulturmiljölagens (KML) skydd för fornlämningar.

Länsstyrelsen har tagit fram en skötselplan för skålgropshällen och ansvarar för skötseln med statliga medel.

Vård och underhåll av byggnader ankommer på respektive fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till bebyggelsemiljöns och den enskilda byggnadens kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1957. *Hammarö- En hembygdsbok*. Red. Leif Wiklundh ordf
mfl. Utgiven av Hammarö Köping
1960. artikel: 100 år sedan Skoghalls skola startade 1960.
Värmlands museums arkiv
2000. Stina Palmberg-Eriksson. *Skolhuset som samhällsspe-
gel – lärarhandledning*. Riksantikvarieämbetet, Sörm-
lands museum.
2015. www.hammaroshistoria.se (2015-03-18)
2015. Nationalencyklopedien

Läs mer

Kapitel 3 Sten-, brons- och järnålder
Kapitel 6 Reformen och utveckling – Sam-
hällsomvandlingar
Kapitel 7 Industrialiseringen – Brukstiden
Miljö 19: Skoghall
19 D) Edsviken

19 H) Skoghalls kyrka

Skoghalls kyrka ligger vid Byxfickstorget i centrala Skoghall. På platsen låg tidigare arbetarbostäder lika de som ligger utmed norra sidan på Bruksgatan samt utmed Rölovägen, det vill säga hus med träfasader samt sadeltak med bruten takfot. De revs på 1950-talet innan kyrkan byggdes.

Kyrkan bekostades till övervägande del av Uddeholmsbolaget och invigdes i advent 1957. Detta kom att bli den sista större byggnation som bolaget gjorde för Skoghalls samhälle i den gamla bruksandan. Den täckte ett stort behov av en kyrkolokal som låg närmare än vad Hammarö kyrka gjorde. Skoghalls skola (det vill säga Real-skolan) fungerade som provisorisk gudstjänstlokal från 1923 fram till Skoghalls kyrka stod klar.

År 1932 bildades föreningen Skoghalls kyrkliga Syförenings fond för kyrka i Skoghall. Föreningen avsatte varje år ett belopp till fonden och 1940 var summan uppe i 1200 kr. I den takten

skulle det ta lång tid att få ihop pengarna som behövdes så man beslutade att man i alla fall skulle bygga en klockstapel. Ritningar införskaffades från Lundberg arkitektfirma i Stockholm på en klockstapel i trä med två klockor, och Uddeholmsbolaget byggde klockstapeln av furuträd från Hagforsskogarna. Bolaget skänkte sedan klockstapeln till Hammarö församling. Lillklockan, från 1941, skänktes av syföreningen och storklockan, från 1949, av direktör och fru Waldemar Hellgren. Klockstapeln invigdes på annandag jul 1949 och ringde för första gången in det nya året när Hammarö blev köping 1949-1950.

Fonden fick ytterligare tillskott av gåvor från privatpersoner och från Uddeholmsbolaget och då ansåg kyrkorådet att tiden var mogen för byggandet av en kyrka, församlingshem och pastorsexpedition. Finansieringen skulle lösas genom lån, befintliga fondpengar och att Uddeholmsbolaget stod för bygget. Bolaget skulle få alla fonderade pengar som betalning. Kyrkan ritades av stockholmsarkitekterna Jan Hallén,

Skoghalls kyrka. Fasaden åt Bruksgatan.

Likboden som ligger strax sydväst om kyrkan.

Församlingsexpeditionen strax väster om kyrkan.

Karsten Kirkegaard och Aage Porsbo efter en arkitekttävling som Uddeholmsbolaget utlyst. Skoghalls kyrka är den enda kyrka som dessa tre arkitekter har ritat tillsammans.

Karaktärsdrag

Kyrkan är byggd med stomme i tegel som vitkalkats, och har branta skiffertak fördelade på två nivåer med den lägre delen åt väster. Arkitekturen är inspirerad av de medeltida stenkyrkornas strama linjer och är modern och stram i sin stil. Sakristian är vidbyggd på korets södra sida och utmed nordvästra sidan löper en enplans långsträckt byggnadskropp med pulpettak. Den inrymmer bland annat församlingshem och kök. Portar finns såväl på kyrkobyggnadens norra långsida, på västgaveln och på sakristians östra sida. Ljusinsläppen till kyrkorummet är karaktäristiska smala, vertikala, höga öppningar med betongglas.

Inventarierna, de blå bänkarna liksom de karaktäristiska armaturerna, är ursprungliga. Koret är endast markerat med en förhöjd golvnivå. Ursprungligen fanns det en smäcker altarring i koret men den togs bort på 1970-talet. I samband med 50-årsjubileet 2007 målades kyrkan om och en ny gångmatta införskaffades.

Kyrkan ligger på en bergknalle och saknar inhägnader. Tomten består mestadels av naturmark med berg i dagen, gräsytor och blandade träd och buskar.

Väster om kyrkan ligger en församlingsexpedition och en äldre likbod. En fristående klockstapel från 1949 ligger strax sydväst om kyrkan.

Värde

Kyrkan visar ett tydligt och tidigt exempel på de verksamhetskombinerade distriktskyrkor som uppfördes från 1950-talets slut fram till slutet av 1980-talet. Den är i stort sett intakt sedan uppförandet.

Att kyrkan lät uppföras av Uddeholmsbolaget, och dessutom utgjorde deras sista gärning för samhället, ger kyrkan ett samhällshistoriskt värde. Den har på grund av sin utformning också ett arkitektoniskt värde.

En referensgrupp bestående av representanter från Karlstads stift, Länsstyrelsen Värmland och Värmlands museum dokumenterade kyrkan 2004 och de formulerade då några särskilda värden att ta i beaktande:

- Kyrkan har en välbevarad exteriör.
- Renheten och enkelheten i kyrkorummet med endast ett fåtal liturgiska symboler.
- Kyrkorummets intakta interiör med sammanhållen, sparsmakad konstnärlig utsmyckning.
- Korfönster, altarprydnad och dopfunt härrör från byggnadstiden.
- Tidstypisk och dominerande orgel.
- Originaldetaljer som till exempel dörrar, armaturer och skåpsinredning.
- Ytbehandlingen av väggar, tak och golv.

Förhållningssätt

Kyrkan har automatiskt ett skydd som kyrkligt kulturminne enligt 4 kap Kulturmiljölagen

(1988:950). Svenska kyrkans kyrkobyggnader, kyrktomter och begravningsplatser som är uppförda eller anlagda före 1940 har detta skydd men även ett antal yngre kyrkor (exempelvis Skoghalls kyrka) enligt särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet. Åtgärder på kyrkan måste därför prövas av länsstyrelsen som numera har tillsynsansvaret. Alla skyddade byggnader och anläggningar är dokumenterade i Bebyggelseregistret (BBR) hos Riksantikvarieämbetet.

För Skoghalls kyrka gäller detaljplan från 1971-10-08 där platsen avsatts för kyrkoändamål.

Del av kyrkans tak.

Källor

2014. Bebyggelseregistret RAÄ (2014)

2015. www.svenskakyrkan.se (2015-01-15)

2015. www.kringla.nu (2015-01-15)

2015. www.hammaroshistoria.se (2015-01-16)

Läs mer

Kapitel 7 Industrialiseringen – Brukstiden

Kapitel 8: Folkrörelser – Missionsförbundet

Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka

Miljö 19: Skoghall

19 G) Realskolan, Nyskolan och slöjd- och gymnastikhuset

19 I) Folkets Hus

Folkets Hus ligger mitt i centrala Skoghall, mellan Affärgatan och kommunhuset. Folkets Hus startades av Folkets Hus-föreningen i Skoghall och ägs än idag av samma förening.

Historik

Arbetarrörelsen i Skoghall var omfattande men hade problem med att finna lokaler för föredrag och sammankomster. Redan 1909 fördes diskussioner hos den socialdemokratiska ungdomsklubben och sågverksfackföreningen, om hur de skulle kunna få till ett Folkets Hus.

År 1915 planerades en fest för att samla in medel till en Folkets Hus-fond. Förfrågan ställdes då till Uddeholmsbolaget om att låna dansbanan på Vidön. Detta kunde de få under förutsättning att de inte höll föredrag, tillstånd till detta kunde nämligen endast disponenten ge. Föreningarna beslöt dock att föredrag ändå skulle hållas, om arbetarrörelsen och situatio-

nen ute i världen. Historien förtäljer inte var tillställningen slutligen hölls.

Skoghalls Folkets Hus-förening bildades 1916 och denna köpte en tomt som ingår i nuvarande Skoghallsparken (före detta Folkets Park). Bolaget såg inte med blida ögon på att ett Folkets Hus skulle byggas, och erbjöd sig att bygga en samlingslokal – bara det inte var ett Folkets Hus. På tomten vid nuvarande Skoghallsparken blev det aldrig byggt något Folkets Hus. Det kom istället ett erbjudande om att få köpa en villa (ägd av bröderna Westlund) som var belägen alldeles nedanför nuvarande Folkets Hus. Föreningen köpte villan för 16 000 kr och byggde sedan ytterligare ett hus bredvid med en stor sal som försågs med en liten scen. Bolaget lånade ut pengar till virke och Landsorganisationen bidrog med 4000 kr. I december 1919 invigdes huset.

Då Skoghall växte snabbt var Folkets Hus redan vid invigningen för litet. Föreningen gjorde en bytesaffär med Uddeholmsbolaget som övertog huset, och föreningen fick i stället tomten där Folkets Hus ligger idag. Detta invigdes i januari

Folkets hus norra fasader där man tydligt kan se de olika tillbyggnaderna som gjorts. Entrén låg ursprungligen på norra fasaden där tillbyggnaden från 1957 gjordes.

Folkets hus entré med neonskyltar.

1928 och inrymde lokaler för arbetarrörelsen, expeditioner, studielokaler och biograf. Biografen har takmålningar målade av Oscar Jonsson 1927-28. Oscar målade även takmålningarna i sockenstugan.

Huset har sedan 1928 byggts om ett flertal gånger. Omkring 1957 byggdes restaurangen samt kontorsvåningen ovanpå. Då byggdes den ursprungliga entrén in, den låg ungefär där ingången till restaurangen är idag. År 1977 byggdes möteslokal på andra våningen och 1996 byggdes huset till med en större del som idag inrymmer bibliotek.

Folkets Hus används idag flitigt. Förutom bibliotekets verksamhet visas filmer och live-opera i biografen, lunchrestaurangen är välbesökt och ytterligare verksamheter är inhyrda i byggnaden.

Karaktärsdrag

Folkets Hus präglas av de många tillbyggnaderna från olika tidsepoker. Det ursprungliga huset har brutet tak, putsade fasader med markerade pilstrar och knutar samt plåt på taket. Till detta kommer 1950-talstillbyggnaden med putsade beiga fasader med vita, putsade fönsteromfatt-

ningar samt den senaste tillbyggnaden med det friare formspråket i nymodernistisk anda.

Folkets Hus foajé minner om husets tidiga historia med hjälp av ljussättning, utsmyckning och utformning. Också interiörerna i de olika tillbyggnaderna följer de olika tidsepokernas anda. Neonskyltarna ovanför entrén tillkom troligen på 1950-talet när huset byggdes till och entrén flyttades.

Takmålningarna i biografen föreställer dels olika delar ur skoghallsbrukets historia, dels de fyra elementen; vatten, jord, luft, eld. På väggen ovanför scenen är det målat tre arbetare hållandes en fackla samt fanor med texten 'Frihet, jämlikhet, broderskap' samt 'Ljus över landet'. På var sida om scenen hänger porträtt målade av Paul Piltz, föreställande Hjalmar Branting, socialdemokraternas partiledare 1907-1925 och Sveriges statsminister 1920-1924, samt Axel Danielsson, tidningen Arbetets grundare. Ovanför porträttet hänger avbildningar av herrarnas mustascher. Dessa samt ridån gjordes 2004 av Richard Johansson.

Värde

Folkets Hus har ett starkt socialhistoriskt och

identitetsskapande värde som en symbol för arbetarrörelsen. Husets ursprungliga del har även ett arkitektoniskt värde och tack vare att tillbyggnaderna är tydliggjorda genom att man använt tidsenlig arkitektur vid tillbygget, får huset även ett pedagogiskt värde. Om tillbyggnader ska smälta in eller skilja sig från huvudbyggnaden är något som måste tas ställning till från fall till fall. I detta fall är det viktigt att huset fortsätter att användas som Folkets Hus – då måste verksamheten fungera vilket motiverar tillbyggnaderna. Folket Hus i Skoghall är ett gott exempel på ett levande Folket Hus som förändrats, men på grund av förändringarna har det ursprungliga kunnat bevaras.

Förhållningssätt

Det är viktigt att ha verksamhet i huset men samtidigt är det viktigt att i största möjliga mån bevara de äldre inslag som finns i huset så att årsringarna även i fortsättningen kan läsas. Rekommendationerna är därför att om ändringar ska göras bör hänsyn tas till tillbyggnadernas

ursprungstid. Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17).

Vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1957. *Hammarö- En hembygdsbok*. Red. Leif Wiklundh ordf mfl. Utgiven av Hammarö Köping

Läs mer

Kapitel 8: Folkrörelser

Miljö 1: Hammars udde och Hammarö kyrka

Enskilt objekt 14: Skoghallsparken

Del av tak- och väggmålningarna i biosalongen. Texten lyder: "Frihet Jämlighet Broderskap. Ljus över landet"

19 J) Lunnevi

Idrottsplatsen Lunnevi ligger på det tidigare hemmanet Lunden i Skoghalls västra delar, mellan Bruksgatan och centrum.

År 1938 blev idrottsplatsen verklighet efter att Uddeholmsbolaget och Hammarö kommun anslagit 10 000 kr vardera. Till detta bidrog också tipsmedel på 8 000 kr samt andelsteckning på 3 500 kr. Anläggandet av Lunnevi förbättrade förhållandena avsevärt för idrottsutövarna då de fick en ordnad plats avsedd för idrott istället för att använda provisoriska platser.

Karaktärsdrag

Lunnevi består idag av två stycken 11-manna gräsplaner och en 7-manna gräsplan. Här finns även möjligheter till friidrottsaktiviteter. Likt många andra idrottsplatser från 1930-talet finns det en entrébyggnad med biljettlucka och grind samt kiosk. Intill finns även omklädningslokaler och kansli. Anläggningen har inte förändrats nämnvärt sedan byggåret med undantag av tillkomna byggnader.

Värde

Lunnevi är välbevarat till sin karaktär och har såväl ett socialhistoriskt som ett samhällshistoriskt värde då platsen utgör en viktig del av idrottsrörelsens tidiga historia i Skoghall.

Förhållningssätt

Det finns ingen gällande detaljplan för området där Lunnevi ligger och heller inga pågående planer. Anläggningen med de äldre av de befintliga byggnaderna, såsom entrébyggnaden, bör i en eventuellt kommande detaljplan tillförsäkras skydd genom detaljplanebestämmelser.

För att säkra idrottsplatsen och dess byggnaders fortlevnad är det mycket värdefullt med löpande verksamhet.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseet.

Vård och underhåll av byggnader och markytor ankommer på respektive fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till bebyggelsemiljöns och den enskilda byggnadens kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1957. *Hammarö- En hembygdsbok*. Red. Leif Wiklundh ordf mfl. Utgiven av Hammarö Köping 2015.
2015. www.hammaro.se (2015-01-15)

Läs mer

Kapitel 8: Folkrörelser

Entrébyggnaden till Lunnevi idrottsplats som skymtar bakom.

19 K) Skoghalls fyr

Skoghalls fyr ligger ytterst på Skoghallsudden, på bruksområdet. Detta är den första fyr som uppfördes vid inloppet till hamnen i Karlstad.

Karaktärsdrag

Den första fyren i Vänern är den som uppfördes vid inloppet till Karlstads hamn 1803 (eller 1804), alltså det som idag är Skoghalls fyr. Det nuvarande tornet uppfördes 1851 och byggdes om 1897. År 1916 insattes en Dalén-apparat med AGA:s tillverkningsnummer 1. Fyren elektrifierades 1935 och fick moderniserad eldrift 1993. Det tre våningar höga konformade fyrtornet är klätt med vitmålad träpanel.

Skoghall var både lots- och fyrplats och innanför fyren låg tidigare såväl bostadshus som ekonomibyggnader. Dessa revs 1935. Ägare var tidigare Värmlands Seglationsstyrelse. I och med att Seglationsstyrelsen avvecklades sommaren 2004 övertog Sjöfartsverket skötseln av fyren.

Värde

Tornet visar på Vänerns fyrbyggnadshistoria med tyngdpunkt på 1800-talet och tidigt 1900-tal. Fyren har synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

Förhållningssätt

Fyren bör bevaras och underhållas så att bygg-

Fyren med några av brukets byggnader bakom. Foto: Värmlands museum

naden kan bevaras intakt. Fortsatt vård och underhåll av byggnaden ankommer på fastighetsägaren. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till byggnadens kulturhistoriska kvaliteter.

År 1990 utfärdades en detaljplan över Skoghallsudden inför anläggandet av KM8. Detaljplanen gjorde bland annat om tidigare allmän platsmark till industriområde samt införde befrielse från skyldigheten att söka bygglov för om- och tillbyggnader inom industriområdet, med undantag från området kring Skoghalls fyr.

Skoghallsbruken med fyren centralt i bilden. Foto: Värmlands museum

Källor

2014. Björn Wallbom och Lena Thor. Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.

2015. Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet (2015-01-28)

Läs mer

Tema: Sjöfart

19 L) Skoghallsbruket

Skoghalls utveckling är tätt sammankopplad med framväxten av Skoghallsbruket. Hammarö ligger i Klarälvsdeltat precis utanför Karlstad och Skoghall spelade tidigt en stor roll som lastageplats vid frakt till och från Karlstad.

Till de företag som hade störst intresse av att transporterna fungerade klanderfritt var Uddeholmsbolaget som senare var de som utvecklade Skoghallsbruket. År 1831 köpte Uddeholmsbolaget hemmanet Lunden i Hammarö socken. År 1832 fick Uddeholmsbolaget rätt att anlägga en egen järnväg vid hamnen. Från 1838 upphörde emellertid Skoghalls roll som Karlstads djuphamn då man löste transporterna öster om Hammarö istället. Skoghall blev därefter Uddeholms egen hamn.

Uddeholmsbolaget grundades 1668 och var ursprungligen ett svenskt järn- och skogsindustrieföretag med ett flertal bruk runtom i Värmland, bland annat Munkfors, Hagfors och Stjärnfors. År 1854 byggde de en ångsåg i Skoghall. Genom ångdriften hade man gjort sig obunden av tillgången på vattenfall och en lo-

kalisering till vänerstranden av ett nytt sågverk framstod som mycket fördelaktigt. Bränder var vanliga. Den första sågen brann ner 1871 och den andra sågen brann 1907, men återuppbyggdes efter båda bränderna. År 1914 byggdes en ny såg som drevs med elektricitet. År 1914 brann sulfittfabriken i Årås och detta skyndade på tanken att koncentrera all cellulosaindustri till Skoghall. Under åren 1915-19 anlades omedelbart väster om sågverket först en sulfitt- och därefter en sulfatfabrik. På kort tid blev Skoghallsverken Uddeholmsbolagets flaggskepp. Ännu under 1950-talet räknades Skoghallssågen, vad kapaciteten angår, till de största i landet.

I slutet av 1800-talet började fabrikörerna anlita arkitekter för att utforma fabriksbyggnaderna. Man beräknade att fabrikerna skulle stå i flera generationer och var därför mån om kvalitet i utförandet. Även om det praktiska gick först var det också viktigt att nå ut med budskap om stabilitet och kvalitet till sina presumtiva kunder, vilket på många platser resulterade i monumentala byggnader med borgar, slott och rådhus som förebilder. I början av 1900-talet krävde utformandet, på grund av nya material som armerad betong och stålskelettkonstruktioner, ett

Delar av nuvarande bruksområdet med några äldre byggnader centralt i bilden samt KM8 bakom dessa.

Anläggningskontoret, fd forskningslaboratoriet.
Till höger: trappuppgång med tidsenligt utförande.

Centralverkstaden från 1937-38.

tätare samarbete mellan arkitekten och ingenjören men samtidigt växte en ny syn fram att själva fabriksarbetet och byggnadskonstruktionen skulle uttryckas i arkitekturen. Det var viktigt för en ökad produktivitet att trivselaspekterna och funktionerna avspeglades i arkitekturen.

Karaktärsdrag

Skoghallsbruket har ständigt förändrats utifrån de behov industrin haft. I början var bruket samlat längst västerut på udden, och öster om låg arbetarbostäder och servicebyggnader som Konsum, bankhus och posthus. När bruket expanderade revs de äldre husen allteftersom och nya bruksbyggnader uppfördes. Idag är det huvudsakligen den stora kartongfabriken (KM8) som dominerar bruksmiljön. De äldre byggnader som finns kvar är betydligt mindre och oansenligare vilket gör att de försvinner i mängden.

De äldre delarna av byggnadsbeståndet utgörs till exempel av tjänstemannabostaden hus nr 324, syrahuset från 1917, anläggningskontoret, före detta forskningslaboratoriet från 1950-talet, brukshotellet från 1910-20-talet, centralverkstaden från 1937-38, sulfatverkstaden

troligen från 1920-talet men ombyggd, Lysåsens restaurang från 1955 och Lysåsskolan från 1961. Fabriksbyggnaderna präglas av det röda och, fram mot 1950-talet, även av det bruna teglet som var brukligt fasadmateriäl under första hälften av 1900-talet. Det före detta forskningslaboratoriet präglas också starkt av arkitektoniska detaljer såsom dekorativa fasadgenombrytningar i trapphusen samt interiördetaljer som trapppräcken.

Värde

De äldre, till exteriören, välbevarade byggnaderna har såväl arkitektoniska som samhällshistoriska värden då de kan berätta om Skoghall och brukets utveckling. De dekorativa detaljerna på det före detta forskningslaboratoriet samt tegelfasaderna och de stora fönstren minner om tidigare arkitektoniska ideal.

Syrahuset. Till höger: Syrahusets västra fasad.

Förhållningssätt

År 1990 utfärdades en detaljplan över Skoghallsudden inför anläggandet av KM8. Detaljplanen gjorde bland annat om tidigare allmän platsmark till industriområde samt införde befrielse från skyldigheten att söka bygglov för om- och tillbyggnader inom industriområdet, med undantag från området kring Skoghalls fyr.

I bebyggelseinventeringen 1979-1985 anges fyra byggnader (förutom Skoghalls fyr) inom bruksområdet som kulturhistoriskt värdefulla och i detaljplanen från 1990 rekommenderas att dessa fyra ska q-märkas. Det gällde Gamla brukskontoret (hus 252), gamla banken (hus 2003) samt två tjänstemannabostäder Linnévägen 4 (hus nr 324) och 6 (hus nr 325). Idag (2016) återstår endast Linnévägen 4. Enligt planen uppmärksammades de i inventeringen men angavs inte som särskilt bevarandevärda vilket gjorde att de ej q-märktes.

Husen på bruksområdet är uppbyggda un-

Sulfatverkstaden med rött fasadtegel och fönster som är tidsenligt utförda.

der olika tidsepoker och rekommendationerna är att man i största möjliga mån ska ta hänsyn till husens ursprungstid vid renovering, om- och tillbyggnad. Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17).

Fortsatt hävd av markytor samt vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Två minnesstenar som finns på området omfattas av kulturmiljölagens (KML) skydd för fornlämningar.

Källor

1990. Lisa Brunnström. *Den rationella fabriken – om funktio-*

Brukshotellet ligger strax utanför bruksområdet, vid Bruksgatan.

nalismens rötter. Dokuma, Umeå.

1991. Jan-Olof Hesselstedt och Mats Lunnemar. *Skoghallstanken – från Stjernsfors till Skoghall*. Skoghall.

2014. www.storaenso.se (2014-11-04)

2014. <http://renewablepackaging.storaenso.com/about-us/mills/skoghall-mill/swedish> (2014-11-04)

Läs mer

Kapitel 6 Reformen och utveckling – Kommunikationer

Kapitel 7 Industrialiseringen – Brukstiden

Tema: Sjöfart

Miljö 19: Skoghall

19 M) Garpen

19 M) Garpen

Strax söder om bruket ligger ön Garpen som 1935 såldes av kyrkan till Uddeholms AB. På Garpen finns påtagliga lämningar från 1900-talets mitt vilka bland annat utgörs av räls som löper över hela ön i öst-västlig riktning.

Miljön utgör en närbelägen, men till synes outforskad och okänd del av 1900-talets industrihistoria. I anslutning till kulturmiljön finns även enskilda objekt på Skoghallssidan såsom piren och Skoghalls fyr. De berättar om Skoghalls hamns tidigare utförande och den samtida sjöfarten i området.

Karaktärsdrag

På ön finns idag rester efter en koksdepå som påverkat större delen av ön. En räls går från östra sidan, där troligen båtarna angjorde, tvärs över ön mot den nordvästra delen. Banan reser sig på sina ställen som en tre meter hög mur. I den nordöstra delen av ön finns rester efter en linbana som gick mellan Garpen och Skoghallsverken. I anslutning till denna finns fortfarande stora högar av koks/stenkol, liksom stora konstruktioner av betong och gjutjärn vilka har att göra med lossning, frakt och förvaring av koksen. I området finns även ett flertal gjutna husgrunder som tillhört anläggningen.

På Garpen finns också lämningar efter en luftvärnsställning med ett öppet luftvärn som varit bemannat av en tropp från Värmlands re-

Luftvärn. Foto: Värmlands museum

gemente samt ett ammunitionsförråd. Ammunitionsförrådet utgörs av en gjuten stomme som klätts med natursten för att smälta in i omgivningen som består av klipphöllar. Värnet är riktat mot öppen sjö i söder och syftet bör ha varit att skydda Skoghallsverket i händelse av krig.

Vidare finns en stor mängd järnögglor i bergen som minner om flottningen i området och den tid då stora sjöar av timmer länsades in och förvarades i vikarna kring Skoghall. Här finns också moringar vilka använts då skeppen ankrat vid Garpen. Moringarna tillkom då Garpen utgjorde en viktig och skyddad naturhamn till Skoghalls hamn. Här fanns enligt sjökort från andra hälften av 1700-talet en rad ankringsplatser och ett kummel för att leda sjöfarna rätt.

Värde

Ön, som är belägen strax söder om Skoghalls bruk, utgör en mycket säregen miljö som torde

Järnögglor i berget. Foto: Värmlands museum

sakna motsvarighet i Värmland. Inom ramen för läns museets kulturhistoriska inventering fanns inget utrymme att gå igenom dess särskilda historia, men det som framkommit vad gäller historik och bevarade lämningar räcker ändå för att göra denna bedömning.

Förhållningssätt

När det gäller konstruktioner och lämningar av olika slag bör dessa vårdas och hållas fria från vegetation för att om möjligt undvika nedbrytande förlopp. Det finns förutsättningar att skapa ett kulturhistoriskt besöksmål på ön, men då bör någon form av plan för säkerhet för de besökande tas fram.

Möjliga hotbilder kan vara att för mycket av öns kulturlämningar från 1900-talets industrihistoria "städas upp" i samband med att ett besöksmål skapas eller att marken tas i anspråk för andra syften.

En utredning kring öns särskilda historia vore önskvärd.

Källor

2014. Björn Wallbom och Lena Thor. Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.

Läs mer

Kapitel 7 Industrialiseringen – Brukstiden

Tema: Sjöfart

Miljö 19: Skoghall

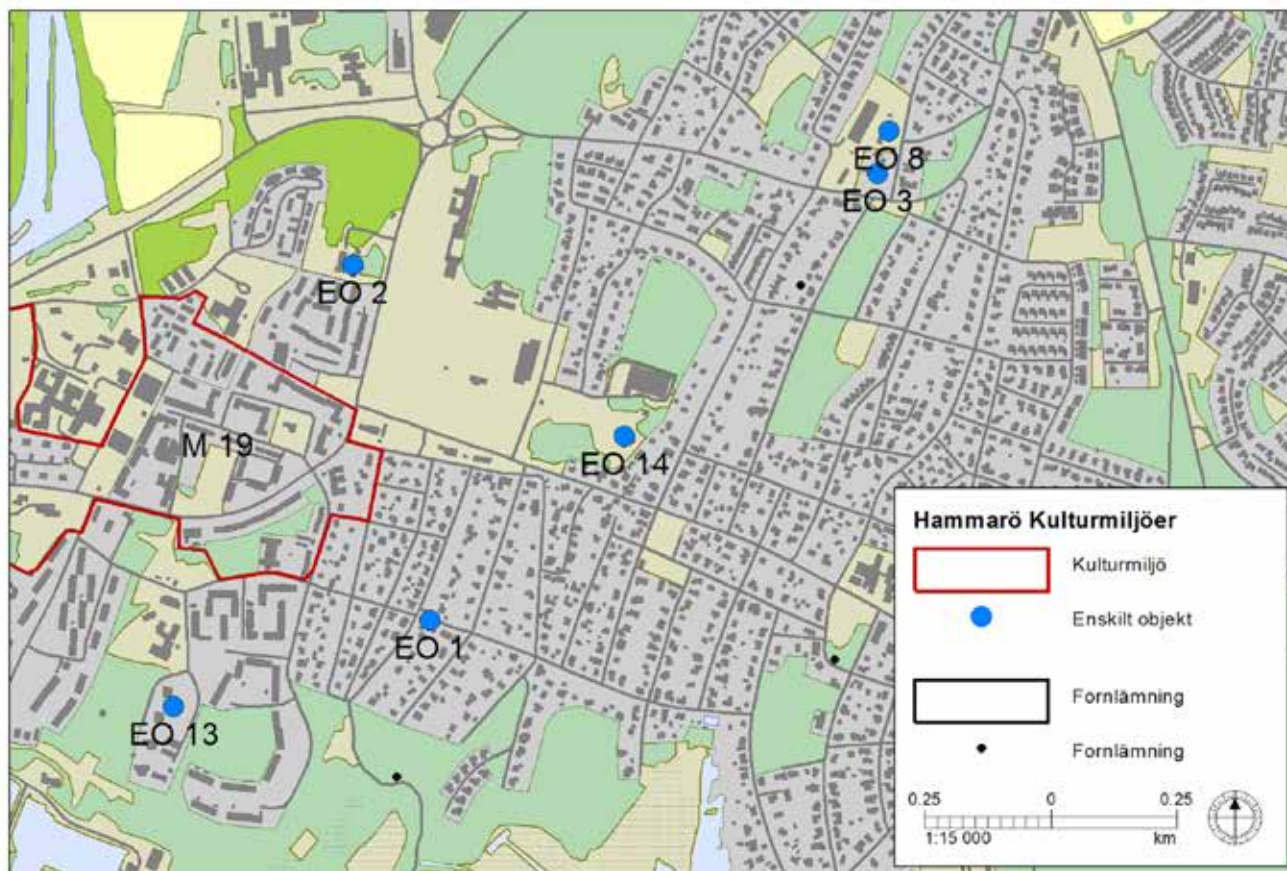
19 K) Skoghalls fyr

19 L) Skoghallsbruket

Skoghallsbrukets räls, numera överväxt. Foto: Värmlands museum

Enskilt objekt 1: Lunserudsstugan - Mörängen 1:32

Före detta soldattorp beläget i egnahemsområdet Haga.

Historik

Huset ska vara flyttat från Kilene men detta har inte kunnat bekräftas. Torpet hette förut Ekebo men benämns numera Lunserud ('Lunsere') efter den siste knekten Lund (tidigare namn Lunds-feldt). Torpet tillhörde hemmanet Djupsund och Mörmon. Torpet används numera som föreningslokal.

Karaktärsdrag

Torp med ett mindre bostadshus och två mindre bodar. Entré via en tillbyggd förstu med pulpettak. Fasaden är klädd med okantade bräder och målad med falu rödfärg. På taket ligger enkupiga lertegelpannor. Fönstren har två lufter och tredelade fönsterbågar. Bodarna har svartmålade bräddörrar och rödmålade fasader med lockpanel.

Värde

Såsom bevarat knektboställe har torpet höga samhällshistoriska och socialhistoriska värden. Eftersom husen är välbevarade har de också byggnadshistoriska värden samt miljöskapande och pedagogiska värden.

Förhållningssätt

Vid framtida underhåll bör material och utformning lika befintligt eftersträvas.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och konstruktioner bör prövas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseum.

Fortsatt hävd av markytor samt vård och un-

derhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Läs mer

Kapitel 5 Nya tiden (1520 e Kr och tiden därefter)

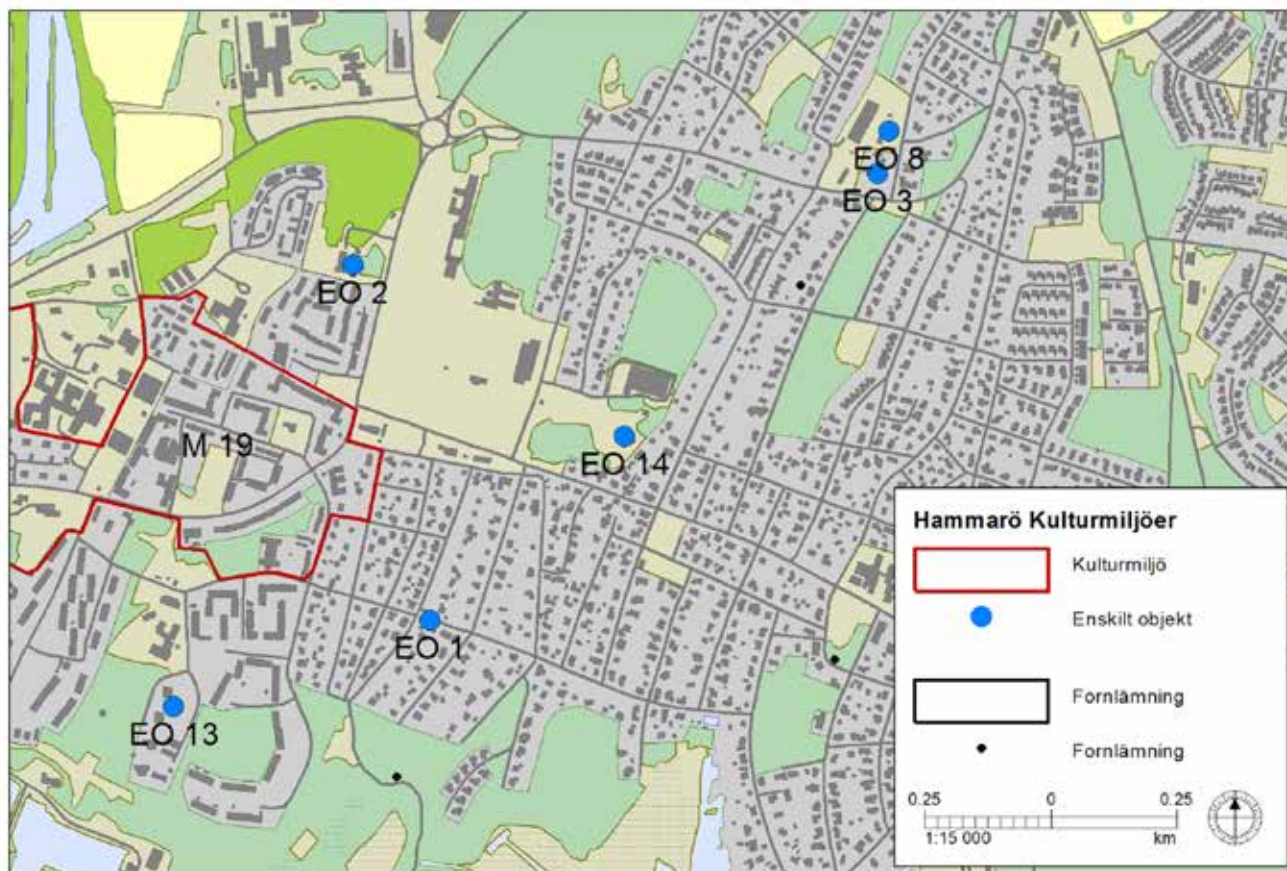
Källor

1979-1985. Kulturhistoriska bebyggelseinventeringen
Hammarö kommun.

Lunserudsstugan är byggd som enkelstuga med en mindre tillbyggd förstu.

Enskilt objekt 2: Mörmö gård - Mörmön 5:33

En av de större stamfastigheterna vid sidan om Lunden på västra Hammarö. Gården ligger i norra utkanten av Skoghalls tätort. Marken är avstyckad sedan länge och gården ägs av kommunen.

Historik

Gården återfinns på karta från 1819 där arealavmätning gjordes mellan Djupsund och Mörmön på grund av en sammanslagning av gårdarna. I slutet av 1800-talet ägdes Mörmö gård av Patron Axel Winbergh och dennes hustru Anna. Gården såldes 1894 till August Cedergren men strax innan Winberghs skulle flytta ut brann mangårdsbyggnaden ned. En ny byggnad stod troligen klar 1906. År 1915 såldes gården till Uddeholmsbolaget.

Den sista ladugårdsbyggnaden brann ner 1967. Kommunen tog sedan över gården och under 1970-talet bebyggdes fastigheten med Mörmöskolan, idrottshall och idrottsplatser. I bör-

jan av 2000-talet byggdes mangårdsbyggnaden om och till, och idag huserar där familjecentralen med öppen förskola, barnhälsovård, barnmorskemottagning, ungdomsmottagning, och fritidsgård.

Till gården hör även ett sädesmagasin. I dess trapphus står året 1760, vilket – om det stämmer – gör huset till en av Hammarös äldsta bevarade profana byggnad. Byggnaden restaurerades 1987 och då sattes klockstapeln åter på taket. Den hade tagits ner av säkerhetsskäl. Det finns även en bevarad bostadsflygel med okänt byggår.

Statsmakterna uppmuntrade nyodlingar och torrlägningsföretag för att vinna ytterligare odlingsbar mark. Större sådana arbeten genomfördes under 1800-talets sista decennier vid Mörmön, Larberg och Långkärr så att tillsammans omkring 85 hektar, huvudsakligen åker, kunde tas i bruk.

Karaktärsdrag

Mörmo gård består idag av tre byggnader med traditionell placering. Mangårdsbyggnaden ligger i mitten och är flankerad av en bostadsflygel samt ett sädesmagasin.

Mangårdsbyggnaden är timrad i 1½ plan. Fasaden är klädd med vit lockpanel och taket är täckt med enkupigt lertegel. Huvudentrén har en pelarförsedd veranda med överliggande balkong. Fönstren i den ursprungliga delen är vitmålade så kallade korspostfönster. Byggnaden är tillbyggd på båda kortsidor och ombyggd för att passa för sin nya funktion. Även takkupor har tillkommit på huvudbyggnaden. Trots tillbyggnaderna kan man tydligt läsa husets ursprungliga utseende.

Bostadsflygeln är uppförd med timmer i 2 ½ plan. Fasaden är klädd med faluröd lockpanel och taket är täckt med skiffer. Fönstren är smårutiga.

Magasinsbyggnaden är uppförd med timmer i 2 ½ plan, och fasaderna är oklädda men målade med falu rödfärg. Taket är klätt med skiffer. På taket sitter en klockstapel. Dörrarna är enkla bräddörrar och det finns små ljusinsläpp med luckor.

Värde

Mörmo gård anses, såväl i kulturmiljöprogrammet 1990 som vid senare bedömningar av Värmlands museum, ha ett stort lokalt kulturhistoriskt värde. Trots om- och tillbyggnad har huset fortfarande ett stort värde. Det motiveras av att det idag endast finns ett fåtal gårdar bevarade inom kommunen som berättar om äldre resursbrukande av odlingsmark. Enligt Värmlands museums yttrande inför om- och tillbyggnad 2001 bedöms gården ge en tydlig förankring till tiden före Uddeholmsbolagets framväxt och samhället Skoghalls utveckling.

Gården har även ett pedagogiskt värde för förståelsen av områdets utveckling över tid. Sädesmagasinet ska enligt uppgift utgöra en av Hammarös äldsta bevarade profana byggnad och har därmed ett högt byggnadshistoriskt värde då den berättar om äldre byggnadstradition.

Förhållningssätt

Mangårdsbyggnadens ursprungliga huskropp bör även i fortsättningen kunna läsas av för att förstå gårdens tidigare historia och därmed även området. Man bör därför om möjligt undvika fler till- och/eller exteriöra ombyggnader på mangårdsbyggnaden. Sädesmagasinet bör

Den fd mangårdsbyggnaden där den ursprungliga huskroppen går lätt att utläsa.

Den timrade bostadsflygel med smårutiga fönster vilket var vanligt på 1700-talet.

återigen restaureras. Värmlands museum konstaterade 2001 att byggnadens tak och syllstock kräver underhållsåtgärder, fasaden behöver målas med falu rödfärg samt dörrar och luckor tjäras. Dessa åtgärdsbehov kvarstår även 2015. Växtlighet växer också tätt in på fasaderna vilket gör att timret suger upp vatten vilket på sikt kan ge rötskador.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om ett bibehållande av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och konstruktioner bör provas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med läns museet.

Fortsatt hävd av markytor samt vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1957. *Hammarö- En hembygdsbok*. Red. Leif Wiklundh ordf mfl. Utgiven av Hammarö Köping

1979-1985. Kulturhistoriska bebyggelseinventeringen Hammarö kommun.

2001. Yttrande angående kulturhistoriskt värde och möjlighet till om- och tillbyggnad vid Mörmö gård, Skogshall, Hammarö kommun och socken. Kulturmiljövårdsenheten, Värmlands museum 2001-11-20

Kartor

17-HAÖ-64, Arealavmätning, år 1819. Lantmäterimyndigheternas arkiv

Läs mer

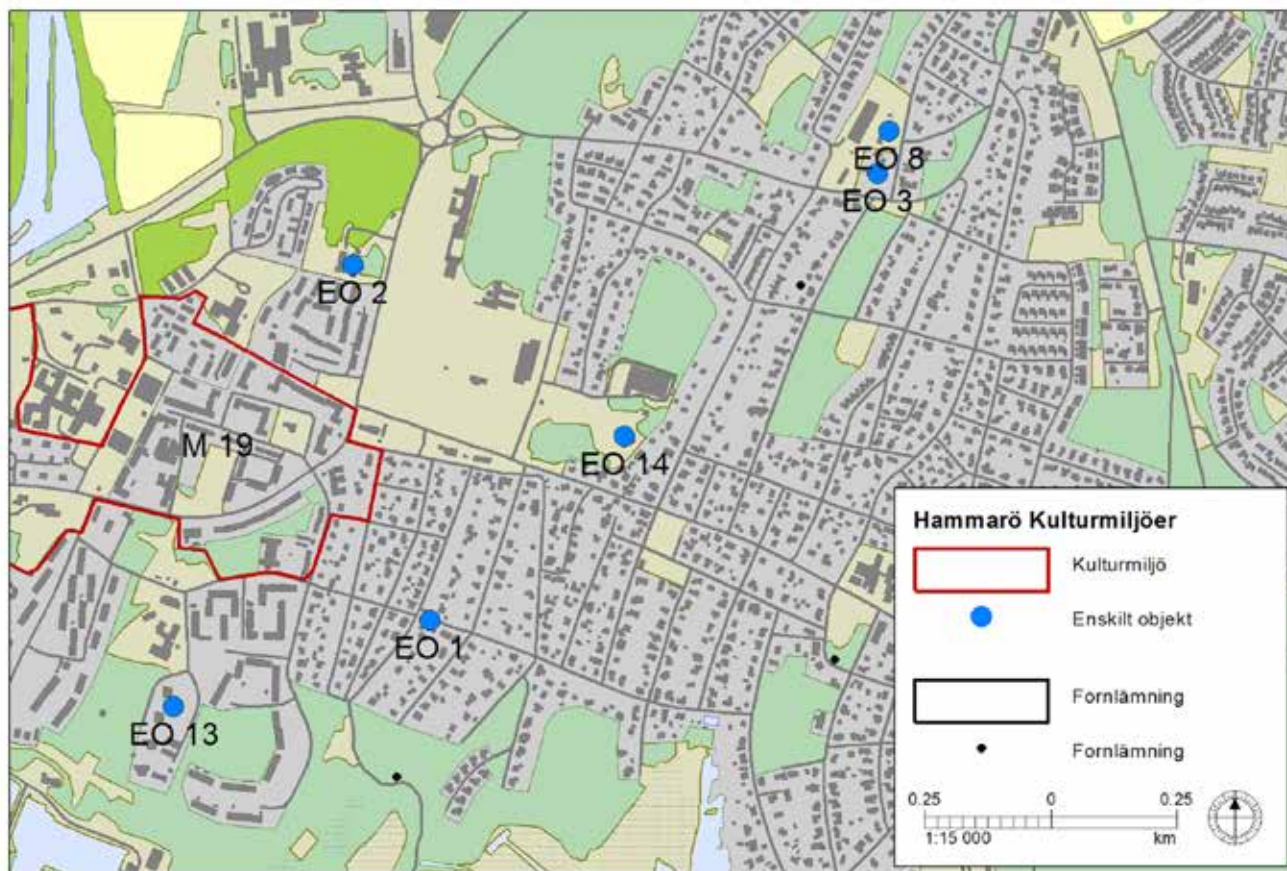
Kapitel 5 Nya tiden (1520 e Kr och tiden därefter)

Kapitel 6 Reformen och utveckling

Sädesmagasinet med synlig rödmålad timmerstomme.

Enskilt objekt 3: Götetorps gård

Före detta bondgård som ligger i en stor parkliknande trädgård intill genomfartsgata. Marken omkring gården började styckas av och bebyggas med egnahem på 1930-talet. Strax norr om gården ligger Götetorps skola.

Historik

Nuvarande bostadshus byggdes enligt boken "Svenska gods och gårdar från 1945" år 1820, men de äldsta delarna i huset ska vara byggda 1631. Gården blev skattehemman och registrerades i jordeboken 1631. Då räknades gården till ett åttondels kronohemman efter att tidigare varit ett enkelt torp tillhörande en större gård, osäker vilken. Senare utökades skattebärligheten till en fjärdedels hemman. Bostadshuset byggdes om 1916 och i början av 1970-talet. Lillstugan (drängstugan), som under en period användes till kiropraktormottagning, är byggd på 1850-talet och ombyggd i början av 1970-talet. Ladugård och svinstall är rivna. Ladugården låg tidigare på andra sidan Skolvägen.

Det finns inte så mycket uppgifter bevarade om vem som levde och verkade på Götetorps gård. Familjen Mellquist ägde gården i början av 1900-talet. De hade en stor barnaskara där söner bekostades bra utbildningar. Sonen Carl var kyrkoherde i Nor, Johan adjunkt i latin och gymnasielärare i Karlstad, Oscar blev godsägare till Sätters gård vars mark och ägor han skänkte till landstinget i Värmland. Oscar ägde även Kilenegården som testamenterades till Hammarö Hembygdsförening.

Karaktärsdrag

Bostadshuset (mangårdsbyggnaden) ligger på en mindre höjd och är byggt med timmerstomme i 1½-plan. Fasaden är klädd med röd locklistpanel och på taket ligger röda betongpannor. Husets entré har en större förstukvist med balkong ovanpå. Räckena har sirliga lövsågerier. På båda takfallen finns frontespiser. Fönstren har två lufter med tredelade bågar. Fodrens överstycke är tympanonformade. Karaktäristiskt för

Smedjan, centralt i bilden, och stallet med timrade nederdel till höger i bilden.

huset är dess segmentspröjsade lunettfönster på framsidan huset samt kvartsfönstren på gaveln.

Stallet är byggt med nedre delen i synligt timmer och övre i stolpverk. Stallet är delvis omgjort till garage. Smedjan är hitflyttad och omgjord till bastu. Det finns även ett nyare garage, byggt på 1970-talet. Lillstugan är en timrad byggnad i 1 plan med faluröd lockpanel och betongpannor på taket.

Värde

Gårdens byggnader är mycket välbevarade och de har såväl ett samhällshistoriskt, ett byggnadshistoriskt som ett miljöskapande värde.

Förhållningssätt

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och konstruktioner bör prövas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseet.

Fortsatt hävd av markytor samt vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1979-1985. Kulturhistoriska bebyggelseinventeringen
Hammarö kommun.

2003. Eva Dahl. Gårdar med anor – en reportageserie ur
Karlstad-Tidning

Läs mer

Kapitel 5 Nya tiden (1520 e Kr och tiden därefter)

Kapitel 6 Reformen och utveckling

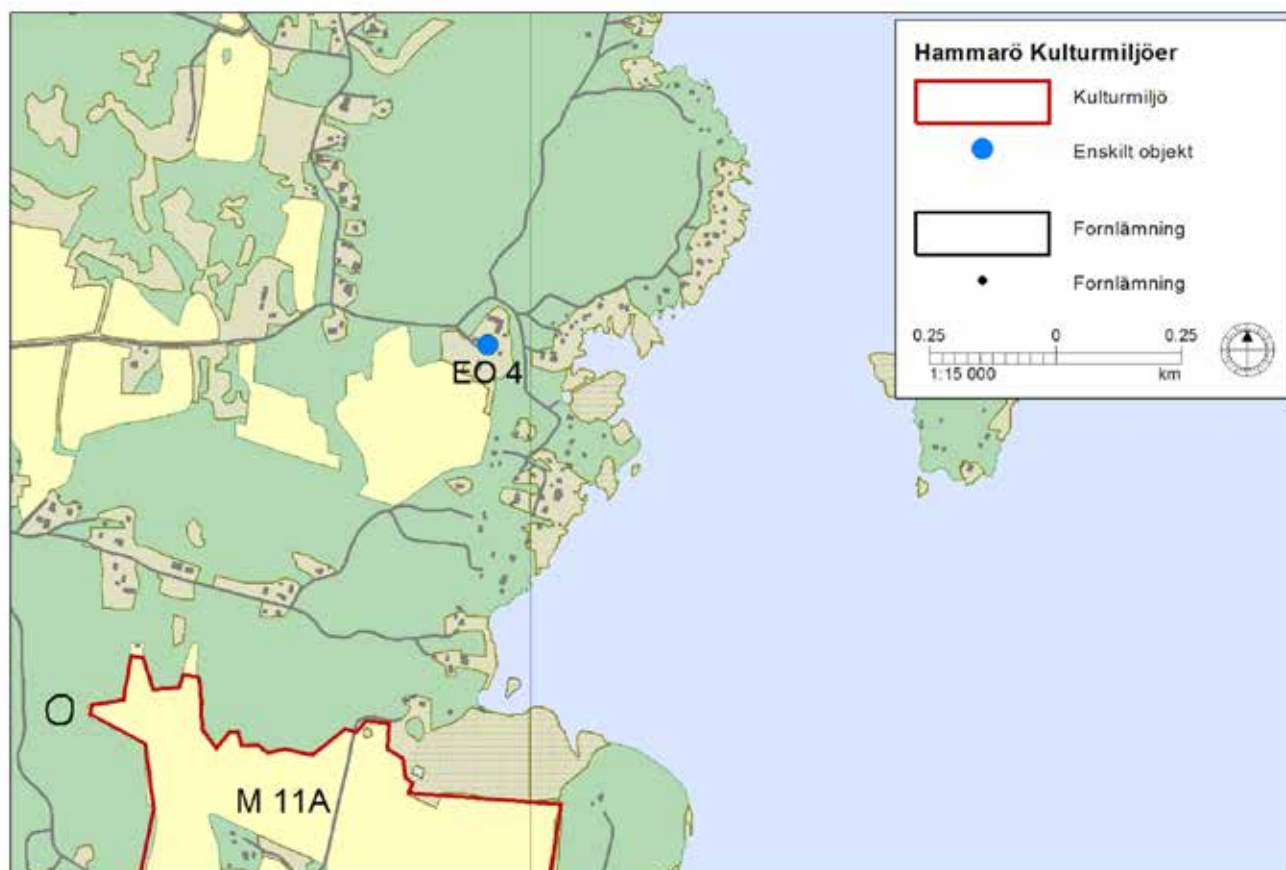
Kapitel 9 Villabygget

Enskilt objekt 8: Götetorps skola – Götetorp 3:17

Bostadshuset ligger på en låg kulle och är omgärdat av en rymlig trädgård.

Enskilt objekt 4: Lindenäs 1:1 - Komministerboställe

Före detta komministerboställe med timrad manbyggnad uppförd på 1860-talet beläget på Hammarös nordöstra kust.

Historik

Karl IX lösgjorde under sin hertigtid Värmland från Skara stift och Hammarö pastorat lades under Tingvalla. År 1595 beslutade han också att rektorn, vid den av honom skapade skolan i den nygrundade staden Karlstad, även skulle vara kyrkoherde i Hammarö pastorat. Denna ordning bibehölls till 1921. Från mitten av 1600-talet hade kyrkoherden en komminister som vikarierade vid behov. År 1691 anslogs Lindenäs kronohemman som bostad åt komministern. Någon kyrkoherdebostad fanns då inte på Hammarö utan låg i Grava på fastlandet. Småningom bosatte sig prästen istället i prästgården på Prästgårdsvägen i Skoghall.

Enligt foto i Värmlands museums arkiv hade huset tidigare en förstukvist med frontpultettak

och lövsågerier samt var rödmålad.

Till fastigheten hör en timrad arrendatorsbostad, uppförd 1897. Vidare finns ett timrat magasin från 1850-talet, timrad ladugård från 1897, timrat höns- och svinhus från 1800-talets andra hälft med laxade knutar samt en jordkällare med träöverbyggnad.

Kyrkan äger fortfarande fastigheten, men gården har varit uthyrd. Utmed kusten arrenderade kyrkan ut mark till sommarstugor som allteftersom avstyckats och gått över till privat ägande.

Karaktärsdrag

Mangårdsbyggnaden är uppförd med timmerstomme i 1½ plan på en grund av slammad tukad fältsten. Husets plan är sexdelad med sal i mitten, så kallad salsbyggnad. Planlösningen är typisk för boställen under 1700-talet och början av 1800-talet. Fasaden är klädd med gul locklistpanel och på taket ligger tvåkupigt lertegel.

Fönstren har två lufter med tredelade bågar. I övervåningen sitter segmentspröjsade lunettfönster. På östra sidan har de omfattningar som är typiska för Hammarö. Entrépartiet i gustaviansk stil har dubbeldörrar med överljus. Framför husets entré finns en gräsrundel med grusad gång runtom.

Arrendatorsbostaden, som ligger strax norr om mangårdsbyggnaden, är uppförd med timmer i 1½ plan och fasaden är klädd med faluröd locklistpanel. På taket ligger tvåkupigt lertegel. Samtliga uthusbyggnader är faluröda med tegeltak.

Värde

En homogen och väl bibehållen gårdsmiljö. Gräsrundel och grusade gångar påminner om gårdens tidigare representativa funktion. Gården har såväl ett samhällshistoriskt, ett byggnadshistorisk som ett miljöskapande värde.

Förhållningssätt

Det finns inga detaljplaner över gårdsmiljön.

Det innebär att gården inte har några kulturhistoriska skydd i plan- eller områdesbestämmelser. En detaljplan eller områdesbestämmelser bör upprättas för området där miljöns ovan nämnda värden tillförsäkras skydd.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och konstruktioner bör prövas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseet.

Fortsatt hävd av markytor, vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1957. *Hammarö- En hembygdsbok*. Red. Leif Wiklundh ordf mfl. Utgiven av Hammarö Köping

Manbyggnaden åt väster. På äldre foto kan man se att det tidigare fanns en förstukvist vid entrén. Förstukvisten hade frontepulpettak och var försedd med lövsågerier.

Manbyggnaden åt öster. Lunettfönstren har här omfattningar som är typiska för Hammarö.

Arrendatorsbostaden.

Lagården och ett av de mindre uthusen.

Uthus, öster om manbyggnaden.

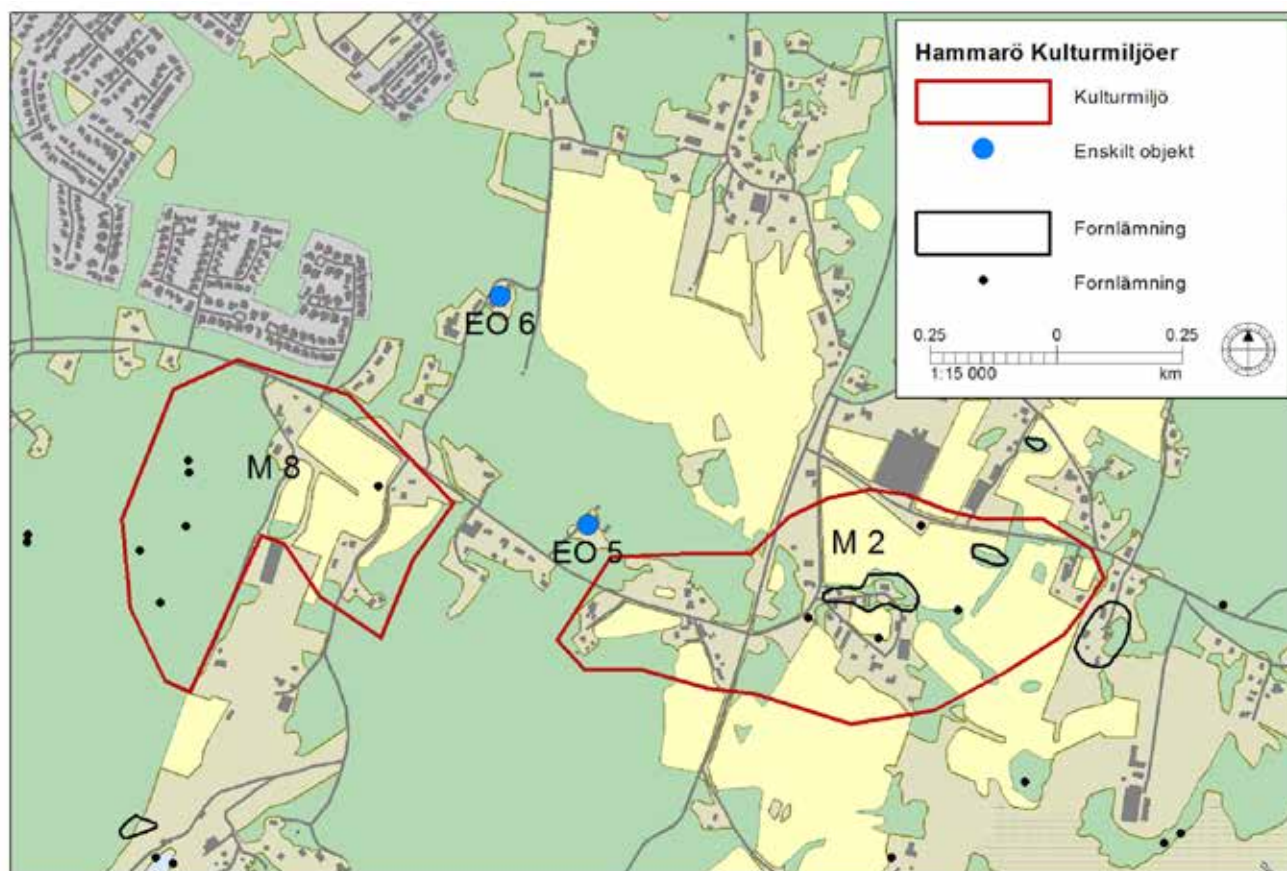
Jordkällaren som ligger i den västra delen av trädgården.

Läs mer

Kapitel 5 Nya tiden (1520 e Kr och tiden därefter)

Kapitel 6 Reformen och utveckling

Enskilt objekt 5: Västra Hovlanda 1:17

Fastigheten ligger norr om Hovlandavägen vid en egen infart och är ursprungligen en jordbruksfastighet men fungerar nu som fritidsbostad. Troligen är bostadshuset uppfört under 1920-talet.

Karaktärsdrag

Hela miljön har en ålderdomlig karaktär och omges av en glesväxande tallskog med stigar som leder från tomten. Norr om bostadshuset finns vedbod/avtråde och mot sydost ligger ladugård och trädgårdsbod. Närmare Hovlandavägen finns en stor jordkällare. Vid byggnadsinventering 1981 fanns även ett pumphus med pyramidtak intill husets uppfart. Bostadshuset är uppfört i 1½ plan och fasaden är klädd med rödfärgad stående locklistpanel. Fönsterbågarna är grönmålade och fönsterfoder samt knutar och vindskivor är vitmålade. Färgsättningen är ursprunglig. Taket, som är belagt med tvåkupigt tegel, har en brant lutning som var vanlig i

1920-talsklassicismen. Ekonomibyggnaderna är rödmålade och har plåttak.

Värde

Byggnaderna är välbevarade och välskötta och utgör tillsammans en enhetlig småbruksenhet. Som helhet har fastigheten tidigare givits ett kulturhistoriskt värde (1B) i såväl byggnadsinventeringen 1981 som kulturmiljöutredningen från 2006. Specifika värden som tillskrivs bostadshus tillsammans med gårdsmiljö och uthus är autenticitet, upplevelsevärden samt ett pedagogiskt värde då gården ligger relativt ostört från övrig bebyggelse.

Förhållningssätt

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och konstruktioner bör prövas

restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med läns museet.

Fortsatt hävd av markytor, vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

2007. Johansson, Carina; Bless Karlsen, Katherine. *Kulturmiljöutredning Hästviken – Bråten 2006. Hammarö kommun, Värmlands län*. Enheten för kulturmiljö, Värmlands museum 2007:2.

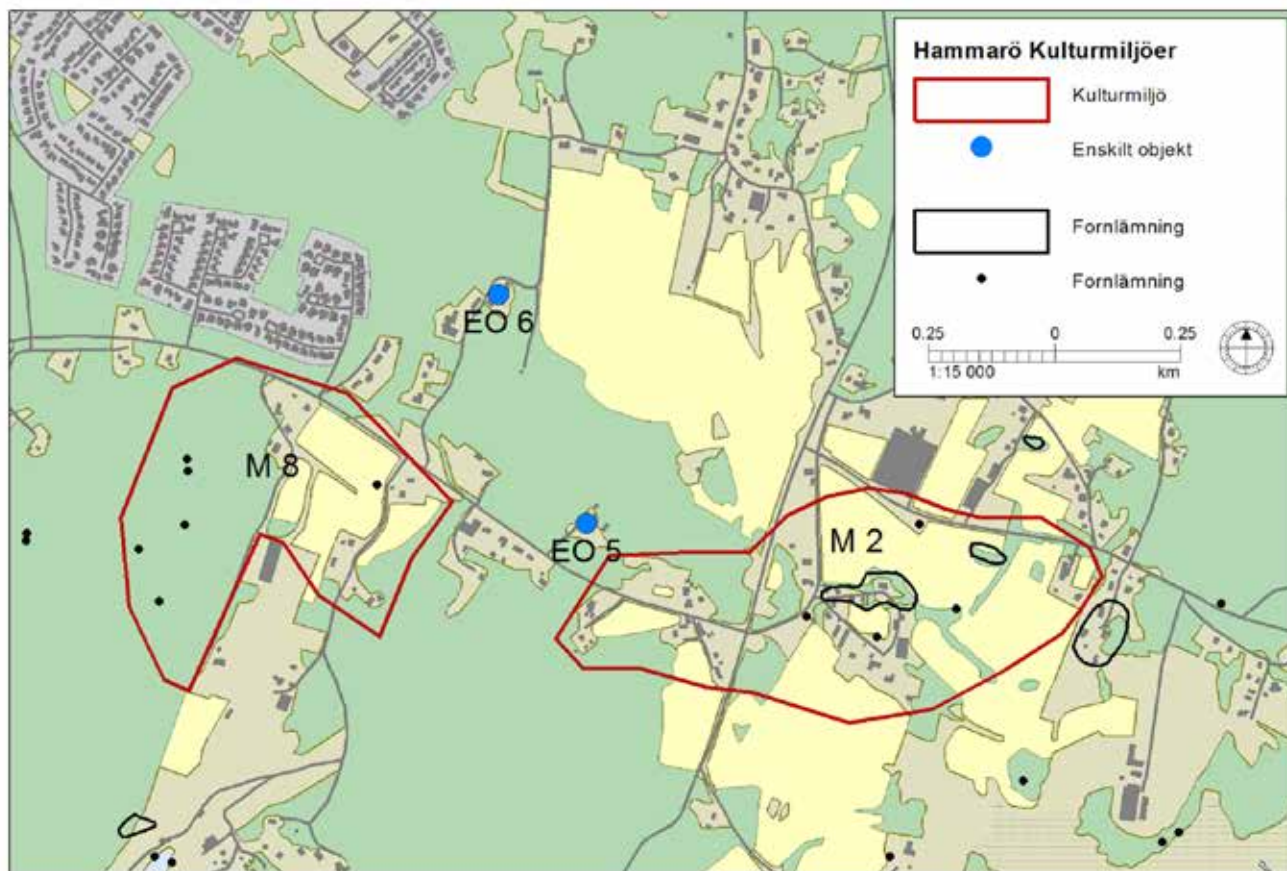
Läs mer

Kapitel 6 Reformen och utveckling

Västra Hovlanda 1:17 ligger lite för sig själv i en glänta i skogen norr om Hovlandavägen.

Enskilt objekt 6: Bråten 1:57

Bråten 1:57 har ingen direkt anknytning till den äldre bybebyggelsen som ingår den utpekade kulturmiljön Miljö 8: Bråten. Fastigheten utgörs av en före detta jordbruksfastighet som ligger utmed Bråtenvägen som går från Hovlandavägen till Hallersrud. Byggnaderna är nu avstyckade från marken och fungerar som åretruntbostad.

Historik

Fastigheten återfinns på Häradsekonomska kartan från 1883-1895 men då gick vägen sydost om byggnaderna istället för nordväst.

Väster om Bråtenvägen, på gammal odlingsmark, i anknytning till Bråten 1:57 har ny bebyggelse tillkommit på 1920-talet och 1940-50-talet. Där ligger också ett f dmusteri/hönshus som numera fungerar som plåtverkstad. På 1990-talet byggdes också ett gruppboende för handikappade.

Karaktärsdrag

Bostadshuset på fastigheten är en timrad parstuga i troligen byggd på 1870-talet. Huset vilar på en naturstensgrund och har stående vit locklistpanel med grönmålad gördelgesims. Den gröna färgen återfinns även i de klassicistiska fönster- och entréomfattningarna. På fastigheten finns även en rödfärgad lagård med timrad del från 1870-talet samt en mindre bod och lekstuga som flyttats till tomten under senare tid.

Värde

Bostadshuset och lagårdslängan har tidigare givits ett byggnadshistoriskt värde (1B) i såväl byggnadsinventeringen 1980 och kulturmiljöprogrammet samt kulturmiljöutredningen från 2006. Detta på grund av att de är välbevarade och uppvisar en för sin tid karakteristisk arkitektur. Lagårdslängan och boden har utöver detta ett miljöskapande värde.

Lagården vars stomme är helt i rödfärgat timmer.

Förhållningssätt

Då husen är mycket välbevarade är det önskvärt att de får vara det även in fortsättningen. Vid eventuella förändringar bör hänsyn tagas till ursprunglig utformning, byggnadsvolym och snickerier.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och konstruktioner bör prövas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseum.

Fortsatt hävd av markytor, vård och underhåll

av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1979-1985. Kulturhistoriska bebyggelseinventeringen
Hammarö kommun.

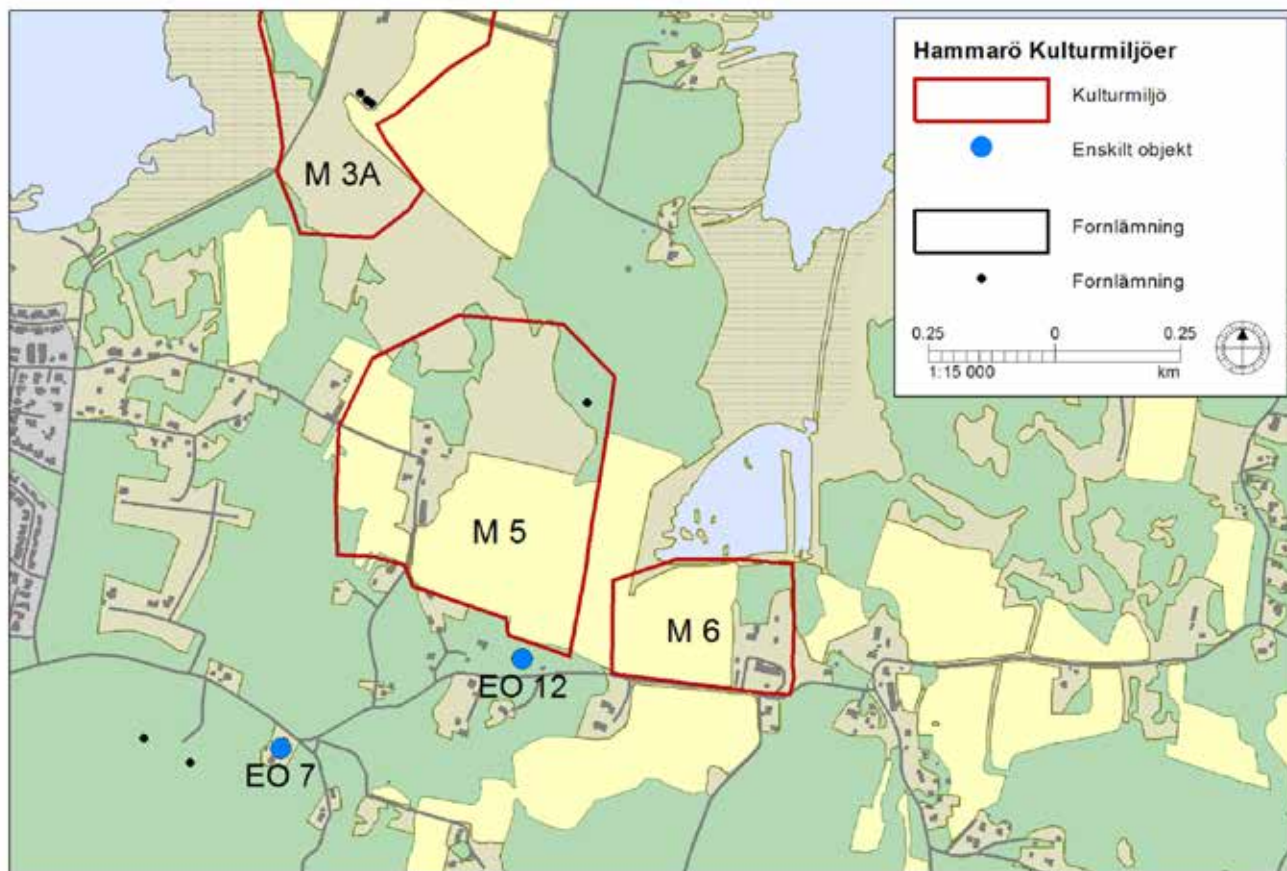
Läs mer

Kapitel 6 Reformen och utveckling

Mangårdsbyggnaden, omgärdad av en lummig trädgård.

Enskilt objekt 7: Hägensbergs skola - Gråberg 1:23

Skolan i Hägensberg var den första permanenta småskolan som byggdes på Hammarö. Den började byggas 1867 på mark strax väster om torpet Hägen, och var färdigbyggd 1869.

Historik

På Hägensberg gick först klass 1-2 och sen klass 3-6. Innan dess var det ambulerande skola. Bland annat hölls då skola i ena rummet i Hembygdsgården vid Hammar. Småskola var det även i Larbergs skola fram till omkring 1967. Det berättas att då det endast fanns en manlig lärare i Hägensberg fick eleverna gå till Larberg för att få undervisning i syslöjd av den kvinnliga läraren där.

Hägensbergs skola var ståtlig med fem stora rundbågefönster och byggdes tillräckligt stor för att inrymma en så kallad lancasterskola. Lancastermetoden innebar att äldre elever undervisade yngre elever i små grupper. I Sverige benämns denna metod ofta som växelundervisning.

I norra änden fanns ett omklädningsrum och

ovanpå det ett gavelrum ämnat åt läraren men snart uthyrt till socknens barnmorska. Dessvärre tyckte sockenborna att skolan blev alldeles för dyr. Det ursprungliga kostnadsförslaget låg på 3 500 Rdr men innan skolan byggts färdigt slutade notan på 4 400 Rdr. När nästa skola skulle byggas i Svenshult vidtog man därför åtgärder för att hålla nere kostnaderna.

Karaktärsdrag

Huset är byggt i tegel med putsad, gulmålad fasad. På taket ligger korrugerad plåt. Byggnaden har förändrats under 1900-talet men den har ännu karaktär som skolbyggnad. På sydöstra långsidan sitter stora tätspröjsade fönster i slätt utsparat putsparti med rundbågad profildekor upptill. På nordvästra långsidan finns en tillbyggnad med liten träveranda. Taket har stort takutsprång med profilerade takfotstassar. Karaktäristiskt är det höga vägglivet och de stora fönstren.

Värde

Såsom den första permanenta småskolan innehar Hägensbergs skola ett högt samhällshistoriskt och socialhistoriskt värde.

Förhållningssätt

Löpande verksamhet i byggnaderna säkerställer husens bevarande vilket kan motivera smärre ändringar. Men hänsyn bör ändå tas till husens ursprungliga utformning och material.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om ett bibehållande av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och konstruktioner bör prövas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseet.

Fortsatt hävd av markytor, vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på

respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1957. *Hammarö - En hembygdsbok*. Red. Leif Wiklundh ordf mfl. Utgiven av Hammarö Köping

Läs mer

Miljö 14: Svenshult

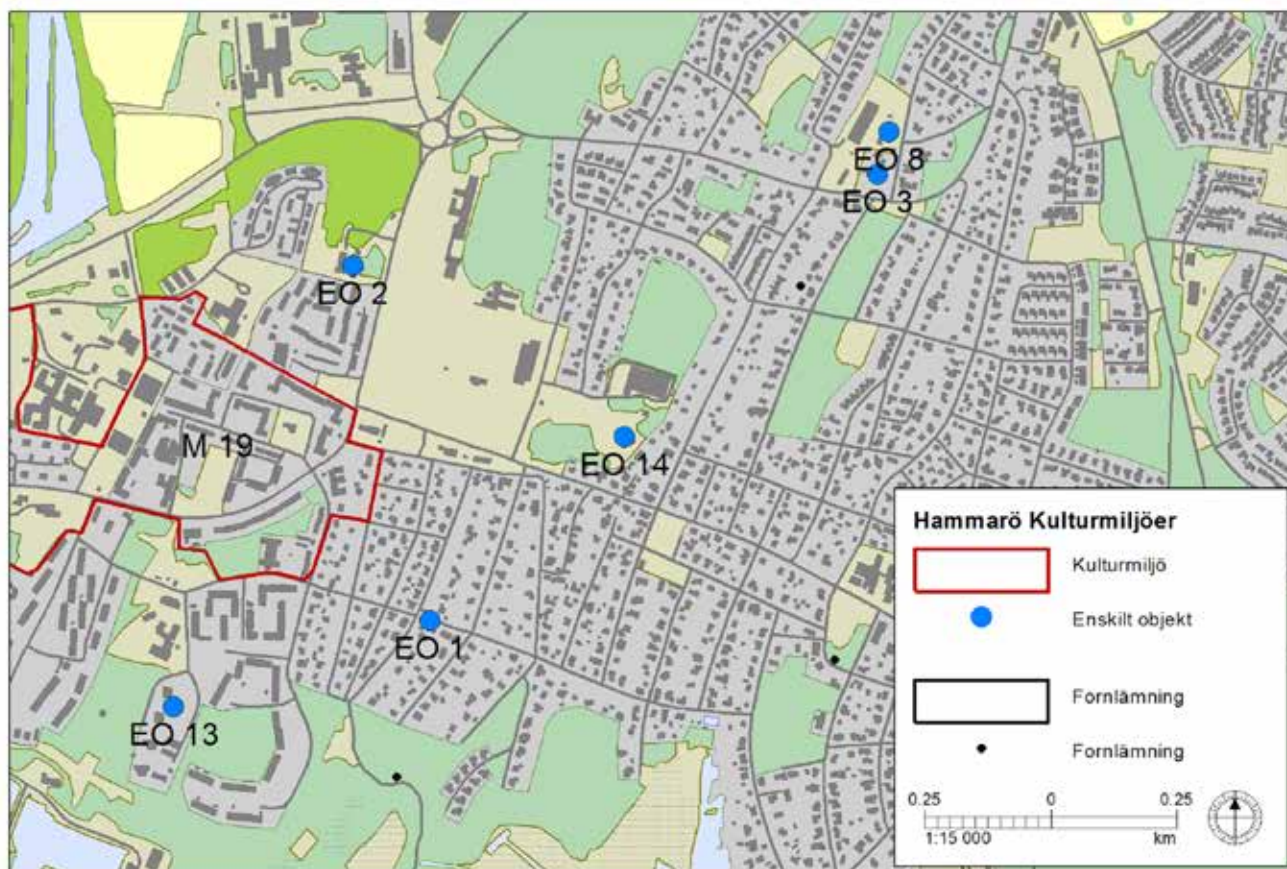
19 G) Realskolan, Nyskolan och slöjd- och gymnastikhuset

Enskilt objekt 8: Götetorps skola – Götetorp 3:17

Skolbyggnadens västra fasad med farstutillbyggnaden. På östra fasaden sitter de höga valvade skolfönstren kvar.

Enskilt objekt 8: Götetorps skola - Götetorp 3:17

Den äldre skolbyggnaden på Götetorps skola är den skola som byggdes 1871, strax efter Hägensberg och Svenshult, de tre första skolorna som byggdes på Hammarö.

Historik

Skolbyggnaden byggdes om och till på 1920-talet, dels genom en tillbyggnad i vinkel dels med en högre andra våning och ett mansardtak istället för sadeltak. Strax intill ligger två hus. Det mindre huset är byggt i slutet av 1800-talet och brukades som vaktmästarbostad. Det större huset byggdes på 1920-talet och användes tidigare som lärarbostad, numera som förskola. Skolan kompletterades på 1980-talet med nyare byggnader strax väster om den äldre byggnaden.

Karaktärsdrag

Den ursprungliga skolbyggnaden är uppförd i 2 plan (samt källare) med tegel som är slätputsad och målad i en ljusgul kulör. Huset består av två huskroppar i vinkel till varandra med mansardtak och taklyft på

taken åt söder och öster. Åt väster är huset tillbyggt med en lägre huskropp med pulpettak. Fönstren är av typen korspost på nedre plan samt smårutiga på övre plan. Såväl fönster som foder är vitmålade.

Den före detta lärarbostaden är uppförd i 1920-talsklassicistisk stil med hörnkolonner, sexdelade fönsterbågar och avsaknad av snickarglädje. Såväl åt väster som öster finns frontespiser. Åt öster finns även balkong över en inbyggd entré. Det finns två entrédörrar med bevarade överljusfönster.

Den före detta vaktmästarbostaden har en tegelstomme och hade förut en putsad fasad. Numera är fasaden klädd med oprofilerad locklistpanel, målad i en ljusgul kulör.

Värde

Som en av de första permanenta skolorna på Hammarö har skolan samt tillhörande byggnader ett samhällshistoriskt och socialhistoriskt värde. Huset är också till det yttre relativt välbevarade från 1920-talet och har därför även miljöskapande värde.

F d lärarbostadens östra fasad.

F d vaktmästarbostaden som ligger i skogårdens södra del.

Förhållningssätt

Löpande verksamhet i byggnaderna säkerställer husens bevarande vilket kan motivera smärre ändringar. Till exempel är det värdefullt att skolhuset fortfarande används som skola, och då måste sådana förändringar tillåtas som krävs för att skolan fortfarande kan fungera som skola. Hänsyn bör dock tas till husens ursprungliga utformning och material.

Det finns endast en avstyckningsplan från 1933 över området vilket innebär att byggnaderna inte har något kulturhistoriskt skydd i plan eller områdesbestämmelser. En detaljplan eller områdesbestämmelser bör upprättas för området där byggnadernas ovan nämnda värden tillförsäkras skydd.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och konstruktioner bör prövas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseet.

Fortsatt hävd av markytor samt vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1979-1985. Kulturhistoriska bebyggelseinventeringen Hammarö kommun.

1957. *Hammarö - En hembygdsbok*. Red. Leif Wiklundh ordf

Läs mer

Kapitel 9 Villabyggandet – Egnahemsrörelsen

Miljö 14: Svenshult

19 G) Realskolan, Nyskolan och slöjd- och gymnastikhuset

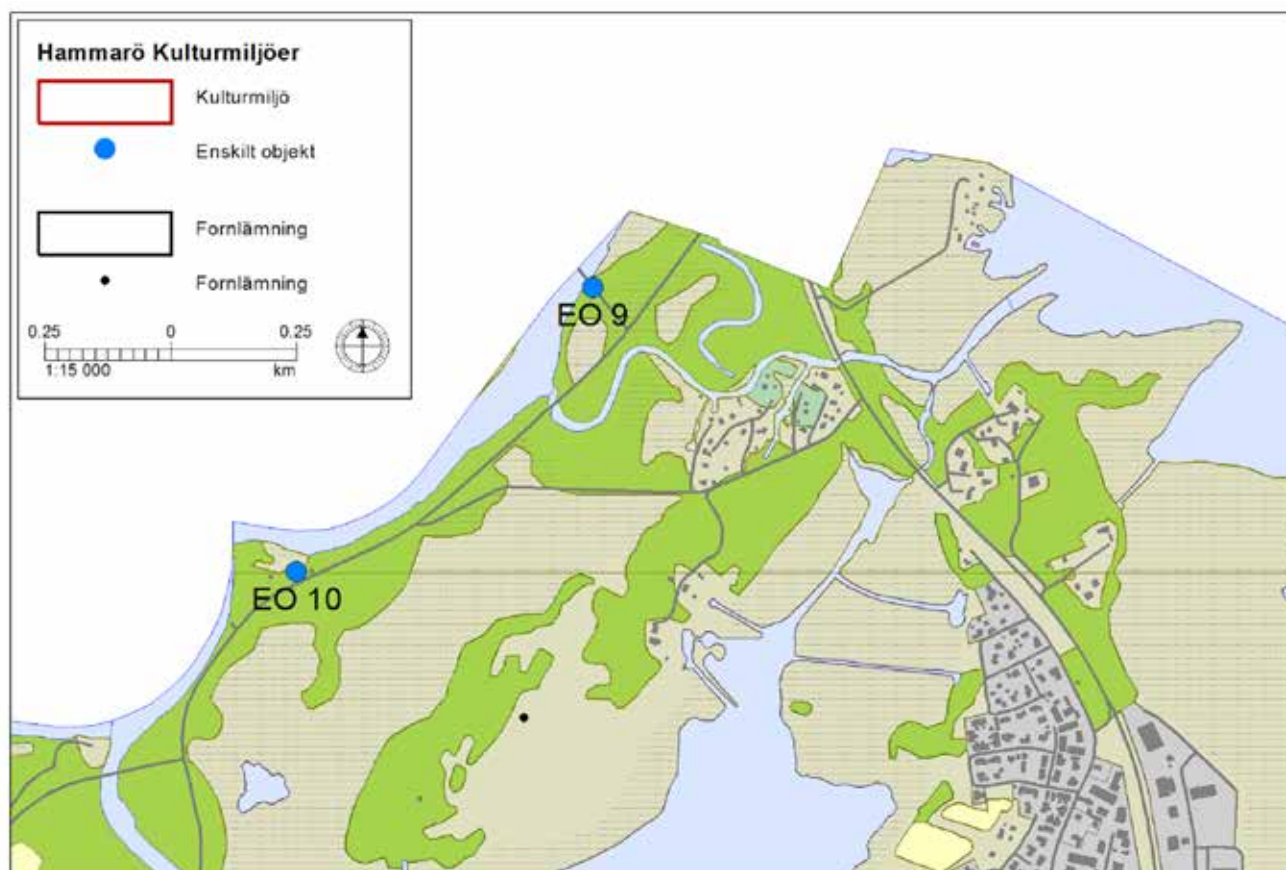
Enskilt objekt 7: Hägensbergs skola –

Gråberg 1:23

Den ursprungliga skolbyggnaden med två huskroppar i vinkel och mansardtak.

Enskilt objekt 9: Jakobsbergsbron

Jakobsbergsbron vid Suttern öppnades 1929 och utgör Hammarös första fasta förbindelse med fastlandet. Vid en invigning skulle bron fått sitt namn Hammaröbron men invigningen blev aldrig av, så bron fick behålla sitt arbetsnamn Jakobsbergsbron.

Historik

Byggandet av bron föregicks av många års diskussioner angående placering, vägdragning och finansiering. Ett krav var att gränsen mellan Hammarö och Karlstads kommuner skulle gå i vattnet så att båda skulle kunna vara finansiärer. Efter flera anbudsförslag vann förslaget från brobyggarfirman Christiania och Nielsen. De uppförde flera av de bågbroar som byggdes i Sverige perioderna före och efter andra världskriget. Firman har även konstruerat Tingvallabron och Klarabron i Karlstad. Svängbron på Hammarösidan byggdes och konstruerades av Wennbergs mekaniska verkstad och de satte också upp en skylt med sitt namn på bron. De var dock underkonsul-

ter åt Christiania och Nielsen, vilka inte satte upp någon skylt. Detta gör att man kan tro att det är Wennbergs som var enda upphovsfirman.

År 1998 renoverades bron av NCC, efter att den 1997 bedömts vara i alltför dåligt skick för biltrafik. Den gamla asfalten ersattes med ny, räcken målades, gångbanorna byttes ut, bågarna blästrades och impregnerades. Undersidan sprutades med betong och kompletteringar gjordes i bågar och stöd. Bron försågs också med belysning i samband med renoveringen.

Karaktärsdrag

Bron är av så kallad Klarälvstyp, det vill säga en bågbro byggd av järnbalkar och betong samt körbana av betong och asfalt. Landfästen och pelare är byggda av betong och sten. På Hammarösidan består bron av en svängbro, så att den går att öppna – brobanan vrids i horisontalplanet så att den står parallellt med älven. På Karlstadsidan består bron av tre landspann.

Idag är bron enkelriktad och försedd med

Bron går över älven Suttern. Karlstad skimtar i bakgrunden. Foto mot nordost.

trafikljus. Det blev den i samband med att man försåg bron med avbärare på var sida körbanan. Detta gjorde man efter ett nationellt beslut om att broar med enkelt räcke mot ytterkant var trafikfarliga och skulle utrustas med avbärare. Körbanan blev då ännu smalare än förut och bilar kunde inte längre mötas på bron.

Värde

Stadsbyggnadsförvaltningen i Karlstads kommun genomförde under hösten 2014 en kultur- miljöutredning av Jakobsbergsbron. Denna ger bron ett högt historiskt värde såsom den första broförbindelsen mellan Hammarö och Karlstad. Då bågbroarna främst är från 1950-talet i Värmland är denna dessutom tidig i sitt slag. När bron

Bron från Hammarösidan. Foto mote nordväst.

uppfördes var den toppmodern och signum för tidig modernism. Brons smala brobana, högre-
sta bågar, tämligen stora spännvidd och nätta di-
mensioner är tidstypiska attribut. De ger också
bron miljömässiga och estetiska värden då den
är en vacker, nätt bågbro i ett område utan be-
byggelse med stora naturvärden. De anser att
bron är en av de vackraste i Karlstads kommun.

Då Christiania och Nielsen är ett anrikt fö-
retag, specialiserade på bågbroar, har bron ett
teknikhistoriskt värde. Att dessutom svängbron
är tillverkad i Karlstad av Wennbergs mekaniska
verkstad höjer det lokalhistoriska värdet.

Förhållningssätt

Bron har mindre betydelse för kommunikatio-
nerna sedan de nya broarna byggdes, men bron
kan ändå ha stor betydelse för gång- och cy-
keltrafik samt för de som vill ta en lite lugnare
bilfärd mellan Hammarö och Karlstad. I utred-
ningen som Karlstads kommun utförde 2014 be-
dömdes bron ha högt kulturhistoriskt värde och
i planprogram för Jakobsberg anges att den bör

bevaras för gång- och cykeltrafik.

Källor

- 1991. Jan-Olof Hesselstedt och Mats Lunnemar. *Skoghall-
stanken – från Stjernsfors till Skoghall*. Skoghall.
- 2014. Terese Myrin och Emily Lindberg. *Kulturhistorisk
värdering av Jakobsbergsbron*. Stadsbyggnadsförvalt-
ningen, Karlstads kommun 2014-12-08
- 2015. Planprogram Jakobsberg, Karlstads kommun 2015-
05-20

Läs mer

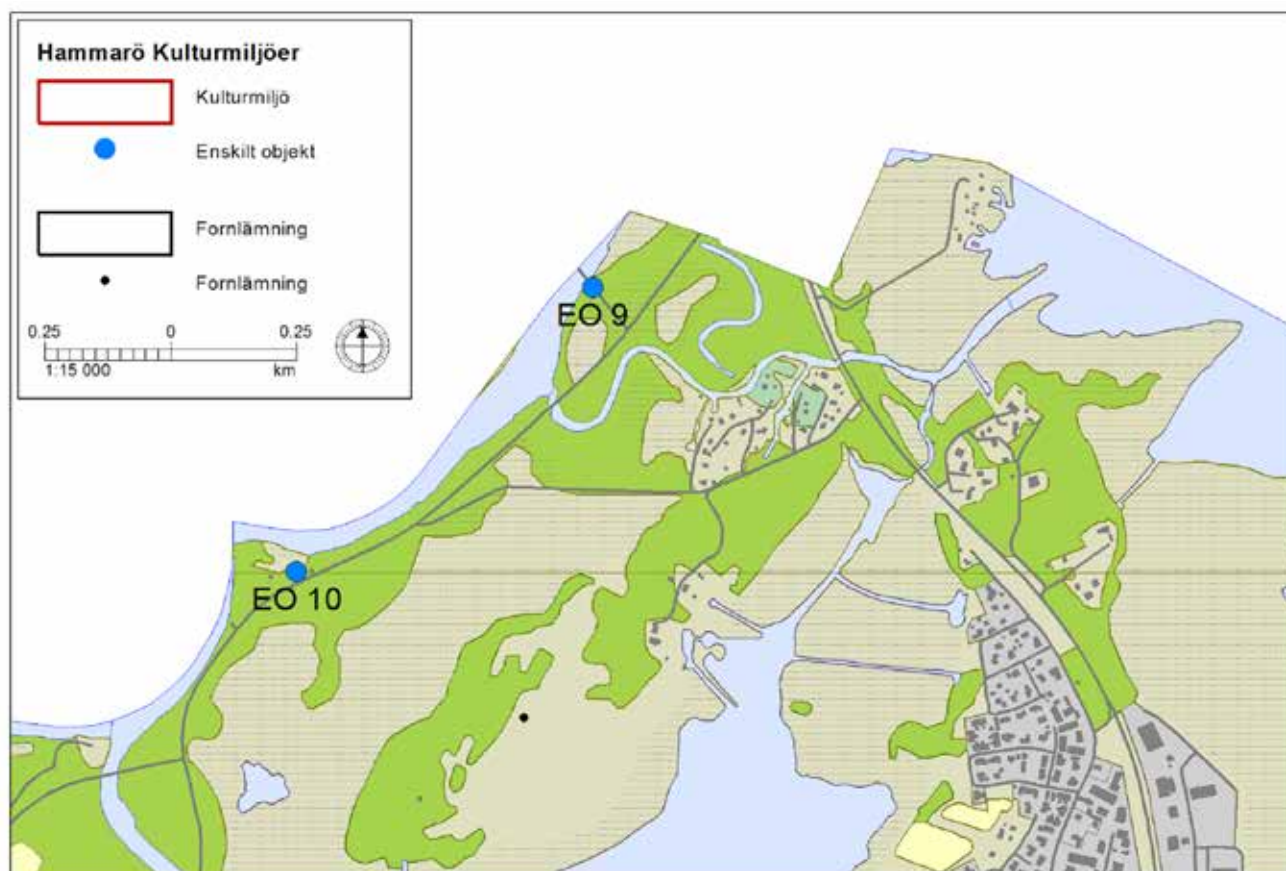
Kapitel 6 Reformen och utveckling – Kom-
munikationer

Skylden som tillverkaren satte upp på bron. Aktiebolaget C.J Wennbergs M.V. Karlstad 1929. Tyvärr överklottad.

Enskilt objekt 10: Färjeläget Djupsundet - 'Fallgrens stuga' - Mörmön 5:33

Bostadshus till färjeläget från omkring 1830 som ligger strax bredvid den äldre Karlstadvägen som går utmed Djupsundsådran. I folkmun kallas huset för 'Fallgrens stuga'.

Vid inventeringen i början av 1980-talet fanns även motorhuset till färjan kvar. Det var uppfört i 1 våning med faluröd locklistpanel och valmat papptak.

Karaktärsdrag

Det före detta bostadshuset är uppfört i timmer i 1½ plan med faluröd locklistpanel och pappklätt sadeltak. Fönstren har två lufter. Vid platsbesöket satt skivor för fönstren.

Värde

Fastighetens tidigare funktion som färjeställe är av stort kultur- och lokalthistoriskt intresse.

Förhållningssätt

Huset bör få finnas kvar, som ett minne från färjetiden. Däremot rekommenderas någon slags verksamhet i huset som berättigar underhåll.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om ett bibehållande av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och konstruktioner bör prövas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseum.

Fortsatt hävd av markytor, vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Fallgrens stuga i vinterskrud.

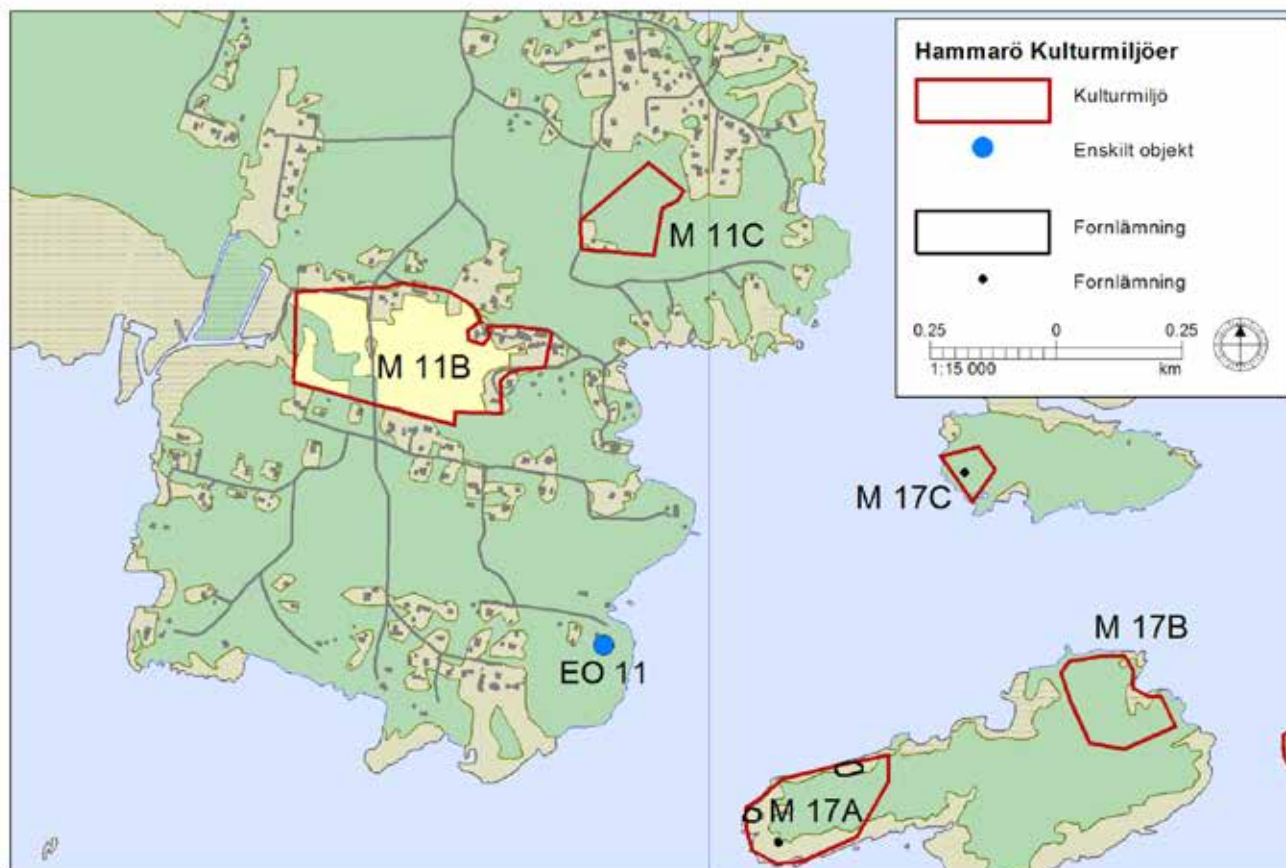
Källor

1991. *Jubileums-Notkast*. Red: Moa Jonsson och Anna-Lena Persson. Hammarö Hembygdsförening
Muntliga källor. Hammarö Hembygdsförening.

Läs mer

Kapitel 6 Reformers och utveckling – Kommunikationer

Enskilt objekt 11: Grosshandlarvillan på Stenudden - Rud 4:208

År 1912 uppfördes en grosshandlarvilla i nationalromantisk stil på Stenudden på Ruds södra utmark. År 1937 köptes fastigheten av Hembygdsbygget Karlstad och har sedan dess fungerat som föreningsgård och sommarparadis för medlemmarna.

Karaktärsdrag

Huset har flera nationalromantiska drag såsom branta takfall, faluröd liggande panel och kallmurad grund.

Värde

Stenudden är en av få kvarvarande sommarvillor som uppfördes i Rud under början av 1900-talet och är till det yttre mycket välbevarad vilket ger huset stora arkitektoniska värden.

Förhållningssätt

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande

av byggnaders och olika konstruktioners ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Nya byggnader och konstruktioner bör prövas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseum.

Fortsatt hävd av markytor samt vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

2012. Erika Persson och Björn Wallbom. Kulturmiljöutredning vid Rud. Rapport 2012:46.

2015. <http://hembygdsbygget.se/stenudden/> (2015-04-20)

Läs mer

Kapitel 6 Reformen och utveckling – Sommarvillan
Miljö 11: Rud

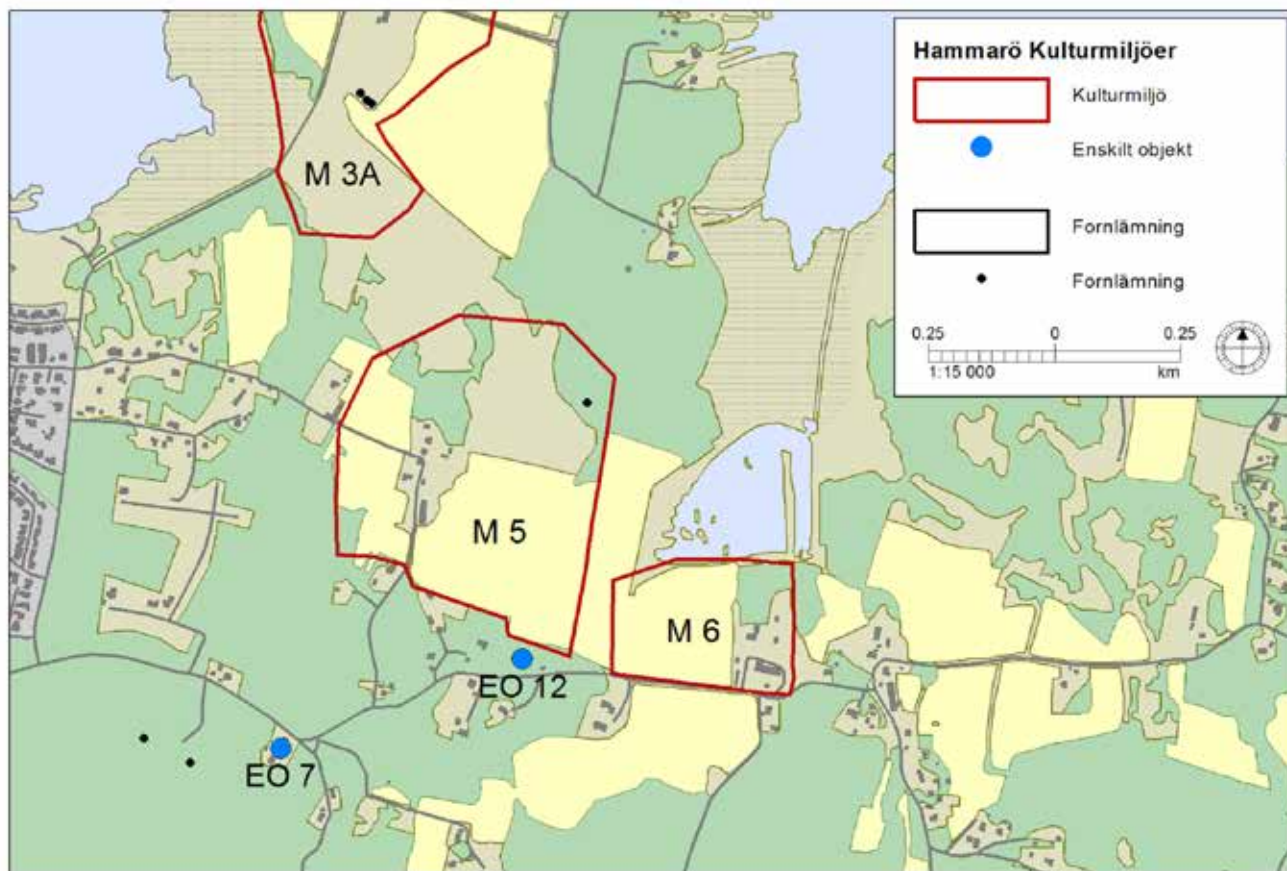

F d grosshandlarvillan ligger högst upp på sluttningen vid skogsranden med utsikt över Långholmsundet.

Dansbanan har troligen tillkommit sedan fastigheten togs över av Hembygds-gillet Karlstad.

Enskilt objekt 12: Utteråsen - Larberg 1:3

Söder om Gråberg, intill landsvägen på en höjd, ligger Utteråsen med en större villa i nationalromantisk stil, uppförd av Wenzel Björkhagen på 1910-talet. Huset kallas i folkmun för Pepparkakshuset.

Historik

Olika uppgifter finns om när huset byggdes men det finns en köpehandling från 1908. Enligt en intervju med Stina Svensson (1993) höll Wenzel Björkhagen på att missa sitt eget bröllop på grund av att han var så engagerad i husbygget. Stina var, tillsammans med sin syster, tärna när Wenzel gifte sig med Anna, född Johansson, från Larbergs gård. De gifte sig 1914 vilket ringar in byggåret något.

Huset användes som diktarstuga, istället bodde familjen på Bråten. Den mångsidige Wenzel Björkhagen var författare, journalist och folkbildare samt konstnär och hantverkare. Han arbetade som kulturredaktör vid Karlstads tidning och var initiativtagare till bildandet av Hembygdsrörelsen i Värmland samt Värmlands

konstnärsförbund. Wenzel var också en mycket engagerad Hammaröbo och var bland annat med och initierade den lokala Hembygdsföreningen. Han deltog även i kommunala angelägenheter. Han dog 1926, endast 41 år gammal, i sviterna efter en olycka. I Hembygdsgården finns sedan 1970-talet ett minnesrum.

Nationalromantikens byggnadsstil var en reaktion mot schweizerstilen som ansågs främmande för svensk arkitektur. Man ville hellre lyfta det nationella, den svenska allmogekulturens byggnadskonst och äldre svensk herrgårdsarkitektur från tiden före industrialismen.

Karaktärsdrag

Byggnaden är uppförd i så kallad Ornässtil, efter Ornässtugan från 1500-talet utanför Borlänge. Karaktärsdragen är utkragad övervåning, inbyggd balkong, småspröjsade fönster och fasader klädda med tjärade stavspån, detaljer som även var populära nationalromantiska drag. Entrén vetter åt söder mot vägen, och en köksin-

I mitten av uthusen ligger boden som även den är byggd i sk Ornässtil.

gång åt väster. Interiört finns i trapphallen målningar av Valter Kåstad och Wenzel Björkhagen. Huset har genomgått mindre förändringar gällande fönsterkulörer och enstaka fönsterbyte.

Den tillhörande boden med tjärad lockpanel och tegeltak har också utkragad övervåning. En ekonomibyggnad och lekstuga från 1970-talet har väl anpassats i stil, form och material till den äldre bebyggelsen.

Värde

Villa Utteråsen utgör Hammarö kommuns enda villa byggd i utpräglad nationalromantisk stil. Huset har utsetts som en av kommunens kanske mest spännande byggnader och är ett illustrativt exempel på äldre arkitekturtraditioner.

Förhållningssätt

Såväl utformning som kulörer bör bevaras, alternativt återställas enligt ursprungligt utförande.

Kommunen bör hos länsstyrelsen väcka fråga om byggnadsminnesförklaring av Utteråsen alternativt upprätta områdesbestämmelser för Utteråsen med lovplikt motsvarande vad som gäller generellt för detaljplanlagda områden varvid bör övervägas skyddsbestämmelser för byggnadens exteriör och interiöra väggmålningar samt rivningsförbud.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande

Bostadshuset är omgärdat av en lummig trädgård samt skog men med utsikt över åkrarna mellan Gråberg och Larberg.

av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17) Nya byggnader bör prövas restriktivt. Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseet.

Fortsatt hävd av markytor samt vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1957. *Hammarö- En hembygdsbok*. Red. Leif Wiklundh ordf mfl. Utgiven av Hammarö Köping
1993. <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=3369&artikel=2892552>: Sveriges radios arkiv P4 Värmland: Intervju med Stina Svensson och Lars Tigér.

Läs mer

Kapitel 6 Reformen och utveckling – Sommarnöjen

Enskilt objekt 13: Punkthusen på Tallvägen - Mörmön 52:1

Flerfamiljshusen på Tallvägen mellan Lillängen och Haga byggdes i slutet på 1950-talet och utgjorde de sista bostäderna som Uddeholmsbolaget byggde för Skoghallsbrukets arbetare.

Historik

Husen gavs bygglov 1958 och hade då ritats av Backström & Reinius Arkitekter AB, Stockholm. Byggherre var Anders Diös, Karlstad. Sven Backström och Leif Reinius hade en ledande position under 1940-talets bostadsprojektering och ritade från den tiden både punkthus och stjärnhus (som de själva utvecklat).

Karaktärsdrag

De två flerfamiljshusen på Tallvägen är så kallade punkthus, vilket innebär att de bygger mer på höjden än på bredden. I regel finns endast ett centralt beläget trapphus i byggnadens inre med

lägenheterna grupperade omkring. Hustypen började byggas på 1930-talet och uppfördes då i fyra till fem våningar för att från 1950-talet uppföras i åtta till tio våningar, ibland ännu högre.

Värde

Punkthuset har ingen lokal prägel såsom de äldre arbetarbostäderna från 1900-talets början. De är dock välbevarade exteriört. Värdet ligger också i husens historia vilket minner om bolagets sena engagemang för sina arbetare och detta ger husen ett samhällshistoriskt värde.

Förhållningssätt

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14, 8:17). Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseet.

Vård och underhåll av byggnader ankommer

Tallvägen 8 och 10 ligger nära hamnen och har tills nyligen varit de enda punkthusen i området.

på respektive fastighetsägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till bebyggelsemiljöns och den enskilda byggnadens kulturhistoriska kvaliteter.

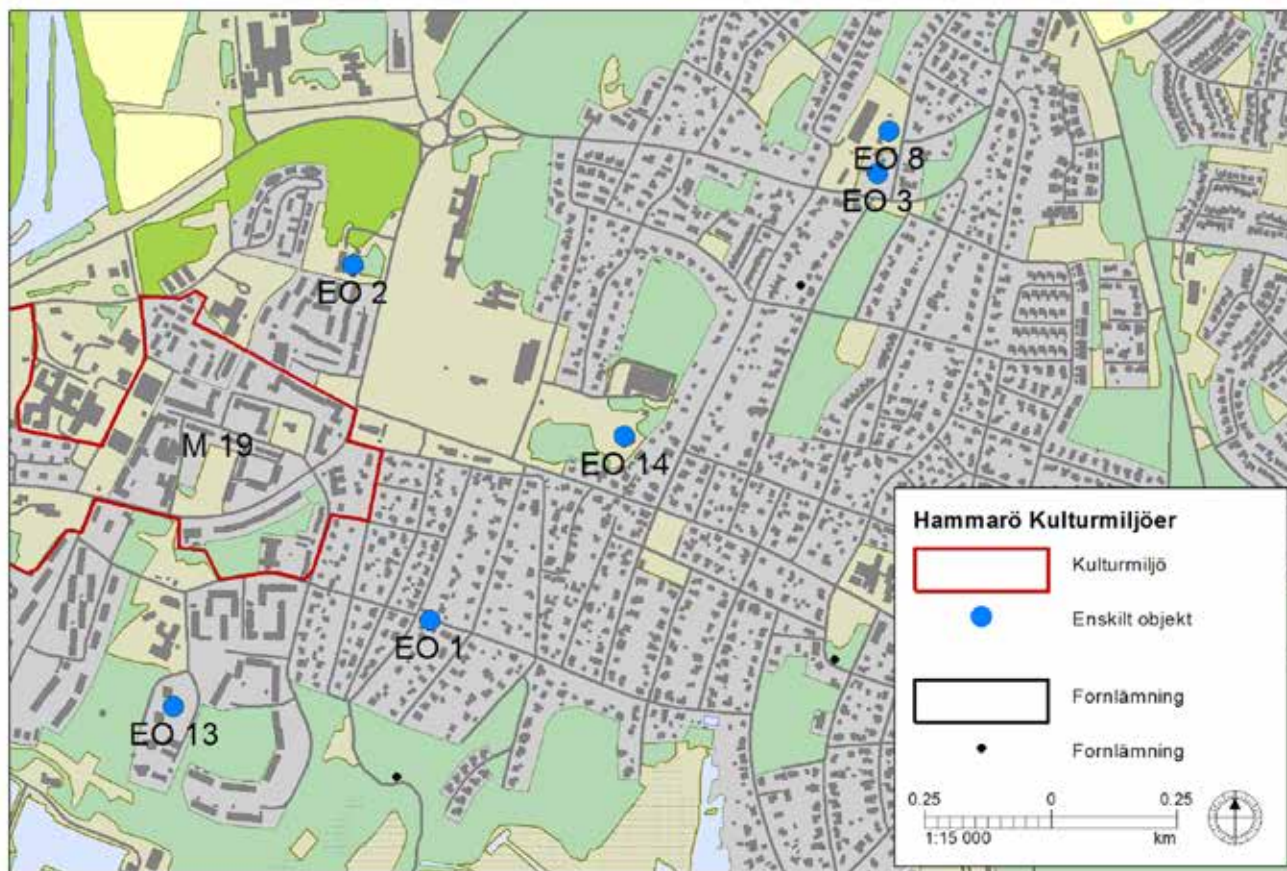
Källor

- 2013. Det moderna Värmland. Red. Andreas Hansen.
Värmlands museums årsbok 2013/ Värmland förr och
nu/Årgång 112. Värmlands museum.
- 2015. Muntlig källa Hammarö Hembygdsförening

Läs mer

Kapitel 7 Industrialiseringen – Brukstiden
Miljö 19: Skoghall
19 F) Clevekvarteret och ”Regnbågen”

Enskilt objekt 14: Skoghallsparken - Nolgård 1:175

Skoghallsparken ligger i ett mindre grönområde mellan ishallen och Hovlandavägen och består idag endast av friluftsteatern och en lekpark. Skoghallsparken startades och drivs fortfarande av Folkets Hus-föreningen.

Historik

Parken började anläggas 1916 i ett område som bestod av skogs- och myrmarker. På den torraste delen byggde man en dansbana och invigde den på pingstafton 1916. Dessvärre kom det inget folk – de gick istället till dansbanan på Vidön där vem som helst kunde spela mot kollekt. Föreningen erbjöd sig att köpa dansbanan för att bli av med sin konkurrent. Samtidigt hade Nordström, förvaltaren på Vidöns dansbana, fått klagomål och beslutat att stänga ner den. Folkets Hus-föreningen fick riva banan och använda virket.

År 1917 byggde man ett kök och området inhägnades. Det första scenuppträdandet sked-

de 1919 med en sten som scen. Innan dess hade man bara anordnat dans. År 1921 rev man den gamla dansbanan och en ny uppfördes. Samtidigt uppfördes en serveringspaviljong och en liten scen. Parken utvidgades med markköp och massautfyllning vid ett flertal tillfällen och 1932 inhägnades området för andra gången.

År 1936 anlätades den då kände arkitekten Tomas (Tomas är arkitektens efternamn. Inga ytterligare källor har kunnat bekräfta dennes fullständiga namn) som hade revolutionerat teaterbyggnationen, och man byggde en friluftsteater utifrån hans förslag. Den breda scenen och åskådarplatsernas placering gjorde teatern till ett ofta studerat exempel för parktestrar.

I mitten av 1900-talet var parken mycket väl använd och den stod ständigt öppen som ett fritidsområde. Idag återstår endast friluftsteatern men den nyttjas en gång i veckan under sommarhalvåret för sponsrade arrangemang.

Läktaren i förgrunden och scenen i bakgrunden.

Karaktärsdrag

Teatern har en klassicistisk utformning med inspiration från de antika grekiska teatrarna som hade en orkestra/scen i mitten, omgiven av sittplatser som gick upp från scenen som en halv trätt.

Till skillnad från många andra friluftsteatrar har denna tak, inte bara över scenen, utan även över läktaren. Längst bak finns det ståplatser med järnräcke att luta sig mot. Taket vilar på fackverkstakstolar av stål. Väggen bakom scenen är rundad upptill. Detta tillsammans med den trättformade utformningen gör att akustiken är mycket god.

Värde

Friluftsteatern har såväl ett samhällshistoriskt, socialhistoriskt som ett arkitektoniskt värde. Teatern representerar hela den sociala idén med Folkets Hus och Folkets Park, att det skulle vara tillgängligt för var och en och erbjuda lite underhållning och social samvaro i den grå och kanske hårda vardagen. Det arkitektoniska värdet

Friluftsteatern riktar sig genom sin solfjädersform västerut, åt resten av den gräsbelagda parken.

ligger i dess utformning och att den eventuellt tillhör en av de första friluftsteatrarna utformade på detta sätt.

Förhållningssätt

Teatern bör bevaras i den befintliga utformningen och med ursprungliga material så långt det går. Det är dock viktigt att teatern används vilket kan motivera smärre förändringar.

Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörens ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14, 8:17). Prövning av lov bör ske efter samråd med länsmuseet.

Vård och underhåll av byggnader ankommer på respektive fastighetsägare och brukare. Re-

novering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till bebyggelsemiljöns och den enskilda byggnadens kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1957. *Hammarö- En hembygdsbok*. Red. Leif Wiklundh ordf mfl. Utgiven av Hammarö Köping

Läs mer

Kapitel 8: Folkrorelser
19 I) Folkets Hus

Scenen och främre delen av läktaren.

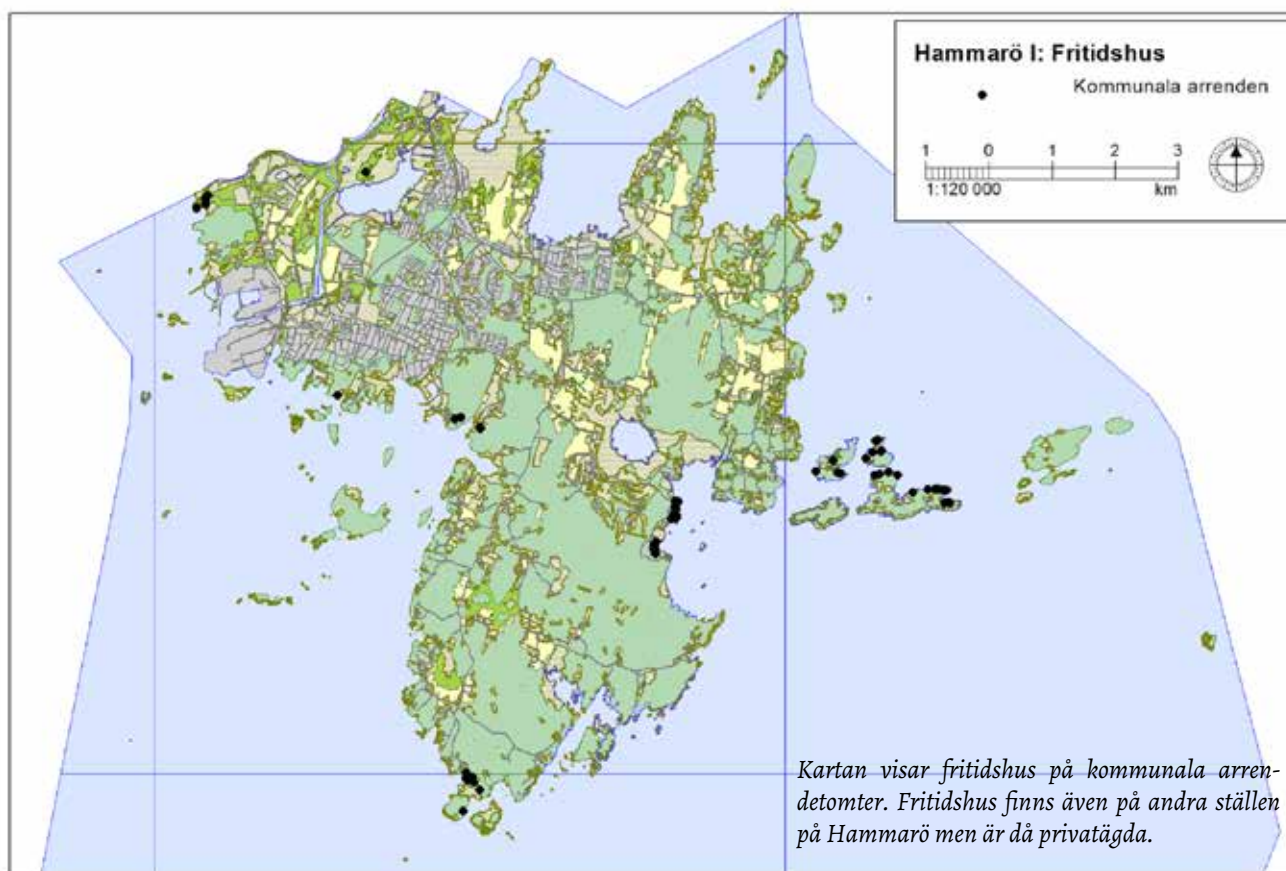

Detalj av scenen och scentrappan.

Läktaren, med både sitt- och ståplatser.

I: Fritidshus

Som en reaktion mot borgerskapets stora och bekväma sommarvillor lanserades de små fritidshusen, sportstugorna. Sportstugan var ett sätt för städernas arbetarklass att komma nära naturen och byggde på en idé om enkelt och sunt leverne.

Idag äger Hammarö kommun en större del av marken som utgör arrendetomter för fritidsbebyggelse. Svenska kyrkan har en mindre andel mark kvar men äger fortfarande arrendetomter bland annat på öarna söder om Skoghall. Utöver dessa områden finns även fritidshus på privatägd mark.

Karaktärsdrag

Sommarstugor och sommarstuguområden på arrendemark finns på följande platser: Bröstgårdsholmarna, Trumman, Björkholmen, Brygggholmen, Grimmen, Västra och Östra Långholmen, Bränneholme, Degerberget, Getingber-

get, Sättersholmarna, Bråten, Hästviken, Mörmön, Västra Hovlanda, Djupsundsholmarna, Getudden, Store holmen.

De flesta av dessa områden domineras av småskaliga fritidshus från 1900-talets mitt, med stor vikt på naturupplevelser, där byggnationen anpassades efter rådande förhållanden på platsen. Där marken inte ägs finns sällan något behov av att markera tomtgränser med staket eller dylikt, ej heller av att investera i en större trädgård vilket gör att marken runtomkring husen i regel har påverkats minimalt. Viktiga attribut till stugorna är dock jordkällare, dass och flaggstång.

I regel är husen byggda på plintar med plank eller regelstommar klädda med stock-, fjäll- eller locklistpanel. Två olika byggnadsstilar kan urskiljas varav den ena präglas av allmogestil, inspirerad av torp- och dalastugor, och har mörkt bruna fasader med gröna snickerier alternativt röda fasader med vita snickerier. Taken är i regel

Goda exempel på enklare fritidshus på Hälltorp. Stugan på höger bild är i typisk allmogestil, inspirerad av dalastugor med bruna fasader och gröna snickerier. Foto: Hammarö kommun

klädda med papp eller plåt. Den andra stilen är en funktionalistisk enkel stil med ljusa fasadkulörer.

Under senare delen av 1900-talet har det i vissa områden skett omfattande om-, på- och tillbyggnader på befintliga sommarstugor. Här förekommer också nyuppförda fritidshus med åretruntstandard, främst på friköpta tomter som inhägnas med staket. Under 2000-talet har nyuppförda bostäder med åretruntstandard uppkommit till del. Dessa kännetecknas av att

de är tillverkade i nya material, former och volymer, samt att tomterna är inhägnade med staket, plank och grindar.

Värde

Värdet hos enskilda hus är inte alltid betydande men däremot utgör alla en del av en viktig miljö där det är väsentligt att ta hänsyn till småskaligheten, samt avsaknaden av trädgårdar och större vägnät.

De mindre, välbevarade, enkla fritidshusen

De allra flesta stugor är byggda på plintar som inte gör någon större åverkan på platsen. Denna stuga har tidstypisk liggande fjällpanel. Hälltorp. Foto: Hammarö kommun

har ett samhällshistoriskt värde då de vittnar om den första tiden med semester även för de lägre klasserna i det svenska samhället. De har också ett arkitektoniskt värde då de visar på de ideal som rådde i det tidiga fritidshusbyggandet. Att husen inte är ingärdade och saknar en arbetad trädgård är tydliga spår av de uttalade idealen i den tidiga fritidshusrörelsen. Ett stort Visst värde ligger också i att husen står på arrendemark. Detta innebär dels att allmänhetens tillgång till stränder och friluftsområden gynnas, dels att möjligheten för mindre bemedlade att inneha ett fritidshus på Hammarö ökar.

Råd

I ovan nämnda fritidshusområden bör man ta i beaktande byggnadernas skala, utformning och färgsättning samt hur de är placerade på tomten och den övriga tomtmiljön. Även vid små förändringar kan man gå miste om de viktiga miljöskapande värdena. Detta gäller även de privatägda småskaliga fritidshusen.

En fara för den småskaliga miljön är när eller om husen övergår till åretruntboende. Självklart är det positivt för samhällets funktioner när fler blir åretruntboende, men för den kulturhistoriska miljön är det negativt då husen oftast genomgår omfattande om- och tillbyggnader för att kunna fungera som permanentbostäder.

På arrendetomter begränsas omvandlingen till viss del genom att husägaren inte gärna vill

investera i något där man inte kan återfå investeringskostnaden. På grund av ovanstående är det önskvärt att så många som möjligt av arrendetomterna får fortsätta vara just det. Om det beslutas att de ska övergå till privat ägande bör permanentboendet regleras så att inte miljön övergår till villaområden.

Källor

- 2002. Ann Katrin Pihl Atmer och Jan Tham. *Sommarnöjen vid vattnet*. Albert Bonniers förlag
- 2014. Björn Wallbom och Lena Thor. Kulturhistorisk inventering av Hammarö skärgård, Hammarö kommun, Värmlands län. Värmlands Museum. Rapport 2014:33.
- 2007. Carina Johansson och Katherine Bless Karlsen. Kulturmiljöutredning Hästviken-Bråten Rapport 2007:2

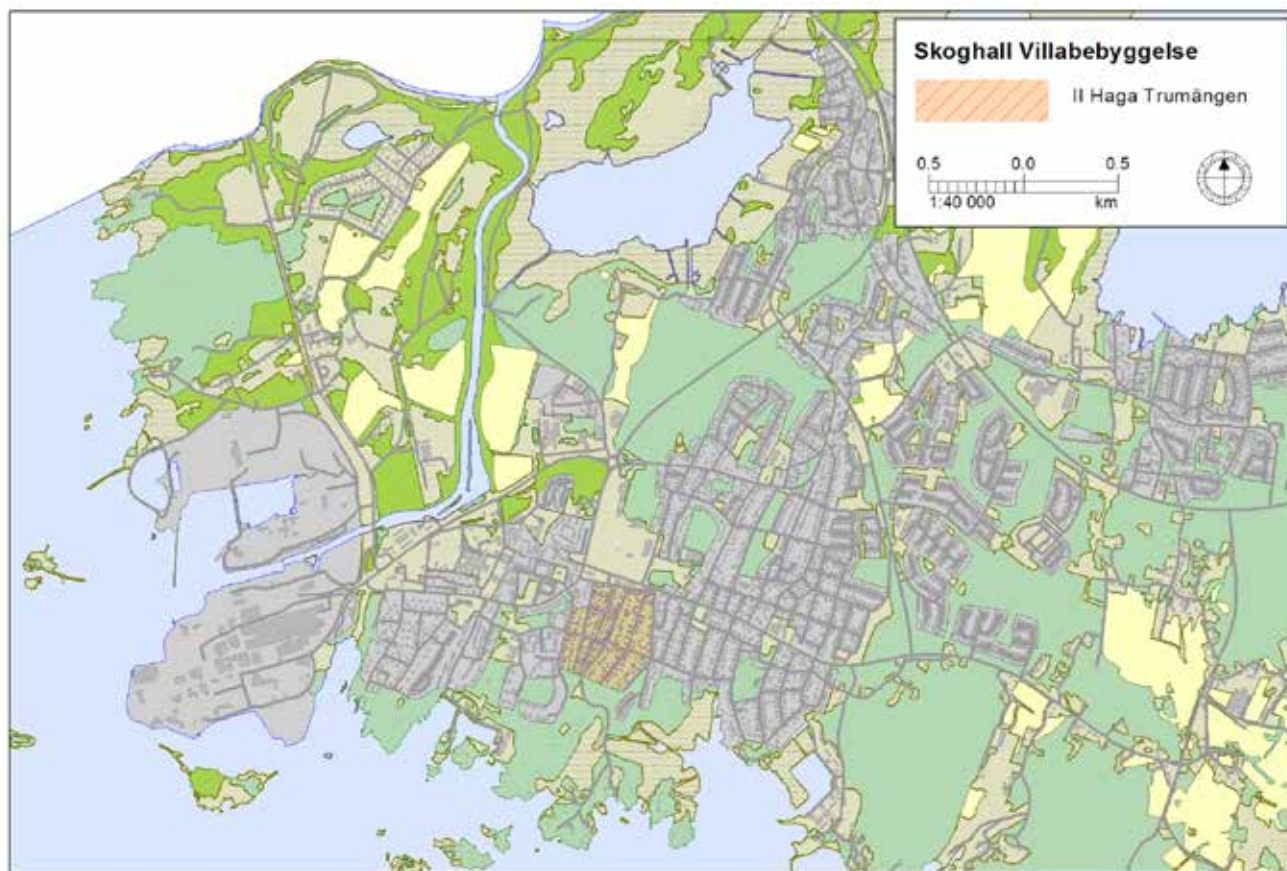
Läs mer

Kapitel 6 Reformen och utveckling – Sommarnöjen
Kapitel 6 Reformen och utveckling – Fritidshus

Mindre fritidshus med tillbygda uterum. Sättersholmarna. Foto: Hammarö kommun

II: Haga/Trumängen

Området Haga/Trumängen är ett av de första egnahemsområden som började byggas i Skoghall och det ligger strax öster om centrala Skoghall. Haga/Trumängen var liksom Vidöåsen ett av de områden där bruksarbetarna kunde bygga sitt egnahemshus med hjälp av förmånliga lån från bruket.

De sju första egnahemmen uppfördes som typus utmed Hagavägen i Haga 1927. Medan antalet bolagsägda arbetarbostäder i huvudsak förblev konstant mellan 1925 och 1945 ökade antalet egnahem markant under samma tidsperiod. Haga, Gunnarskär och Vidön fick sin första villabebbyggelse under 1930-talet.

I området ligger också Prästbostället på Prästgårdsvägen, ett mycket välbevarat hus från 1924 (se nästa uppslag). Som tidigare utgjorde bostad för komministern på Hammarö. Utmed Prästgårdsvägen ligger före detta panncentralen som i folkmun kallades "Krematoriet" och som värmdes radhusen på gatan.

Karaktärsdrag

Området inrymmer flera epokers byggande mellan 1920- och 1970-talen. Där finns de tidiga egnahemmen som är byggda i 1920-30-talsklassicism med 1½ plan, mansardtak alternativt sadeltak samt präglade av idealen från trädgårdsstaden där husen placerades mitt på de relativt stora tomterna, kringgårdade av lummiga trädgårdar. Men där finns även långa enplansvillor med gult fasadtegel som var så typiskt på 1960-talet.

Värde

Områdets värde utgörs av egnahemsmiljön och då mer som helhet snarare än av enskilda objekt. Kulturmiljöns värde består av gatunäten, trädgårdarna, husens placeringar samt byggnadsvolymer. Viktigt är dock att inte frångå de enskilda husens ursprungliga utformning i för stor om-

Egnahem med stor trädgård på Trumvägen.

Enplansvillor i 1950-70-talsstil utmed Ekebovägen.

fattning då även miljön kommer att förändras och områdets historia blir svårare att läsas.

Råd

Det finns inga detaljplaner över området utan endast två avstyckningsplaner från 1930 (Haga 1) samt 1929 (Trumängen, västra och östra Trumberg). Det innebär att området inte har några kulturhistoriska skydd i plan- eller områdesbestämmelser.

Husen i området är uppbyggda under olika tidsepoker och rekommendationerna är att man tar hänsyn till husens ursprungstid vid renovering, om- och tillbyggnad. Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Eventuellt kan en sammanställning av stöd och riktlinjer göras lika de som gjorts gällande Vidöåsen.

Fortsatt hävd av markytor samt vård och un-

derhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1929. Kvartersindelning för ordnande av egnahemsområdena: Trumängen 1:1, Västra Trumberg 1:1 och Östra Trumberg 1:1 uti Hammarö socken av Värmlands län.

1930. Plan för ordnande av fastigheten Haga 1:1. Hammarö kommun.

Läs mer

Enskilt objekt 1: Lunserudsstugan – Mörängen 1:32

Kapitel 9 Villabygget

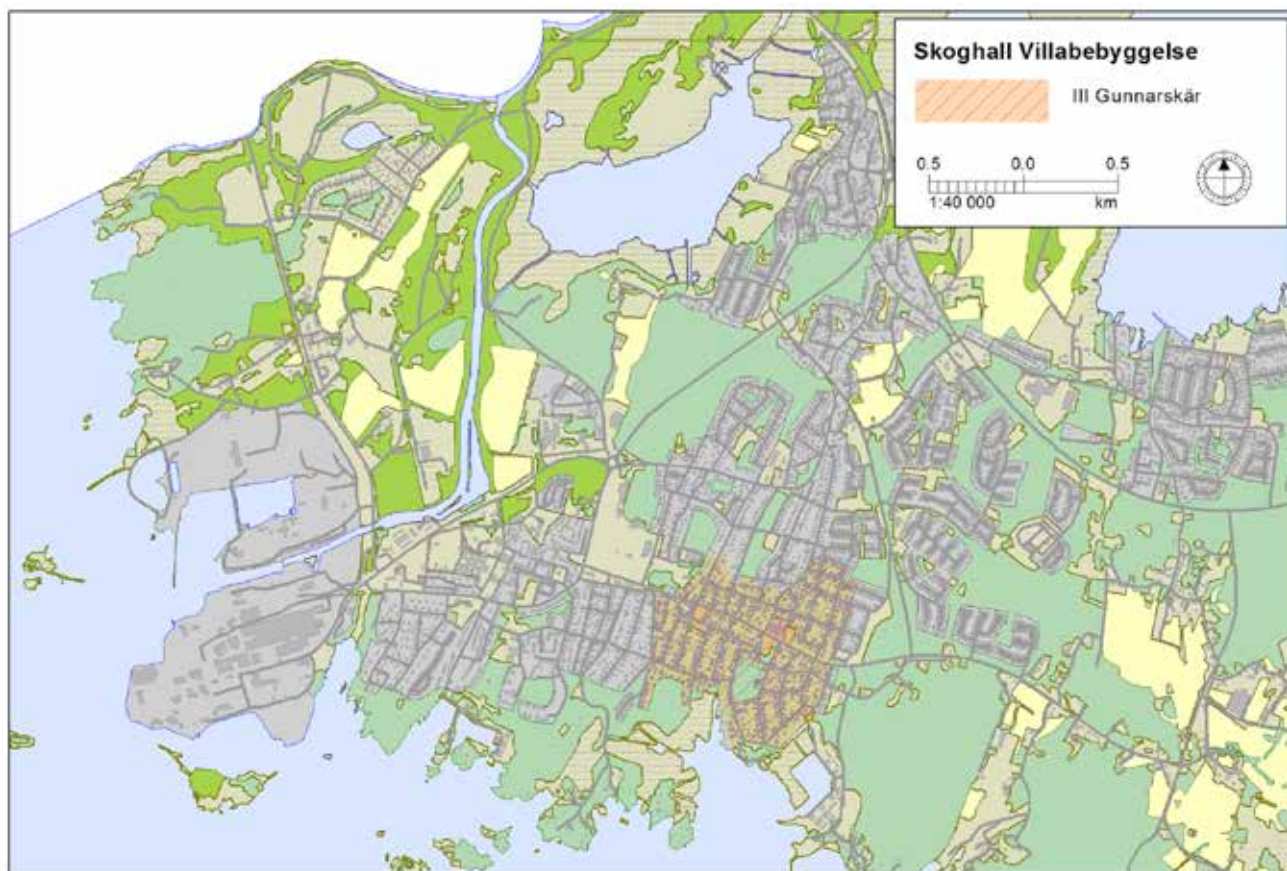

Egnahem byggt 1943 – Haga 1:14. Entrén är i klassicerande stil och taket är ett sk tälttak. Huset är byggt efter Uddeholmsbolagets typritning och vid samma tid uppfördes tio stycken liknande hus i Haga.

Prästbostället på Prästgårdsvägen -Prästbostället 1:1, uppfört 1924 som komministerboställe i nationalromantisk stil med typiska detaljer som småspröjsade fönster, burspråk, vindskupor och accentuerat entréparti.

III: Gunnarskär

Gunnarskär är ett större område med blandad villabebyggelse på ömse sidor Hovlandavägen längst österut i Skoghall.

Stamfastigheten Gunnarskär var en stor gård som låg på platsen där ålderdomshemmet Gunnarskärsgården ligger idag. Området började bebyggas på 1930-talet och kring 1960 var det mesta av området bebyggt. Från 1970-talet och framåt har endast enstaka byggnader tillkommit. Delar av

området kallades tidigare Åstorp men det namnet återfinns inte i dagens kartmaterial.

Utmed Hovlandavägen ligger större villor samt byggnader med affärslokaler i nedervåningen och bostäder på övervåningen. De flesta av affärsrörelserna är dock nedlagda. Utmed vägen finns också en karaktäristisk byggnad, Gunnarskär 1:17, allmänt kallat "Bläckhornet". Huset är byggt 1927 med ritningar från USA.

Mellan Ålkärrsgatan och Torsgatan på fast-

Gunnarskär 1:17 - 'Bläckhornet'

F.d affärslokal på Hovlandavägen

igheten 10:2 låg tidigare Asplunda handelsträdgård, startad av Karl Asplund. Denna revs i början av 1990-talet och ersattes sedan med tre flerfamiljshus.

Nuvarande Hovlandavägen byggdes under 1950-talet. Tidigare slingrade den sig parallellt med nuvarande sträckning.

Karaktärsdrag

I området finns de tidiga egnahemmen som är byggda i 1920-30-talsklassicism med 1½ plan, och mansardtak alternativt sadeltak. De är präglade av idealen från trädgårdsstaden där husen placerades mitt på de relativt stora tomterna, kringgårdade av lummiga trädgårdar. Där finns även låga enplansvillor med gult fasadtegel som var så typiskt på 1960-talet.

De olika hustyperna är i regel samlade kring olika gator, till exempel ligger det trädgårdsstadsvillor utmed Villavägen. I ytterkanterna av området ligger hus från 1970-talet och framåt.

Värde

Områdets värde utgörs av egnahemsmiljön och då mer som helhet än av enskilda objekt. Gatunäten, trädgårdarna, husens placeringar samt byggnadsvolymerna bildar tillsammans en helhet värd att bevara och uppleva. Viktigt är dock att inte frångå de enskilda husens ursprungliga utformning i för stor omfattning då det kan leda till att miljön förändras och områdets historia blir svårare att läsa.

Råd

Det finns en detaljplan (antagen 1991-11-26) över delar av området, mellan Ålkärsvägen och Torsvägen samt en mindre detaljplan (antagen 1997-11-19) över några fastigheter på var sida om Trädgårdsvägen. I övrigt finns det bara avstyckningsplaner vilket innebär att området inte har några kulturhistoriska skydd i plan eller områdesbestämmelser.

Husen i området är uppbyggda under olika tidsepoker och rekommendationerna är att man tar hänsyn till husens ursprungstid vid renovering, om- och tillbyggnad. Vid bygglovsprövning bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Eventuellt kan en sammanställning av stöd och riktlinjer göras lika de som gjorts gällande Vidöåsen.

Fortsatt hävd av markytor samt vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

1991. Detaljplan för fastigheterna Gunnarskär 1:353, Nolgård 1:46 m.fl. Asplundstomten m.m Skoghall Hammarö kommun, Värmlands län. (Antagen 1991-11-26)

1997. Detaljplan för fastigheterna Gunnarskär 1:69, 1:70 m.fl. Hammarö kommun, Värmlands län. (Antagen 1997-11-19)

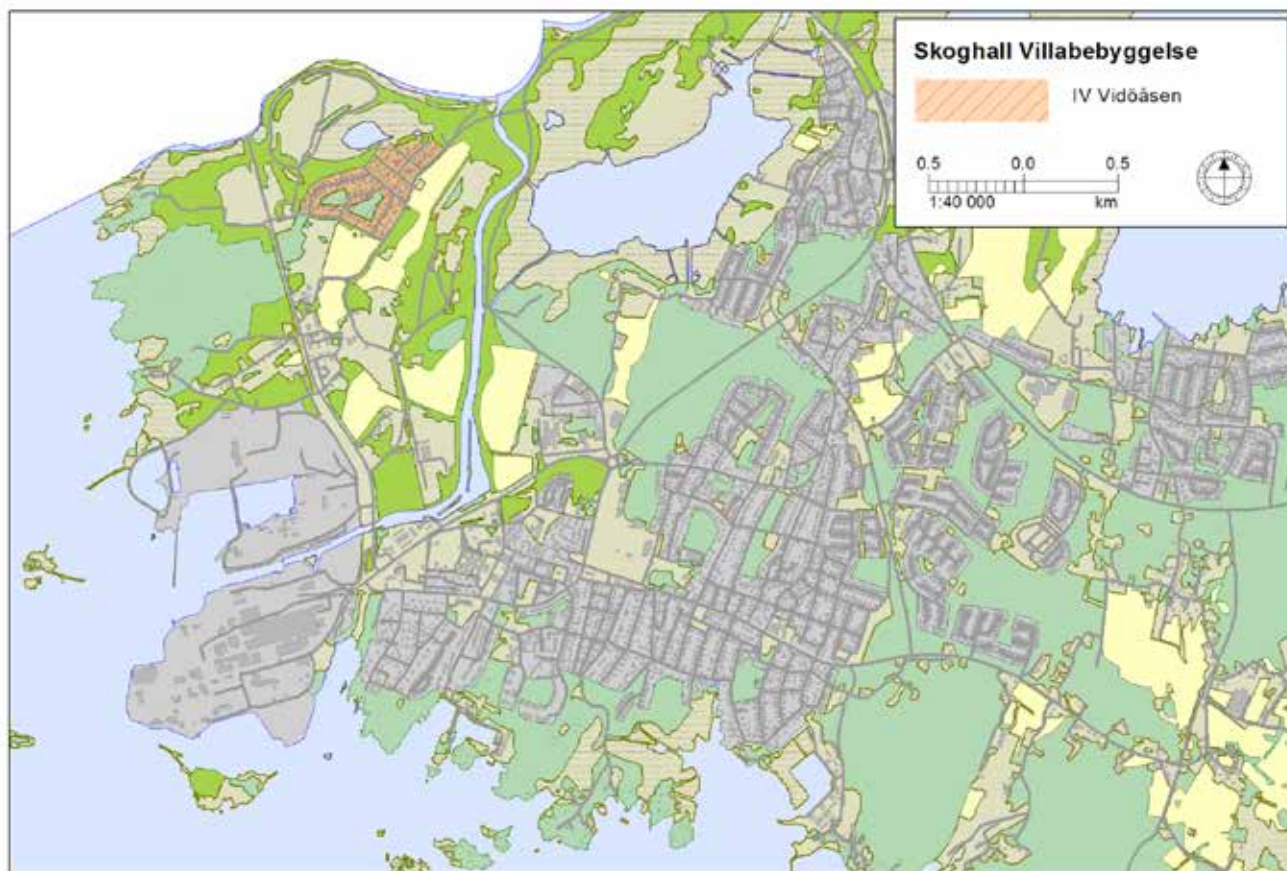
Läs mer

Kapitel 9 Villabygget

Bebyggelse från olika årtionden utmed Södra Domarevägen. Närmast kameran enplanshus från 1960-talet och därefter ett 1920-tals-hus.

IV: Vidöåsen

Vidöåsen kallas det egnaomsområde som började byggas på norra Vidön på 1930-talet. Det ligger avskilt från samhället Skoghall och utgjorde en period ett eget litet samhälle med Konsumaffär, skola med mera. Skolbyggnaden, samt tillhörande lärarbostad, finns ännu kvar utmed Dingelsundsvägen.

De boende utgjordes främst av förmän, tjänstemän och ingenjörer från de olika fabriksavdel-

ningarna. Husen som byggdes var en- eller tvåfamiljshus av olika typer i enlighet med ägarnas rangordning inom företaget. Bygget organiserades så att Uddeholmsbolaget byggde och gjorde husen klara invändigt och sedan fick köparen göra klart utvändigt själv. Kommunen och staten subventionerade köpet och bolaget gav förmånliga lån. Tomten var man dock tvungen att kunna betala. Sedan räknade bolaget av 250 kr om året av lånet.

Villor utmed Torgvägen, Lindvägen. Husen närmast i bild är av typ 3 respektive 1, dock med något förändrade detaljer.

Några av villorna utmed Granvägen som är av typ 4 men med tillbyggnader och smärre detaljförändringar.

F.d lärarbostaden - Vidön 1:135, numera privatbostad. Huset är byggt i samma stil som flera av brukets arbetarbostäder i t ex Björkhagen.

Karaktärsdrag

Inom området kan urskiljas fem typhus varav två med brutet tak och de övriga tre med sadeltak. Hustyp 4 var vanligast, omkring hälften av husen på Vidöåsen tillhör denna typ. Hustyperna 1-3 hade spröjsade fönster och 4-5 hade ospröjsade två- och treluftsfönster.

Bebyggelsen var troligen mycket enhetlig till att börja med och byggnaderna inom sin typ har varit relativt likartade. Allteftersom har dock husen förändrats både vad gäller tillbyggnader och material samt kulör. Några av typhusen har troligtvis blivit så ombyggda så att de inte längre kan härledas till någon av typerna.

Till husen hör relativt stora trädgårdar med numera stora träd och mycket växtlighet.

Värde

Områdets värde utgörs av egnahemsmiljön och då mer som helhet snarare än av enskilda objekt. Kulturmiljöns värde består av gatunäten, trädgårdarna, husens placeringar samt byggnadsvolymer. Viktigt är dock att inte frångå de enskilda husens ursprungliga utformning i för stor omfattning då även miljön kommer att förändras och områdets historia blir svårare att läsas.

Råd

År 1943 gjordes en avstyckningsplan över den södra delen av Vidöåsen och 1961 gjordes en byggnadsplan över ett mindre område utmed Strandvägen. Under början av 2000-talet påbörjades detaljplanearbete för området men på grund av en stor mängd synpunkter angående en hård detaljreglering återremitterades planen. 2013-10-15 beslutade man att det endast skulle

Vidö f.d skola - Vidön 1:133 , numera företagsägt. Kommunen lade ner skolan år 2005 och sålde den sedan 2008.

sammanställas stöd och riktlinjer vid bygglovsgivning då Miljö- och byggnadsnämnden ansåg sig klara denna enbart med stöd av PBL 8 kap 13§. I sammanställningen finns illustrationer för olika utbyggnadsexempel av de olika hustyperna. Riktlinjerna gällande byggnadernas exteriörer är att fasaderna ska ha stående träpanel och att taken ska vara täckta med tegelröda lertegelpannor eller släta tegelröda betongpannor. För komplementbyggnaderna kan även grå eller svart papp användas.

Husen i området är uppbyggda under samma tidsepok men har olika ursprunglig storlek och utformning som berodde på vilken ställning byggherren hade på bruket. Rekommendationerna är att man tar hänsyn till husens ursprungliga utformning vid renovering, om- och tillbyggnad samt håller sig till de exempel på utbyggnader som tagits fram.

Fortsatt hävd av markytor samt vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

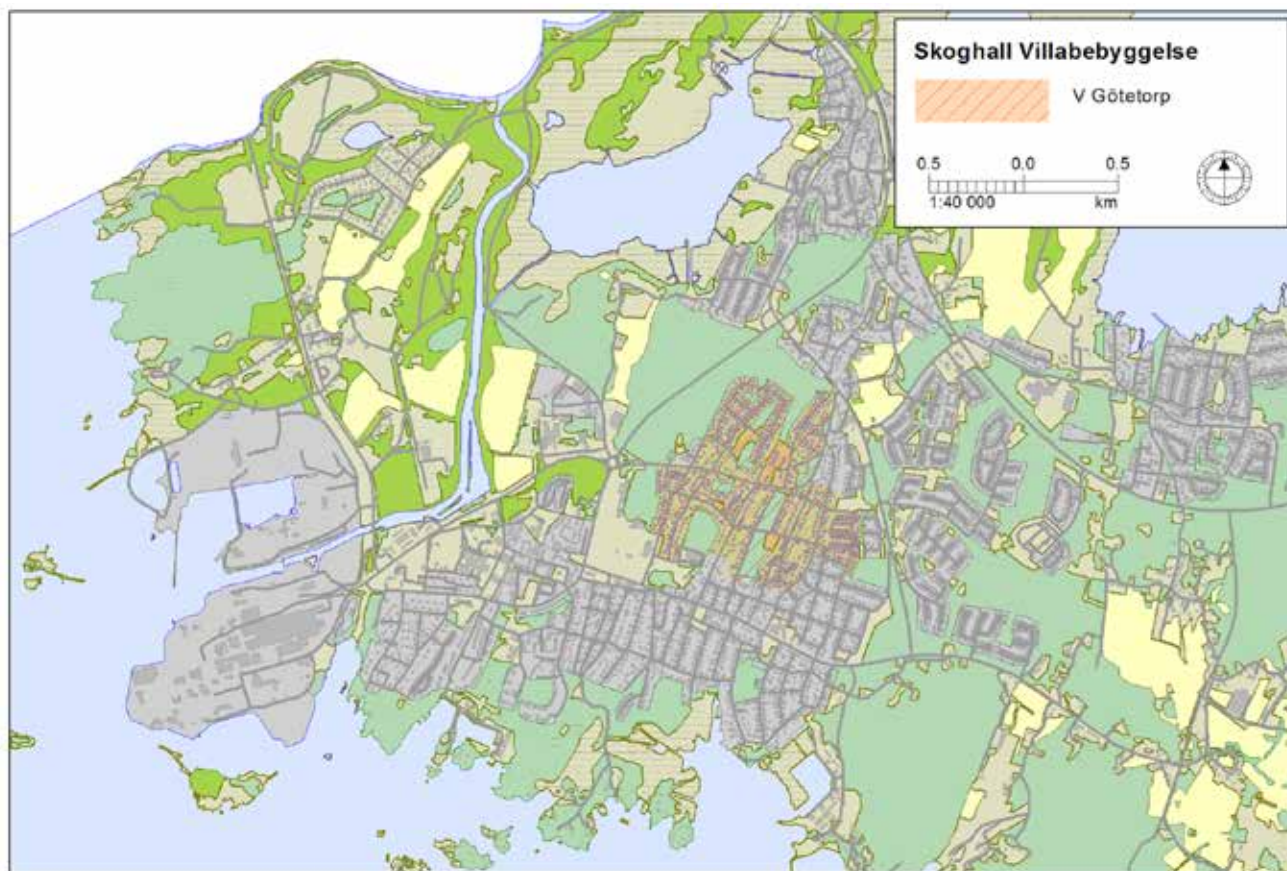
Källor

2005. Vidöåsen – stöd och riktlinjer vid bygglovsgivning. Hammarö kommun .

Läs mer

Kapitel 7 Industrialiseringen – Arbetarbostäder och samhällsutveckling
Kapitel 9 Villabygget

V: Götetorp

Götetorp är ett villaområde med blandad bebyggelse som ligger norr om Gunnarskär, öster om Mörmovägen och väster om Gunnarskärsleden. Villaområdet ligger på de ursprungliga stamfastigheterna Nolgård, Götetorp och Jonsbols marker. Götetorp kallades på 1700-talet Göttersta.

Egnahemsbyggandet startade på 1920-30-talen och tog den tidigare jordbruksmarken tillhörande stamfastigheten Götetorp i anspråk, liksom i många andra delar i Skoghall. Området fortsatte att bebyggas både genom utvidgning och förtätning framförallt till 1970-talet, men det har även tillkommit mindre områden under de senaste decennierna.

Bostadshuset på stamfastigheten Götetorp finns fortfarande kvar och ligger granne med Götetorps skola som byggdes 1871. Utmed Hovlandavägen ligger också Skoghallsparken som har stora kulturhistoriska värden.

Karaktärsdrag

Området inrymmer flera epokers byggande mellan 1920- och 1970-talen. Där finns de tidiga egnahemmen som är byggda i 1920-30-talsklassicism med 1½ plan, mansardtak alternativt sadeltak samt präglade av idealen från trädgårdsstaden där husen placerades mitt på de relativt stora tomterna, kringgårdade av lummiga trädgårdar. Där finns även långa enplansvillor med gult fasadtegel som var så typiskt på 1960-talet.

I regel är olika hustyper samlade kring olika gator. Till exempel kan nämnas trädgårdsstadsvillor från 1930-talet på Parkvägen och kedjehus med långsidorna mot gatan på Göterstavägen. Det finns även yngre hyreshus på Karlavägen. I norra delen av Götetorp, mellan Skoghallsleden och Gunnarskärsleden, finns även ett större område med hus byggda under senare delen av 1960-talet och på 1970-talet, däribland vita enplansvillor med mexitegelklädda fasader.

Några av villorna utmed Gunnarskärsvägen. Till vänster villor från 1930-40-tal och till höger från 1950-60-tal.

Värde

Områdets värde utgörs av egnahemsmiljön och då mer som helhet snarare än av enskilda objekt. Kulturmiljöns värde består av gatunäten, trädgårdarna, husens placeringar samt byggnadsvolym. Viktigt är dock att inte frånga de enskilda husens ursprungliga utformning i för stor omfattning då även miljön kommer att förändras och områdets historia blir svårare att läsa.

Råd

År 1964 utvidgades stadsplanen till att gälla delar av Götetorp, Jonsbol och Nolgård, vilket utgör norra delen av villaområdet. År 1978 utvidgades stadsplanen att gälla även området omkring och norr om Skoghallsparken. I den sydöstra delen av området finns det endast en avstyckningsplan från 1933. Det innebär att området inte har några kulturhistoriska skydd i plan eller områdesbestämmelser.

Husen i området är uppbyggda under olika tidsepoker och rekommendationerna är att man tar hänsyn till husens ursprungstid vid renovering, om- och tillbyggnad. Vid bygglovsprövning

bör särskilt värnas om den samlade miljöbilden och ett bibehållande av byggnadsexteriörernas ursprungliga karaktär (PBL 8:13, 8:14 och 8:17). Eventuellt kan en sammanställning av stöd och riktlinjer göras lika de som gjorts gällande Vidöasen.

Fortsatt hävd av markytor samt vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Renovering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

- 1964. Förslag till ändring och utvidgning av stadsplanen för delar av Götetorp, Jonsbol och Nolgård. Hammarö kommun, Värmlands län
- 1978. Förslag till ändring och utvidgning av stadsplanen för Skoghall, ett område vid Folkparken i Hammarö kommun, Värmlands län.

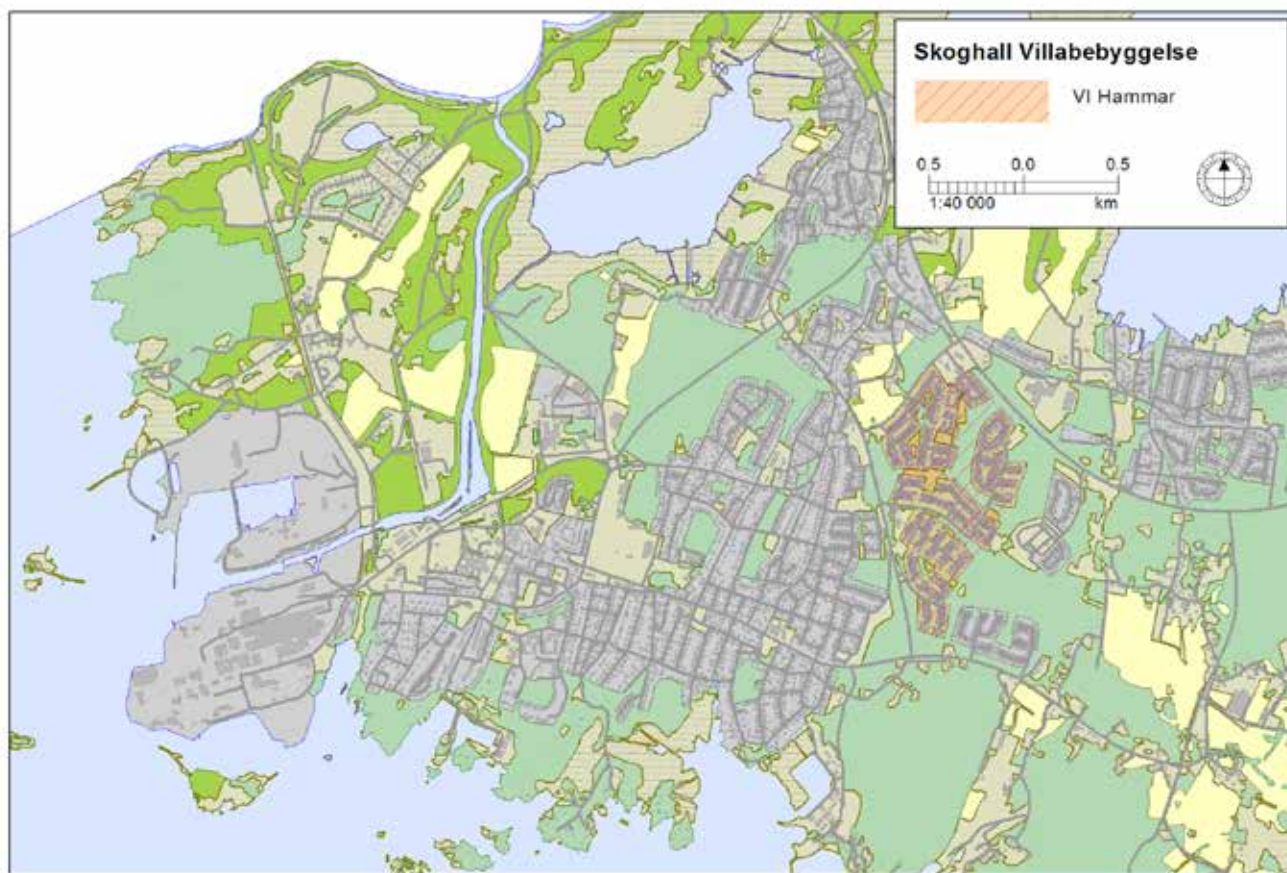

Ett äldre uthus på Skolvägen.

Läs mer

- Kapitel 9 Villabygget
- Enskilt objekt 3: Götetorps gård – Götetorp 1:147
- Enskilt objekt 8: Götetorps skola – Götetorp 3:17
- Enskilt objekt 14: Skoghallsparken

VI: Hammar

Hammar är ett utpräglat 1970-talsvillaområde som ligger mellan Götetorp och Hallersrud. Den före detta åkermarken började bebyggas 1979 av Skånska Cementgjuteriet.

Karaktärsdrag

Hammar är indelat i separata områden som benämns efter fiskar, till exempel Älvägen, Aborrvägen, Laxvägen med mera, samt Båtvägen och Segelvägen. Varje område har sin hustyp. Såväl friliggande villor, kedjehus och grupphus finns representerade. De källarlösa 1½-plansvillorna har branta tak med låga väggliv och fönstren placerade direkt under takfoten.

Värde

Idag uppfattas 1970-talsarkitekturen ofta som ful och mörk och även om det kan vara svårt att se nu, så kommer även 70-talshusen att vara kul-

turhistoriskt intressanta inom en snar framtid. Det är då värdefullt om man har sparat de karaktärsdrag som de tidstypiska husen har. Framförallt gäller det husens utformning med branta alternativt flacka tak, låga väggliv, fönstrens utformning, samt de så kallade ”joddlarbalkongerna” där de finns.

Råd

Det finns många fördelar med 1970-talsarkitekturen. Det går bra att använda moderna material som ger likadan känsla som 70-talets, till exempel är det lätt att byta ut dörrfoder och golvlister av plast till enkla, släta av trä.

Det som skiljer mest från arkitekturen och trenderna idag är husens kulörer. Husen på 1970-talet var mörkare och hade gärna svarta snickeridetaljer. Men det var inte enbart brunt och mörkrött utan de målades även i starka nyanser av gult, grönt och blått. Dessa kulörer ska

Några av villorna utmed Aborrvägen.

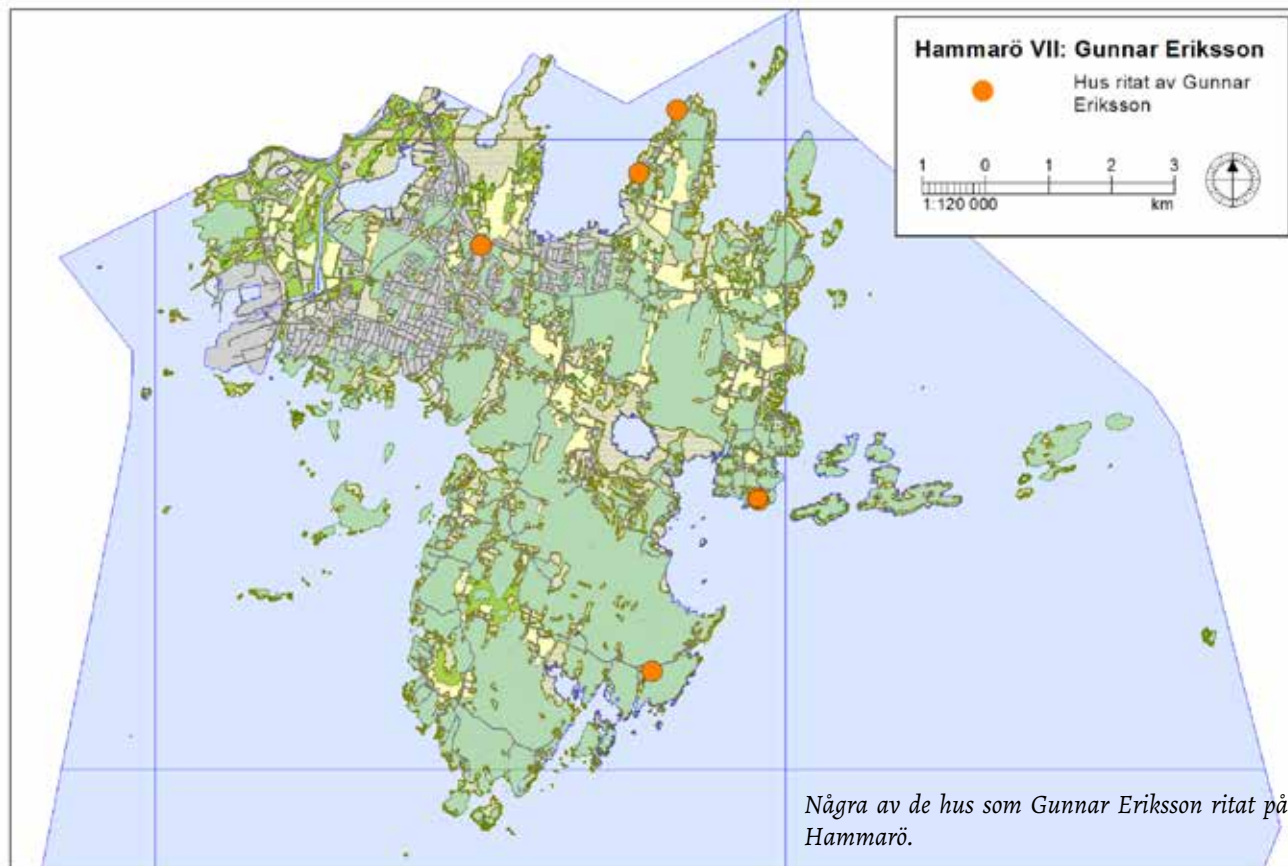
helst inte användas i äldre traditionell bebyggelse men kan med fördel användas i dessa hustyper, vilket ger mer frihet om man vill anpassa sig till husets ursprungliga utseende.

Källor

2009: Cecilia Björk, Lars Nordling, Laila Reppen. *Så byggs villan – svensk villaarkitektur från 1890 till 2010*. Forskningsrådet Formas, 1650-9846 ; 2009:3

Läs mer
Kapitel 9 Villabyggandet

VII: Gunnar Eriksson

Gunnar Eriksson var arkitekt, boende och verksam på Hammarö. Han gick bort 2012, då 82 år gammal. Gunnars signum var vita, putsade, alternativt mexiteglade fasader, med svarta valmade tak och svarta snickeridetaljer.

Gunnar Eriksson använde, förutom svarta betongtak, också gärna material som torv eller vass på taken. Han ritade mestadels privatvillor men även hotell, till exempel de första Rasta-restaurangerna som ursprungligen hade vasstak. Han ritade även projekt för utlandet, till exempel Beechrafts huvudkontor på Irland. Han är också den arkitekt som ligger bakom sångaren Christer Sjögrens hus på Tye.

Gunnar ritade även de hus han själv bodde i. Till att börja med bodde han i Rågårdsvik vid Fiskvik, i ett hus med mycket lågt väggliv samt högt och brant tak belagt med torv. Senare bygg-

de han ett lägre hus på Tyenäset och det huset fick halmtak.

Värde

Då Gunnar Eriksson var en lokal arkitekt med ett tydligt eget formspråk får de hus han ritat ett personhistoriskt värde och i vissa fall ett arkitektoniskt värde.

Råd

För att husen även i fortsättningsvis ska utgöra tydliga verk av Gunnar Eriksson bör de behålla det som var hans signum, det vill säga vita fasader med svarta snickeridetaljer samt eventuella utvalda takmaterial.

Fortsatt hävd av markytor samt vård och underhåll av byggnader och konstruktioner ankommer på respektive ägare och brukare. Re-

Privatbostad, Rud.

Tyenäset. Foto: Värmlands museum.

novering och underhåll bör ske med varsamhet och hänsynstagande till miljöns och de enskilda anläggningarnas kulturhistoriska kvaliteter.

Källor

2012. Mats Dahlberg. *Arkitekt Gunar Eriksson har avlidit.*

Artikel i Nya Wermlands-Tidningen 2012-09-04.

2014. Muntliga källor på Hammarö.

Läs mer

Kapitel 9 Villabyggandet

